મુદ્રક અને પ્રકાશક
જીવણજી ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, કાળુપુર, અમદાવાદ

સુધારેલી ત્રીજી આવૃત્તિ, પ્રત ૫,૦૦૦
કુલ પ્રત ૧૮,૦૦૦

સવા રૂપિયો

સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૭

ઉપસ્થાન

જુદે જુદે પ્રસંગે ભારતવર્ષની જે જે નદીઓનાં દર્શન થયાં હતાં તેમાંથી કેટલાંકનુ અહીં સ્મરણ કર્યું છે અહીં ભૂગોળમાં અપાતી માહિતી ભેગી કરવાનો ઉદ્દેશ નથી, વેપાર–વાણિજ્ય ઉપર થતી નદીની અસર નોંધવાનો પણ અહી પ્રયત્ન નથી આ તો ફક્ત આપણા દેશની લોકમાતાઓનુ ભક્તિપૂર્વક કરેલું નવી પદ્ધતિનું ઉપસ્થાન છે.

આર્ય પૂર્વજોની નદીભક્તિ લોકવિશ્રુત છે. આજેય તે ક્ષીણ થઈ નથી. યાત્રાળુઓની નાની મોટી માનવ નદીઓ તીર્થસ્થાનો તરફ વહીને એ પ્રાચીન ભક્તિ હજીયે એવી ને એવી જાગૃત હોવાનો પુરાવો આપે છે. ભક્તહૃદયો ભક્તિના આ ઉદ્‌ગારો શ્રવણ કરીને સંતુષ્ટ થાઓ. યુવાનોમાં લોકમાતાઓનુ દર્શન કરવાની અને વિવિધ રીતે એમનું સ્તન્યપાન કરી સંસ્કૃતિ-પુષ્ટ થવાની ઝંખના જાગો.

* * *

'લોકમાતા'ની પહેલી આવૃત્તિ પછી પણ મારી ભારતયાત્રા સમય સાથે વધ્યે જ જાય છે નવી અને નવી નદીઓનાં દર્શન કરવાનું ભાગ્ય મળતું જાય છે. પણ પહેલાંની પેઠે ભક્તિની અંજલિઓ ઉપસ્થાનરૂપે અર્પણ કરવાનુ દરેક વખતે બની શક્યું નથી

છતાં દશેક નાનાં મોટાં પ્રકરણો ઉમેરીને અને જૂનો ક્રમ તદ્દન ફેરવીને આ નવી આવૃત્તિ તૈયાર કરી છે આમાં પહેલાં બાર પ્રકરણોમાં 'મહારાષ્ટ્રની અને દક્ષિણ તરફની નદીઓને અંજલિ આપેલી છે. તેરથી ઓગણીસમાં કાશ્મીર, પંજાબ અને સિંધ–એ ત્રણ પ્રાંત આવી જાય છે વીસથી અઠ્ઠાવીશમાં યુક્તપ્રાંત અને બિહાર લીધા છે.

ત્યાર પછી ઓગણત્રીશથી આડત્રીશ સુધી મધ્ય ભારતની થોડીક નદીઓનું સ્મરણ કર્યું છે અને છેલ્લે સુવર્ણદેશ બર્માની મુખ્ય નદી ઐરાવતી આવી જાય છે.

ગુજરાતમાં હમણાં જ્યાં જ્યાં ફર્યો છું, લોકોએ મને કટાક્ષપૂર્વક પૂછ્યું છે કે ગુજરાતની નદીઓને આમાં મેં સ્થાન કેમ નથી આપ્યું. લોકમાતાની મરાઠી પહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં આ પ્રશ્નનો જવાબ આપવાની મેં તક લીધી હતી, અને અનેક સભાઓમાં પણ મારો જવાબ મેં આપ્યો હતો કે ગુજરાતી ભાષામાં ગુજરાતની નદીઓ વિષે ઘણું ઘણું લખવું જોઈએ. 'લોકમાતા'માં બહારની નદીઓનું જેમ સહેજસાજ સ્મરણ કર્યું છે તેટલું બસ નહીં થાય. ગુજરાતની રગેરગ પહેચાનનાર કોઈ ભક્તિશાળી અને ભાગ્યશાળી ગુજરાતી લેખક જ એ કામ યોગ્ય રીતે કરશે એમ સમજીને મેં ગુજરાતની નદીઓ વિષે લખ્યું નથી.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના વખતે વિદ્યાર્થીઓનું એક દ્વૈમાસિક ચલાવવાનું નક્કી થયું ત્યારે તેનું નામ સૂચવવા વિદ્યાર્થીઓએ મને કહ્યું એ જમાનામાં નામકરણનો અધિકાર મારો જ ગણાતો. મે એ દ્વૈમાસિકનું નામ સૂચવ્યુ 'સાબરમતી'. સાંભળતાંવેંત તો કોઈને એ ગમ્યું નહીં પણ ધીમે ધીમે બધાને જ એ ગમી ગયું. અને વિદ્યાર્થીઓએ તેમ જ અધ્યાપકોએ એ સુંદર રીતે શોભાવ્યું. એ માસિકના પ્રારંભના અંક માટે સાબરમતી ઉપર જ્યારે મારી પાસેથી લેખ માગ્યો ત્યારે મેં એ કામ નમ્રતાપૂર્વક શ્રી. નરહરિભાઈને સોંપ્યું

હવે મને થાય છે કે ગુજરાતમાં હતો ત્યારે જ જો એ વખતના ઉત્સાહમાં સાબરમતી, મહી, નર્મદા, તાપી, અંબિકા, ભાદર, શેત્રુજી, વાત્રક, ખારી વગેરે નદીઓ વિષે ઓછુંવત્તું લખી કાઢ્યું હોત તો સારું થાત. હવે વર્ષો એટલાં કે અન્યત્ર મુસાફરી કરતાં ગુજરાતની નદીઓ વિષે લખવાની હિંમત નથી થતી. હવે તો એક વાર ગુજરાતમાં નદીયાત્રાને અંગે જ બધે ફરવાની ઇચ્છા છે. જે નદીને કિનારે જીવનના સુવર્ણ દિવસો મેં ગાળ્યા તે સાબરમતી ઉપર તો ખરું જોતાં મારે એક સ્વતંત્ર ચોપડી જ લખવી જોઈએ.

ઉત્તર ભારત અને દક્ષિણ ભારતને સાંધી દેવાની દીક્ષા આપનાર રેવાં અથવા નર્મદાને ત્રણ વર્ષ સુધી અંજલિ આપ્યા જ કરું તો જ મારી પરિક્રમ્મા પૂરી થાય.

અને ગુજરાતની તાપી તો અમારા મધ્યપ્રાંતમાં બૈતુલ પાસે ઉગમ પામે છે. બરહાણપુર, ભુસાવળ થઈને આગળ જાય છે. એની મદદ વડે એક વાર સુરતથી હજીરા સુધી જઈ આવ્યો છું. તાપી પાસેથી ભગવાન્ સૂર્યનારાયણના પ્રેમ વિષે પૂછી લેવાય અને અંગ્રેજોએ વેપારને મિષે સુરતમાં કોઠી કેમ નાખી હતી અને બાજીરાવે મહારાષ્ટ્રનું સ્વાતંત્ર્ય અંગ્રેજોને એ જ ઠેકાણે કેમ સોંપી દીધું એ વિષે પણ પૂછી શકાય. ગોધરા જતાં જે નાનકડી મહી નદી જોઈ હતી તે જ ખંભાતથી કાવી બંદર સુધી કાદવનો વિસ્તાર કેમ પાથરી શકે છે તે જોવાનું પણ સદ્‌ભાગ્ય મને સાંપડયું છે પૂર્વમાં મહાનદી અને પશ્ચિમમાં મહી નદી બન્નેનું કાર્ય વિશેષ પ્રકારનુ છે. સુર્યા, દમણગંગા, કોલક, અંબિકા, વિશ્વામિત્રી, કીમ વ૦ અનેક ગુજરાતી નદીઓની મીઠી મહેમાનગીરી મેં કોઈ ને કોઈ દિવસે ચાખી છે. એમને અંજલિ ન અર્પણ કરું તો નગુણો ગણાઉં અને જે આજીને કિનારે મહાત્માજીએ નાનપણનાં તોફાનો કર્યાં હતાં, એ તો ખાસ અંજલિની અધિકારી છે. વઢવાણની ભોગાવો વિષે મે કયાંક લખ્યું હશે. પણ તે ભોગાવો કરતાં રાણકદેવીના સ્મરણ તરીકે જ હશે.

આ બધુ હું કયારે લખીશ તે જાણુતો નથી પણ લખવું છે એ વિષે શંકા કે સંકલ્પની મોળાશ નથી.

એ ઉપરાંત બીજી કેટલીએ નાની મોટી નદીઓ જોઈ છે, જેમને વિષે લખવાનું બાકી રહ્યું છે.

સૌથી મોટી બ્રહ્મપુત્રા, જે હિમાલયની પેલી પારથી માનસ સરોવરમાં ઉગમ પામે છે અને હિમાલયનું ઉત્તર તરફ વહી જતુ પાણી એકેએક ટીપું ભેગુ કરી હિમાલયની આખી દીવાલ પાર કરી ડુંગરોના અને જંગલોના અજ્ઞાત પ્રદેશોમાંથી વહેતી આવીને આસામ તરફ છોડી દે છે અને પછી સદિયા, ડિબ્રુગઢ, તેજપુર ગૌહાટી, ધુબ્રી વ સ્થાનોને પાવન કરતી કરતી બંગાળમાં ઊતરે છે, અને ગંગાને મળવું છે એટલા જ ખાતર થોડેક સુધી યમુના નામ ધારણ કરી આગળ જતાં પદ્મા બને છે. બાણાસુરના વખતના ‘ઉષાકાળ’થી માંડીને જાપાનીઓના તાજેતરના હુમલા સુધીનો બધો જ ઇતિહાસ બ્રહ્મપુત્રાને વિદિત છે.

પણ એ તાજા ઇતિહાસની ઘણી વિગત તો ઇમ્ફાલ નદી જ પૂરી પાડી શકે છે. છતાં એ નદીને પૂછવા જતાં એ કહેશે કે મને પૂછવા કરતાં એ બધું તમારી ઐરાવતીની બહેનપણી છિંદવીનને પૂછો એ તમને બધું કહેશે. અને મણિપુર તરફથી નાસી આવેલા લોકોનો અમુક ઇતિહાસ તો સુર્માઘાટીની બરાક નદીને જ પૂછવો પડશે.

મેં નદીઓ તો ઘણી ઘણી જોઈ છે પણ જેની ગૂઢગામિતા અને બેપરવાઈ ઉપર હું વધારેમાં વધારે આશક થયો તે કાલીમ્પોંગ તરફની તિસ્થા ઉપર જ શો એ નદીનો ઉન્માદ! અને શું એનું આત્મગૌરવનું ભાન!

ઉત્કલમાં હું અનેક વાર ફર્યો છું. ત્યાંની મહાનદી, કાટજુડી અને કાકપેયા તો છે જ પણ ખરસ્રોતાને કિનારે જોયેલા સૂર્યોદય, ઋષિકુલ્યા નદીનો સાંભળેલો ઇતિહાસ અને તેના કિનારાનું સૌંદર્ય હું કેમ જ ભૂલી શકું? જૌગઢનો અશોકનો પ્રખ્યાત શિલાલેખ જોવા ગયો હતો ત્યારે ઋષિકુલ્યાનાં દર્શન થયાં હતાં અને હું ભૂલતો ન હોઉં તો ધવલીનો હાથીવાળો શિલાલેખ જોવા જતાં રસ્તામાં એક નદીની બે નદીઓ થતી મેં જોઈ છે બે નદીનો સંગમ જોવો એ એક વાત છે. બે નદીઓ ભેગી થઈને પોતાનો જલરાશિ વધારે છે અને સંભૂયસમુત્થાનના સિદ્ધાંત પ્રમાણે મોટો વેપાર ખેડે છે. એ તો શક્તિ વધારવાનો પ્રયાસ છે પણ એક જ નદી દૂરથી આવીને જ્યારે જુએ કે બે બાજુએ મારા જળની સરખી જ જરૂર છે ત્યારે કોનો પક્ષપાત કરે? પોતાનાં જે જળ છે તે જ વહેંચી દઈને બે પ્રવાહમાં જ્યારે એ વહે છે ત્યારે બે બાળકની માતા જેવી એ નદી દેખાય છે અને એને વિશેષ ભક્તિપૂર્વક પ્રણામ કર્યા વગર રહેવાતું નથી

કાળી નદી ધોળી થયાનું કોઈએ સાંભળ્યું છે? કારવારમાં એક કાળી નદી મેં નાનપણમાં જોઈ હતી. તે તો સમુદ્રને મળતાં સુધી કાળી ને કાળી જ રહી. પણ ગોવા તરફ એક કાળી નદી છે જે પહાડના માથા ઉપરથી નીચે ઝુકાવી દે છે અને એનો એવો તો કાવ્યમય ધોધ બને છે કે એનું નામ જ પડ્યું છે દૂધસાગર. કોઈ બાળાએ નાહ્યા પછી પોતાના વાળ સુકવવા માટે ફેલાવ્યા હોય એવું આ દૂધ-

સાગરનું દૃશ્ય છે. શરાવતીના થતા જોગના ધોધનું વર્ણન મેં બે વાર કર્યું છે, (હવે ત્રણ વાર.) તો દૂધસાગરના ગંભીર લલિત કાવ્યનું વર્ણન મારે દશ વાર કરવું જોઈએ.

હિમાલય જતાં જોયેલી રામગંગાનું અને હિમાલયની પેલી પારથી આવતી સરયૂ ઘોઘરાનું વર્ણન તો રહ્યું જ છે. પણ લંકા (સિલોન)માં જોયેલી બે ત્રણ ગંગાઓ વિષે પણ મેં ક્યાં લખ્યું છે? મધ્યપ્રાંતમાં જોયેલી ધસાન વિષે મે લખ્યું અને વેત્રવતી છોડી દીધી, એ કેમ ચાલે? ઉજ્જયનિની શિપ્રા નદીને સ્મરણાંજલિ ન આપું તો કાલિદાસ જ મને શાપ આપશે. મુરાદાબાદમાં જોયેલી ગોમતીનું સ્મરણ કરતાં વેંત દ્વારકાની ગોમતી યાદ આવે છે અને તે જ ન્યાયે સિંધની સિંધુ સાથે મધ્યભારતની નાનકડી સિંધુ પણ યાદ આવવાની.

કાઠિયાવાડમા ચોરવાડ પાસેની સમુદ્ર સુધી જતાં અટકનારી મેગળ (?) નદી મે જોઈ નથી પણ એવી જ એક નદી અડ્યાર, મદ્રાસ પાસે જોઈ છે જેને અને સમુદ્રને બનતુ નથી. અડ્યાર નદી સમુદ્ર તરફ હૃદયસમૃદ્ધિનો કાંપ લઈ આવે છે અને સમુદ્ર ચિડાઈને એની આગળ રેતીનો એક બાંધ ઊભો કરે છે એ દૃશ્ય એટલુ બધું કરુણ છે કે એની અસર વર્ષો સુધી મન પર રહી છે એના કરતાં કેરળ દેશના 'બૅકવૉટર' સારા ત્યાં સમુદ્ર સાથે સમાંતર, કિનારે કિનારે એક લાંબી નદી વહે છે, જાણે સમુદ્રને કહેતી હોય કે તમારાં તોફાની પાણી ભારતની ભૂમિ સુધી નહીં પહોંચવા દઉં

એનો જ એક નાનકડો નમૂનો આપણને જુહુ તરફ જોવાને મળે છે જુહુના નારિયેળના પ્રદેશની પશ્ચિમે સમુદ્ર છે. અને પૂર્વ તરફ કોકવાર પાણી ફેલાયેલું હોય છે. એ જ સ્થિતિ જો કાયમની થઈ જાય અને એ પાણી જો ઉત્તર દક્ષિણ સેંકડો માઈલ સુધી ફેલાય તો આપણને કેરળના 'બૅકવૉટર્સ'નો ખ્યાલ આવી શકે, પણ ત્યાંનું સૃષ્ટિસૌંદર્ય તો પ્રત્યક્ષ જોયા વગર કલ્પનામાં આવી જ ન શકે.

આ વખતે સિંધના મંચર સરોવર વિષે અહીં થોડુંક આપ્યું છે પણ ઉત્કલ પ્રાંતમાં જોયેલા ચિલ્કા સરોવર વિષે લખવાનુ હજુ બાકી

છે. લૉર્ડ કર્ઝને એક વાર કહ્યું હતું કે "હિંદુસ્તાનમાં શ્રેષ્ઠ સૌંદર્યધામ હોય તો તે ચિલ્કા સરોવર જ છે." સ્વીડન અને નૉર્વે તરફના સમુદ્રશાખાનાં ચિત્રો જ્યારે જોઉં છું ત્યારે મને ચિલ્કાનું સ્મરણ થયા વગર રહેતું નથી. ઉત્કલના એક કવિએ એ સરોવર ઉપર એક સરસ સુદીર્ઘ કાવ્ય લખ્યું છે.

નદીઓ અને સરોવરો વિષે લખ્યા પછી જીવનતર્પણ પૂરું કરવા માટે હિંદુસ્તાન, બ્રહ્મદેશ અને સિલોનને કિનારે કરેલાં ખાસ સમુદ્રદર્શનો પણ મારે લખી કાઢવાં જોઈએ કરાચી, કચ્છ અને કાઠિયાવાડથી માંડીને મુંબઈ, દાભોળ કારવાર કે ગોકર્ણ સુધીનો સમુદ્રકિનારો, ત્યારપછી કાલિકટથી માંડીને રામેશ્વરમ્ અને કન્યાકુમારી સુધીનો દક્ષિણનો કિનારો, ત્યાંથી ઉપર ચડતાં પાંડીચેરી, મદ્રાસ મચ્છલીપટ્ટણ, વિઝાગાપટ્ટણ, આદિ સૂર્યોદયનો પૂર્વ કિનારો, અને છેવટે, ગોપાલપુર, ચાંદીપુર, કોણાર્ક, અને પુરી-જગન્નાથથી માંડીને ઠેઠ હીરાબંદર સુધીનો કિનારો જ્યારે યાદ કરું છું ત્યારે કાંઈ નહીં તો પચાસ-પોણોસો દૃશ્યો એક સામટાં નજર આગળ વિશ્વરૂપ દર્શનની પેઠે એક અદ્‌ભુત ભરતીઓટ ચલાવે છે. સિલોન અને રંગુનનાં દૃશ્યો તો વળી જુદાં જ. હૈયામાં એ બધો આનંદ એટલો તો ભરેલો છે કે એ બધો એકસામટો વાણી દ્વારા વહેવરાવું તો સમુદ્રમાંથી નીકળતી એક નવી અલૌકિક સરસ્વતી પેદા થઈ જાય. કાંઈ નહીં તો હૈયું હળવું કરવા માટે પણ એ બધા સંસ્મરણોને ગતિ આપ્યે જ છૂટકો.

હિંદુસ્તાનના પહાડો અને જંગલો રણો અને મેદાનો, શહેરો અને ગામડાંઓ બધાં રાહ જોઈને બેઠાં છે. ગામડાંઓની હિમાયત કરવા ખાતર શહેરોની ગમે તેટલી નિંદા કરતો હોઉં અને શહેરોમાંનુ કામ પૂરું થાય તે પહેલાં જ ત્યાથી નાસી છૂટવાનું મન ભલે થતું હોય છતાં શહેરોનું વ્યક્તિત્વ હું ઓળખી શકું છું. એના પ્રત્યે પણ પ્રેમભક્તિનો ભાવ સંઘરી રહ્યો છું. શું શહેરો મારા સ્વદેશવાસીઓના પુરુષાર્થનાં પ્રતીક નથી? શું શહેરોમાં સંસ્કારિતાની પેઢીઓ આપણા લોકોએ સ્થાપેલી નથી? શું દરેક શહેરને પોતાનું વાતાવરણ, પોતાની ટેક અને પોતાનો પુરુષાર્થ અખંડપણે ચલાવવાં નથી? શહેરો જો

ગામડાંનાં ભક્ષક મટી પોષક બની જાય તો એમને પણ દરેક સમાજ-હિતચિંતકના આશીર્વાદ મળ્યા વગર રહે નહીં.

મારે મન તો હિંદુસ્તાનમાં જોયેલા અનેકાનેક સ્મશાનો પણ મારી ભક્તિના વિષય છે. પછી હરિશ્ચંદ્રે સાચવેલું કાશીનુ સ્મશાન હોય, દિલ્હી જેવું રાજધાનીઓનુ સ્મશાન હોય, કે હમણાં જ આસામમાં જોયેલાં હવાઈ જહાજોનાં બે ત્રણ રમૂજી સ્મશાનો હોય સ્મશાન એટલે સ્મશાન એને જોઈને માણસના, તેમ જ રાજવંશના, સામ્રાજ્યના તેમ જ સંસ્કૃતિના જન્મમરણ વિષે ઊંડામાં ઊંડા વિચારો મનમાં ઘોળાયા વિના રહેવાના નથી

જેમાં મારે પોતે જ છેલ્લે પહોંચવાનું હશે તે એક સ્મશાન છોડીને બાકી બધાંનું વર્ણન કરવાનુ મન થઈ આવે છે એ જો ન થઈ શકે તો જેમ યુદ્ધમાં "કામ આવેલા" અજ્ઞાતવીરોને અને શ્રાદ્ધ વખતે અજ્ઞાત સગાસબંધીઓને એક સામાન્ય પિંડ કે અંજલિ અર્પણ કરવામાં આવે છે તેમ હરિશ્ચંદ્ર, વિક્રમ, ભર્તૃહરિ, અને મહાદેવના ઉપાસક અસંખ્ય યોગીઓએ જે સ્મશાનને પોતાનો વાંસો કર્યો તે સર્વસામાન્ય સ્મશાનને એક અંજલિ અર્પણ કરવાનું મન તો છે જ

શું આ બધું હુ કરી શકવાનો હતો? મને એની ચિંતા નથી. ઈશ્વર જ અવતાર ધારણ કરે છે એમ નહીં જેને જેને સંકલ્પ ઉદ્ભવે છે તેને તેને અવતાર લેવા જ પડે છે. એ ને એ જ જીવાત્મા અનેક અવતાર ધારણ કરે છે એમ માનવાને કારણ નથી. અવતાર ધારણ કરવો પડે છે, અદમ્ય સંકલ્પને. અદમ્ય સંકલ્પ જ સાચો બ્રહ્મદેવ છે સંકલ્પ જન્મ્યો એટલે એમાંથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થવાની. પછી તે સાહિત્યસૃષ્ટિ હોય, પાર્થિવ સૃષ્ટિ હોય કે કલ્પનાની કાવ્યસૃષ્ટિ હોય.

काका कालेलकर

અનુક્રમણિકા

લોકમાતા

૧

સખી માર્કંડી

શું દરેક નદી માતા હોય છે? ના. માર્કંડી તો મારી નાનપણની સખી છે. એ એટલી નાની છે કે એને હું મોટી બહેન તરીકે પણ ન ઓળખાવી શકું.

અમારા ખેતરમાં ઊમરાના ઝાડ તળે બપોરની છાયામાં બેઠો હોઉં ત્યારે માર્કંડીનો મંદ પવન જરૂર બોલાવવાનો. માર્કંડીને કાંઠે કેટલીયે વાર બેઠો છું, અને પવનનાં મોજાંથી ડોલતાં ઘાસનાં પાનાં કલાકો સુધી જોયા કર્યાં છે. માર્કંડીને કાંઠે અસાધારણ અદ્‌ભુત એવું કશું નથી. ખાસ ફૂલો નથી, જાતજાતના રંગવાળાં પતંગિયાં નથી, રૂપાળા પથરાયે નથી. પોતાના કલકૂજિતથી ચિત્તને અસ્વસ્થ કરે એવા નાનામોટા પ્રપાત ક્યાંથી જ હોય? ત્યાં છે ફક્ત પ્રેમળ શાંતિ.

ભરવાડો કહે છે કે માર્કંડી વૈજનાથના ડુંગરમાંથી આવે છે. મને એનુ મૂળ શોધવાની કદી ઇચ્છા થઈ નથી. અમારા તાલુકાનો નકશો હાથમાં આવે તોયે એમાં માર્કંડીની લીટી હું ન શોધું, કેમ કે તેમ કરતાં એ સખી મટી નદી થઈ જાય! મને તો એના પાણીમાં મારા પગ છોડીને બેસવાનું જ ગમે છે. પગ મૂક્યો કે તરત જ ખળખળ ખળખળ એવો અવાજ શરૂ થાય. નાનપણમાં અમે કેટલીયે વાતો કરતાં. એકબીજાનો સહવાસ જ અમારા આનંદને માટે બસ થતો: માર્કંડી શું બોલે છે તે સમજવાની હું દરકાર ન કરું અને હું જે બોલું એનો અર્થ કરવા માર્કંડી ન થોભે. અમે એકબીજાને ઉદ્દેશીને બોલીએ છીએ એટલું જ બંનેને બસ હતું. ભાઈબહેન ઘણે વરસે મળે એટલે એકબીજાને હજાર સવાલ પૂછે. પણ એ સવાલો પાછળ જિજ્ઞાસા નથી હોતી; એ તો પ્રેમ વ્યક્ત કરવાનો એક પ્રકાર હોય છે. સવાલ શો પૂછ્યો અને જવાબ શો મળ્યો એ તરફ ધ્યાન રાખવા જેટલી સ્વસ્થ વૃત્તિ પ્રેમમિલન વખતે ક્યાંથી રહે?

માર્કંડીને કાંઠે કાંઠે હું ગાતો ફરું અને માર્કંડી સાંભળતી જાય. સોળમે વર્ષે પોતાને લઈ જવા આવેલા યમરાજને શિવભક્તિને જોરે પાછા ઠેલનાર માર્કંડેય ઋષિનું આખ્યાન ગાતાં મને કેટલો આનંદ થતો !

મૃકંડુ ઋષિને સંતાન ન હતું. એણે તપશ્ચર્યા કરી મહાદેવને પ્રસન્ન કર્યા. મહાદેવે વરદાનમાં વિકલ્પ મૂક્યો.

साधू सुंदर ब्राह्मणा सुत तया सोळाच वर्षे मिती
जो कां मूढ कुरूप तो शतवरी वर्षे असे स्वस्थिती
या दोहींत जसा मनांत रुचला तो म्यां तुते दीधला.

— હવે એમાંથી કયો વર પસંદ કરવો ? ઋષિએ ધર્મપત્નીને પૂછ્યું. સદ્‌ગુણી બાળક ફક્ત સોળ જ વરસ ભલે જીવે, એ જ કુલોદ્ધારક થશે, એમ ગણી બંને જણાંએ એ જ માગી લીધો. માર્કંડેય જેમ જેમ ઉમરમાં ખીલતો જાય તેમ તેમ માબાપનાં વદન મ્લાન થતાં જાય. આખરે સોળ વરસ પૂરાં થયાં.

યુવાન માર્કંડેય પૂજામાં બેઠો છે. યમરાજ પોતાના પાડા પર બેસીને આવ્યા. પણ શિવલિંગને ભેટી પડેલા યુવાન સાધુને અડકવાની એમની હિંમત કેમ ચાલે ? હા, ના કરતાં આખરે પાશ ફેંક્યો; ત્યાં લિંગમાંથી ત્રિશૂળધારી શિવજી પ્રગટ થયા, અને ધૃષ્ટતા માટે યમરાજને સાંભળવું પડ્યું. મૃત્યુંજય મહાદેવનાં દર્શન થયા પછી માર્કંડેયને મૃત્યુની બીક ક્યાંથી રહે ? એની આયુધારા હજી વહે છે.

કૉલેજમાં ભણતો ત્યારે પરીક્ષા પછી અમારી ભાઈબીજ થતી. લણણીના દિવસો હોય, બબ્બે દિવસ મારે ખેતરમાં જ ગાળવાના હોય, ત્યારે માર્કંડી મને શકરિયાં પણ આપતી અને અમૃત જેવું પાણી પણ પાતી. રાત્રે એ ટાઢથી ધ્રૂજે છે કે શું એ જોવા હું જાઉં ત્યારે પોતાના અરીસામાં મને એ મૃગનક્ષત્ર બતાવતી

આજે પણ જ્યારે જ્યારે અમારે ગામડે જાઉં છું ત્યારે ત્યારે માર્કંડીને મળ્યા વગર રહેતો નથી. પણ હવે પહેલાંની પેઠે એ મારી સાથે ગેલ કરતી નથી. જરાક સ્મિત કરી મૌન જ ધારણ કરે છે. એનાં સુકુમાર વદન પર પહેલાંનુ લાવણ્ય નથી જોઈ શકતો. પણ એના સ્નેહની ગંભીરતા વધી છે.

૨

કૃષ્ણાનાં સંભારણાં

૧

અગિયારસનો દિવસ હતો. ગાડીમાં બેસી અમે માહુલી ચાલ્યા. સાતારાથી માહુલી ઠીક ઠીક દૂર છે. રસ્તામાં જમણી બાજુ શ્રીશાહુ મહારાજના વફાદાર કૂતરાની સમાધિ આવે છે. રસ્તા પર અમારી પેઠે ઘણા માહુલી તરફ ગાડીઓ દોડાવતા હતા. આખરે અમે નદીકાંઠે પહોંચ્યા. ત્યાં આ કાંઠાથી પેલા કાંઠા સુધી લોઢાની સાંકળ ઊંચી તાણી હતી. મારી બાળઆંખોને ભવ્ય લાગતી એક નૌકા એ સાંકળમાં દોરડાવતી ભરાવેલી હતી.

કાંઠા પરના કાંકરા કેવા લીસા, કાળા અને ઠંડાઠંડા! હાથમાં એક લઉં ત્યાં બીજા પર નજર પડે એ વધારે સારો લાગે. એટલામાં ત્રીજા ભીંજાયલા-કાંકરા પર કાથિયા રંગની લીટીઓ દેખાય એટલે એ લેવાનુ મન થાય તે દિવસે કૃષ્ણાનું મને પ્રથમ દર્શન થયું. કૃષ્ણાબાઈએ પણ મને પ્રથમ જ ઓળખ્યો હું તો કૃષ્ણાને ઓળખવા જેટલો મોટો થયો જ નહોતો. બાળક માને ઓળખે તે પહેલાં જ માએ એને પોતાનો કરેલો હોય છે. અમે બાળકો નાગા થઈને ખૂબ નાહ્યા, કૂદ્યા, પાણી ઉછાળ્યું, નૌકામાં ચડીને પાણીમાં ભૂસકા માર્યા, કકડીને ભૂખ લાગે તેટલો કૃષ્ણામાં જલવિહાર કર્યો.

જેમ નદીનું આ મારું પહેલવહેલું દર્શન હતું તેમ નાહીને ખારી મગફળીનો નાસ્તો કર્યો એ પણ મારે માટે એ જાતનો પહેલવહેલો સ્વાદ હતો. યાત્રાને પ્રસંગે મોરપીંછની ટોપી પહેરનાર ‘વાસુદેવો’ ભીખ માગવા આવ્યા હતા તેમનું મધુર ભજન પણ તે જ દિવસે પહેલવહેલું સાંભળ્યું કૃષ્ણાબાઈના મંદિરમાં થોડોક આરામ કરી અમે ઘેર પાછા ફર્યા.

સહ્યાદ્રિના કાન્તારમાં મહાબળેશ્વર પાસે-ઉગમ પામી સાતારા સુધી દોડતાં કૃષ્ણાને બહુ વાર લાગતી નથી, પણ એટલામાં જ વેણ્યા કૃષ્ણાને

મળવા આવે છે. એ સંગમને લીધે જ માહુલીને માહાત્મ્ય મળ્યું છે. બે છોકરીઓ એકબીજીના ખભા પર હાથ મૂકી રમવા જતી હોય એવું એ દૃશ્ય કાંઈ નહીં તો પાંત્રીસ વરસ હૃદયમાં કોતરાયેલું રહ્યું છે.

કૃષ્ણાનું કુટુંબ બહુ મોટું છે. કેટલીયે નાનીમોટી નદીઓ એને આવી મળે છે. ગોદાવરી સાથે કૃષ્ણાને પણ મહારાષ્ટ્રમાતા કહી શકાય. જ્યારે આજની મરાઠી ભાષા બોલાતી નહોતી તે વખતનું આખું મહારાષ્ટ્ર કૃષ્ણાએ જ વ્યાપ્યું છે.

૨

નરસોબાની વાડી જતાં નાવ પર ગાડી ચડાવી અમે કૃષ્ણા ઓળંગી તે કૃષ્ણાનું બીજું દર્શન. અહીં એક બાજુએ ઊંચી ભેખડ અને બીજી બાજુએ દૂર સુધી પથરાયેલો કૃષ્ણાનો કાંપ અને એમાં ઊગતાં રીંગણાં, ચીભડાં, કાકડી અને તડબૂચનાં અમૃતખેતરો. કૃષ્ણાકાંઠાનાં એ રીંગણાં જેણે ખાધાં છે તે સ્વર્ગમાંયે તેની ઇચ્છા કરે. બબ્બે મહિના સુધી લાગલાગટ રીંગણાં જ ખાઈએ તોયે ધરાઈએ નહીં; કંટાળો તો શાનો જ આવે?

૩

સાંગલી પાસે કૃષ્ણાકિનારે 'સંસ્થાની મહારાષ્ટ્ર'નો રાજવૈભવ પહેલવહેલો જોયો. એ સરસ સરસ બાંધેલા વિશાળ ઘાટ, ઘાટીલાં અને ચળકતાં વાસણો ભરી ભરીને ઘેર પાણી લઈ જતી મહારાષ્ટ્રની લલનાઓ, પાણીમાં ભૂસકો મારી કાંઠા પરના લોકોને પલાળવાની હોંશ રાખનાર અખાડાબાજો, ક્ષુદ્ર ઘંટિકાના તાલબદ્ધ અવાજથી પોતાનું આગમન સૂચવનાર પહાડ જેવા હાથીઓ; અને કરૂરૂરૂ એવો એકશ્રુતિ અવાજ કાઢી રસપાન કરવા નોતરનાર શેરડીના કોલુઓ — એ કૃષ્ણાબાઈનું ત્રીજું દર્શન.

મને તરતાં ઠીક આવડતું નહોતું. છતાં મોટી ગાગર પાણીમાં ઊંધી તરતી રાખી તેને આધારે તણાઈ જવા એક વખત અહીં નદીમાં પડ્યો પણ એક ઠેકાણે કાદવમાં એવો તો સપડાયો કે એક પગ કાઢવા જતાં બીજો વધારે અંદર જાય. અને કાદવ પણ કેવો? જાણે કાળું મેંશ

માખણ જ! મને થયું કે જંગમ મટી ઊંધા ઝાડ જેવા આપણે અહીં સ્થાવર થવાના. તે દિવસની ગભરામણ પણ હજી ભૂલી શક્યો નથી.

૪

ચિંચલી સ્ટેશન પર અમને હમેશાં કૃષ્ણા નદીનું પાણી પીવા મળતું. અમારા એક ઓળખીતા ત્યાં સ્ટેશનમાસ્તર હતા. અમને તેઓ હેતપૂર્વક એકાદ લોટો પાણી મગાવી આપતા. તરસ હોય કે ન હોય, પિતાશ્રી અમને બધાંને ભક્તિપૂર્વક પાણી પીવાનું કહેતા. કૃષ્ણા એ મહારાષ્ટ્રની આરાધ્ય દેવતા. એનું એક ટીપું પણ પેટમાં જાય તો પાવન થઈ જઈએ. જેના પેટમાં કૃષ્ણાનું એક બિંદુ પણ પહોંચ્યું છે તે મહારાષ્ટ્રીપણું ભૂલવાનો નથી. શ્રીસમર્થ અને શિવાજી મહારાજ; શાહુ અને બાજીરાવ, ઘોરપડે અને પટવર્ધન, નાના ફડનવીસ અને રામશાસ્ત્રી પ્રભુણે—ટૂંકામાં કહીએ તો મહારાષ્ટ્રનું સાધુત્વ અને વીરત્વ, મહારાષ્ટ્રની ન્યાયનિષ્ઠા અને મુત્સદ્દીપણું, ધર્મ અને સદાચાર, દેશસેવા અને વિદ્યાસેવા, સ્વતંત્રતા અને ઉદારતા, બધું જ કૃષ્ણાના વત્સલ કુટુંબમાં ઊછરેલું છે. દેહૂ અને આળંદીનાં જળ કૃષ્ણાને જ મળે છે. પંઢરપુરની ચંદ્રભાગા પણ ભીમા થઈ કૃષ્ણાને જ મળે છે. 'ગંગાનું સ્નાન અને તુંગાનું પાન' એ કહેવતમાં જેનું ગૌરવ સ્વીકારાયું છે તે તુંગભદ્રા કર્ણાટકના પ્રાચીન વૈભવના સ્મરણ સાથે કૃષ્ણામાં જ ભળી જાય છે. સાચું કહીએ તો મહારાષ્ટ્ર, કર્ણાટક અને તેલંગણ (આંધ્ર) એ ત્રણ દેશનું ઐક્ય સાધવા માટે જ કૃષ્ણા નદી વહે છે. આ ત્રણે પ્રાંતોએ કૃષ્ણાનું દૂધ પીધું છે. કૃષ્ણામાં પક્ષપાતી પ્રાંતીયતા નથી.

૫

કૉલેજના દિવસો. મોટી આશાએ પૂનેથી મોટાભાઈને મળવા ઘેર ગયો. પણ હું પહોંચું તે પહેલાં જ તેઓ ઇહલોક છોડીને ગયા હતા. મારે નસીબે એમનાં ફૂલ કૃષ્ણાનાં પવિત્ર જળમાં પધરાવવાનું આવ્યું. બેલગામથી હું કુડચી ગયો. સાંજનો વખત હતો. રેલવેના પુલ તળે કૃષ્ણાની પૂજા કરી. મોટાભાઈનાં અસ્થિ કૃષ્ણાના ઉદરમાં

અર્પણ કર્યાં. નાહ્યો, અને પલાંઠી વાળી જીવનમરણનો વિચાર કરવા લાગ્યો.

કૃષ્ણાના પાણીમાં કેટલાયે મહારાષ્ટ્રવીરોનું અને મહારાષ્ટ્રના શત્રુઓનું લોહી ભળ્યું હશે! ચોમાસાની મસ્તીમાં કૃષ્ણાએ કેટલાયે ખેડૂતોને અને તેમનાં ઢોરોને જળસમાધિ આપી હશે! પણ કૃષ્ણાને એનું શું? મદમત્ત હાથીઓ એના જળમાં વિહાર કરે અને વીતરાગ સાધુઓ એને કાંઠે તપશ્ચર્યા કરે, કૃષ્ણાને બને સરખાં છે. મારા ભાઈનાં અસ્થિ અને કાંકરા થઈ ગયેલાં પહાડનાં અસ્થિ વચ્ચે કૃષ્ણાને શો ભેદ? માહુલીમાં પોતાના ખભા પર મને ઊભો કરી પાણીમાં ભૂસકો મારવા મને ઉત્તેજન આપનાર મોટાભાઈનાં અસ્થિ મારે હાથે એ જ કૃષ્ણાનાં જળમાં મારે પધરાવવાં પડ્યાં! જીવનલીલા કેવી અકળ!

૬

કૃષ્ણાના ઉદરમાં મારો એક બીજો ભાઈ પણ સૂતેલો છે. બ્રહ્મચારી અનંતબુવા મરઢેકર હૃદયની લાગણીથી મારા સગા નાના ભાઈ હતા, અને દેશસેવાના વ્રતમાં મારા મુરબ્બી મોટાભાઈ હતા. સ્વદેશી, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને ગોસેવા એ ત્રિવિધ કાર્ય કરતાં તેમણે દેહ છોડયો. મારી સાથે ગંગોત્રી અને અમરનાથની યાત્રા તેમણે કરેલી. પણ કૃષ્ણાને કાંઠે આવીને જ તેઓ અમર થયા. ભક્તિની ધૂનમાં ને ધૂનમાં તેઓ ભાન ભૂલી જતા અને અનેક ઠેકાણે અથડાતા એનો મને હિમાલયના પ્રવાસમાં અનેક વાર અનુભવ થયેલો. હું એમને અનેક વાર વઢતો, પણ તેઓ ગણકારતા નહીં. તેઓ તો શ્રીસમર્થની પ્રાસાદિક વાણીની સાત્વિક મસ્તીમાં જ રહેતા. કૃષ્ણાને પણ એમને વઢવાનું સૂઝયું હશે. મંદિરની પ્રદક્ષિણા કરતાં ઉપરથી એક ધરામાં પડ્યા અને દેવલોક પામ્યા. જ્યારે વાઈના પથરાળ પટ પરથી વહેતી ગંગાનું સ્મરણ કરું છું, કૃષ્ણામાં દર ચોમાસે શિરસ્નાન કરતાં દેવમંદિરનાં શિખરોનું દર્શન કરું છું, ત્યારે કૃષ્ણાને ત્યાં મારા પણ એક ભાઈ કાયમના પહોંચ્યા છે એનું સ્મરણ થયા વગર રહેતું નથી, અને સાથે સાથે એમની તપોનિષ્ઠ પણ પ્રેમસુકુમાર મૂર્તિનું દર્શન થયા વગર રહેતું નથી.

૭

સન ૧૯૨૧નું વર્ષ ! ભારતવર્ષે એક વરસમાં સ્વરાજ્યસિદ્ધિ કરવાની હામ ભીડી છે. હિંદુ-મુસલમાન એક થયા છે. તેત્રીસ કરોડ દેવ સમાન ભારતવાસીઓ કરોડની સંખ્યામાં જ વિચાર કરતા થયા છે. સ્વરાજ્ય-ઋષિ લોકમાન્ય તિલકનું સ્મરણ કાયમ કરવા તિલક સ્વરાજ ફાળામાં એક કરોડ ભેગા કરવા છે. મહાસભાના છત્ર તળે કામ કરનાર સદસ્યોની સંખ્યા પણ એક કરોડ કરવી છે. અને પટ-વર્ધન શ્રીકૃષ્ણના સુદર્શન જેવા તેટલા જ રેંટિયા પણ આ ધર્મભૂમિમાં ચાલતા કરવા છે. ભારતપુત્રો એ માટે બેઝવાડામાં ભેગા થયા છે. શ્રી. અબ્બાસ સાહેબ, શ્રી. પુણતાંબેકર, ગિદવાણીજી અને હું, અમે એકત્ર બેઝવાડા પહોંચી ગયા છીએ. એવે મંગલ પ્રસંગે શ્રી. કૃષ્ણાંબિકાનું વિરાટ દર્શન કરવાનું સદ્‌ભાગ્ય મળ્યું. વાઈમાં જે કૃષ્ણાને કાંઠે બેસી સંધ્યાવંદન કરેલું અને ન્યાયનિષ્ઠ રામશાસ્ત્રી તથા રાજકાજપટુ નાનાની વાતો કરેલી તે જ નાનકડી કૃષ્ણાને અહીં આવડી મોટી થયેલી જોઈ પ્રથમ તો સાચું પણ ન લાગ્યું. ક્યાં માહુલીની પેલી નાનકડી સાંકળ અને ક્યાં યુરોપ અમેરિકાને સાંધનાર કેબલ જેવાં અહીંનાં રાંઢવાં ! હજારો અને લાખો લોકો અહીં નાહવા આવતા. સ્થૂલકાય આંધ્ર ભાઈઓમાં આજે ભારતવર્ષના તમામ ભાઈઓ ભળી ગયા છે. 'રાષ્ટ્રીય' હિંદીનો વાક્‌પ્રવાહ જ્યાંત્યાં સંભળાય છે. કૃષ્ણા નદીને વેણ્યા, વારણા, કોયના, ભીમા, તુંગભદ્રા આવીને મળે તેમ ગામડાંના લોકો ટોળેટોળાં આવીને બેઝવાડામાં ઊભરાય છે. એવે વખતે રોજ કૃષ્ણામાં નાહવાનો લહાવો મળતો. જે કૃષ્ણાએ જન્મકાળનું દૂધ આપ્યું તે જ કૃષ્ણાએ સ્વરાજ્યકાંક્ષી ભારતરાષ્ટ્રનું ગૌરવશાળી દર્શન કરાવ્યું. જયકૃષ્ણે ! તારો વિજય થાઓ : ભારતવર્ષ એક થાઓ, સ્વતંત્ર થાઓ !!

૩

ખેડૂત નદી ઘટપ્રભા

ઘટપ્રભા અને મલપ્રભા એ અમારા તરફના કર્ણાટકની નદીઓ સ્વભાવે ખેડૂત. જ્યાં જાય ત્યાં ખેતી કરે, જમીનને ખાતર આપે, પાણી આપે, મહેનતુ પ્રજાને સમૃદ્ધિ આપે. એમાં વળી ગોકાક પાસે એક મોટો બાંધ બાંધી માનવીએ એ નદીની શક્તિ વધારી દીધી. જ્યાં નદીનાં પાણીની પહોંચ ન હતી ત્યાં આ બાંધને કારણે એ પહોંચી. ઘટપ્રભાના નામ સાથે ગોકાક પાસેનો લાંબો લાંબો બાંધ ધ્યાનમાં આવવાનો જ. મોટી મોટી નદીઓ જ્યાં ત્યાંથી કાંપ ખેંચીને લઈ જાય છે. જ્યારે આવી નાની નદીઓ બને ત્યાંથી થોડો થોડો કરી સરસ કીમતી કાંપ ખેડૂતોને પોતાના પાણી સાથે મફતનો બક્ષી પોતાનાં બાળકોનું પાલન કરે છે. ખરેખર ઘટપ્રભા ન્યાતે ખેડૂત છે.

ગોકાક પાસેનો એનો ધોધ હજી મારે જોવાનો બાકી જ છે.

૪

મુળામુઠાનો સંગમ

નદીઓ તો આપણે ઘણી જોયેલી હોય છે. પણ એ નદીઓનો સંગમ કંઈ સહેજે જોવાનો મળતો નથી. સંગમનું કાવ્ય જ જુદું.

બે નદીઓ મળે એટલે એમાંની એક પોતાનું નામ છોડી બીજીમાં ભળી જાય છે. બધા દેશોમાં આ નિયમ સચવાયલો દેખાય છે. પણ કલંક વગર જેમ ચંદ્ર શોભે નહીં તેમ અપવાદ વગર નિયમ પણ ચાલે નહીં. અને કેટલીક વાર નિયમ કરતાં અપવાદ જ વધારે ધ્યાન ખેંચે છે. ઉત્તર અમેરિકાની મિસિસિપી–મિસોરી પોતાનું સપ્તાક્ષરી લાંબું નામ દ્વંદ્વસમાસથી ધારણ કરી દુનિયાની લાંબામાં લાંબી નદી તરીકે મશહૂર થઈ છે. સીતાહરણથી માંડીને વિજયનગરના સ્વાતંત્ર્યહરણ

સુધીનો ઇતિહાસ સંભારતી તુંગભદ્રા પણ તુંગા અને ભદ્રાના મિલનથી પોતાનું નામ અને મહત્તા મેળવી શકી છે. પૂનાને પોતાની કેડે રમાડતી મુળાસુઠા પણ મુળા અને મુઠાના સંગમથી બનેલી છે.

સિંહગઢની પશ્ચિમ બાજુની ખીણમાંથી મુઠા આવે છે. ખડકવાસલા સુધીની મુણ્ડી ટેકરીઓ એનું રક્ષણ કરે છે. ખડકવાસલાના બાંધે તન્વંગી મુઠાનું સુદીર્ઘ સરોવર બનાવ્યું છે. આ સરોવરને કાંઠે ઝાડોયે નથી અને મંદિરોયે નથી. દહાડે વાદળાં ને રાત્રે તારા પોતાનાં ચિંતાજનક પ્રતિબિંબ આ સરોવરમાં પાડે છે. અહીંથી જ મુઠા પાસેથી નહેરના રૂપમાં એ જબરદસ્ત કરભાર લેવામાં આવે છે, જેમાંથી જ પૂના અને ખડકીની વસ્તી ધરાઈને પાણી પીએ છે. મુઠાને કાંઠે શેરડીનું વાવેતર વધતું જાય છે. વસંતઋતુમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં શેરડીના કોલુ બાંગ પોકારી પોકારી લોકોને રસપાનનું સ્મરણ કરાવે છે, લકડીપુલને નામે ઓળખાતા પણ પથ્થરના બાંધેલા પુલ તળેથી નદી આગળ જાય છે અને દગડીપુલ નામથી ઓળખાતા પણ પથ્થરના નક્કર બાંધને વટાવે છે. ત્યાર પછી જ એને બહેન મુળાનો સંગમ થાય છે. લકડીપુલથી ઓંકારેશ્વર સુધી ગમે તેટલાં મડદાં બળતાં હોય. તોયે સંગમ વખતે એનો વિષાદ મુઠાના મોઢા પર દેખાતો નથી.

આટલો શાંત સંગમ બીજે ભાગ્યે જ હોય. આ જ સંગમ પર કેપ્ટન મેલેટ પેશવાઈની અંતઘડીની રાહ જોતો ધામા નાખી પડ્યો હતો. આજે તો સંસ્કૃત ભાષાનું સંશોધન યુરોપિયન પંડિતોના હાથમાંથી પાછું છીનવી લેવા મથતા આર્ય પંડિત ભાંડારકરનો સંગમાશ્રમ જ અહીં શોભે છે. સંસ્કૃત વિદ્યાના પુનરુદ્ધારને અર્થે સ્થાપેલી પાઠશાળાનું રૂપાંતર કરી જૂનાનવાનો સંગમ કરનાર ડેક્કન કૉલેજની સ્થાપના પણ આ સંગમ પાસે જ શોભે છે. અહીં ગોરાઓએ નૌકાવિહારને અર્થે નદીને બાંધ બાંધી પાણી રોક્યું છે, અને મચ્છરોના વિશાળ કુળને પણ અહીં આશ્રય આપ્યો છે. પાસેની ટેકરી પર ગુજરાતના એક લક્ષ્મીપુત્રની ઉત્તુંગશિરસ્ક પણ નમ્રનામધેય ‘પર્ણકુટી’ આવેલી છે. માણસની સ્વતંત્રતા હરી લેનાર યરોડાનું કારાગાર અને પ્રાણહરણપટુ લશ્કરી દારૂખાનું પણ આ સંગમથી બહુ દૂર નથી. કોણ જાણે કેટકેટલી

વિચિત્ર વસ્તુનો સંગમ મુળામુઠ્ઠાને કાંઠે થતો હશે ને થવાનો હશે! બાંધ પાસે આવેલા બંડ ગાર્ડનમાં લક્ષાધીશ ને ભિક્ષાધીશ લોકોનો સંગમ થાય છે એ પણ એનો જ એક દાખલો છે.

છેલ્લા બાંધ પરથી હાશ કરીને છૂટી જતી મુળામુઠા અહીંથી આગળ ક્યાં જાય છે એની ખબર કોણ રાખે?

૫

સાગરસરિતાનો સંગમ

નાનપણમાં ભોજ અને કાલિદાસની વાર્તાઓ વાંચવા મળતી. ભોજરાજા પૂછે, "આ નદી કેમ રુએ છે?" નદીનું પાણી પથરા ઉપરથી પસાર થઈ અવાજ કરતુ હશે. રાજાને સૂઝયું કે કવિ સામે એક કલ્પના ફેંકી દઈએ. એટલે તેણે ઉપરનો સવાલ પૂછ્યો લોકવાર્તાનો કાલિદાસ લોકમાનસને રુચે એવો જ જવાબ આપવાનો. એણે કહ્યું, "રોવાનુ કારણ શું પૂછો છો મહારાજ? એ બાળા પિયરથી સાસરે જાય છે. પછી રુએ નહીં તો શું કરે?" તે વખતે મને થયું, "સાસરે જવાનુ ગમતુ નથી તો જાય શું કરવા?" કોઈકે જવાબ આપ્યો, "છોકરીનું જીવતર સાસરે જવા માટે જ છે."

નદી જ્યારે પોતાના પતિ સાગરને મળે ત્યારે એનું આખું સ્વરૂપ ફરી જાય છે. એ પ્રવાહને નદી તરીકે ઓળખવો મુશ્કેલ થઈ જાય છે. સાતારા પાસે માહુલી નજીક કૃષ્ણાનો અને વેણ્યાનો સંગમ જોયેલો. પૂનામાં મુળા અને મુઠ્ઠાનો. પણ નદીસાગરસંગમ તો પહેલવહેલો જોયો કારવારમાં—ઉત્તર તરફના સરુના વનને છેડે. અમે બે ભાઈઓ સમુદ્રવેળાની રેતીમાં રમતા રમતા, ફરતા ફરતા આગળ ચાલ્યા હતા રોજ કરતાં ખૂબ દૂર ગયા અને એકાએક એક સુંદર નદી સમુદ્રને આવીને મળતી જોઈ. બે નદીના સંગમ કરતાં નદીસમુદ્રનો સંગમ વધારે કાવ્યમય હોય છે. બે નદીઓના સંગમનો આનંદ ગૂઢ-શાંત હોય છે, જ્યારે

સાગરસરિતા એકબીજાને મળે છે ત્યારે બંનેમાં ચોખ્ખો ઉન્માદ દેખાઈ આવે છે. અને એ ઉન્માદનો કેફ આપણને અચૂક ચડે જ છે. નદીનાં પાણી શાંત આગ્રહથી સમુદ્ર ભણી ધસતાં જાય છે. જ્યારે કોઈ કાળે પોતાની મર્યાદા ન છોડવા માટે પંકાયલા સમુદ્રનાં પાણી ચંદ્રમાની ઉશ્કેરણી પ્રમાણે ઘડીકમાં નદીને મારગ કરી આપે છે અને ઘડીકમાં સામાં થાય છે. નદી અને સાગરનો સામસામો જ્યારે સત્યાગ્રહ ચાલે છે ત્યારે અનેક જાતનાં દૃશ્યો જોવાને મળે છે. સમુદ્રનાં મોજાંઓ ત્રાંસાં કતરાતાં આવે ત્યારે પાણીનો એક ફુવારો એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી દોડતો જાય છે. કોક કોક ઠેકાણે પાણી ગોળ ગોળ ફરી વમળ બનાવે છે. સાગરનુ જોર વધ્યું એટલે નદીનુ પાણી પાછુ હટતુ જાય છે. બે બાજુના કાંઠા ઉપર એનો મારો સખત હોય છે. નદીની ગતિની વિપરીત દશા જોઈ એનો લાભ લેનારી મતલબી હોડીઓ પૂર જોશમાં અંદર ઘૂસે છે. એમને ખબર છે કે આ ભાગ્યની ભરતી સાથે જેટલું અંદર જવાય તેટલું ખરું. અને પછી જ્યારે ઓટ શરૂ થાય છે અને સાગરનાં મોજાં પોતાનો વિરોધ છોડી બાહુ ખોલીને નદીનાં પાણીને આવકાર આપે છે, ત્યારે મતલબી હોડીઓને પાઘડી ફેરવતાં વાર નથી લાગતી. પવન ગમે તે દિશાએ વાય તોયે જ્યાં સુધી એ પ્રત્યક્ષ સામો નથી ત્યાં સુધી એમાંથી કાંઈ ને કાંઈ મતલબ સાધવાની કુનેહ આ વૈશ્યવૃત્તિ હોડીઓમાં હોય જ છે. એમની પાઘડીની એટલે કે સઢની બનાવટ જ એવી કરેલી હોય છે.

અમે ગયા ત્યારે હોડીઓ આવી જ રીતે નદીની અંદર જતી હતી. પણ એ સમુદ્રનાં પતંગિયાંઓને નિહાળવાનો અમને રસ ન હતો. અમે તો સંગમ સાથે સૂર્યાસ્ત કેમ શોભે છે એ જોવામાં મશગૂલ હતા. સોનેરી રંગ બધે જ શોભે છે. પણ લીલા રંગ સાથેની એની બાદશાહી શોભા કંઈ ઓર જ હોય છે. ઊંચાં ઊંચાં ઝાડ ઉપર જ્યારે સંધ્યાનાં સુવર્ણ કિરણો આરોહણ કરે છે ત્યારે આ માનવીસૃષ્ટિ નથી, પરીઓની દુનિયા હોવી જોઈએ, એમ શંકા જાય છે. સમુદ્ર તો જાણે સોનાના રસનું સરોવર છલકાતું હોય તેવો શોભવા લાગ્યો. અમે એ શોભા જોઈને ધરાયા અથવા સાચું કહીએ તો જેમ જેમ એ શોભા

જોતા ગયા તેમ તેમ હૈયું વધારે ને વધારે અસ્વસ્થ થતું ગયું. સૌંદર્યપાનથી અમે ગૂંગળાઈ જતા હતા.

સૂર્યાસ્ત પછી એ રંગ સૌમ્ય પડ્યા. અમે પણ ભાન ઉપર આવ્યા. અને પાછા ફરવાનો અમે વિચાર કર્યો. પણ હવે પાછા જવાય એમ હતું નહીં. પરિણામે અમે નદીને કાંઠે ઉપલાણે ચાલ્યા. ત્યાં પણ નદીનાં પાણી બન્ને બાજુએ ફુલાતાં જતાં હતાં—જાણે પાડા પરની ભરાતી પખાલ. અમે જેમ જેમ ઉપલાણે ગયા તેમ તેમ પાણીમાં શાંતિ વધી. અંધારું પણ વધતું જતું હતું. આ કાંઠેથી પેલે કાંઠે આવજા કરનારી એક નાવડી એક ખૂણે પડી હતી અને ગામડાના કેટલાક મજૂરો લંગોટીની દોરીમાં પાછળની બાજુ એક લાકડાનું ચક્ર ભેરવી એમાં પોતાના 'કોયતા' લટકાવી જતા હતા. (કોયતા એ ધારિયા જેવું હથિયાર, દાતરડાના જેવી મૂઠમાં બેસાડેલું હોય છે. નાળિયેર છોલવામાં અને સામાન્યપણે કુહાડી જેવો એનો ઉપયોગ થાય છે.) આ લોકોનો પોષાક એક લંગોટી અને એક જાકીટ હોય છે. નદી ઓળંગવી હોય ત્યારે જાકીટ કાઢી માથા ઉપર લઈ લીધું એટલે બસ. કુદરતનાં બાળકો! જમીન અને પાણી એમને માટે બન્ને સરખાં જ હોય છે.

ઘેર જવાની કેવળ અમને જ ઉતાવળ ન હતી. આ ગામડિયા લોકોને પણ ઉતાવળ થઈ હોય એમ લાગતું હતું. અને નદીને કાંઠે દોડતા નાના નાના કરચલાઓને પણ અમારી પેઠે જ ઉતાવળ હતી. રાત પડી અને અમે ઉતાવળે ઘેર આવ્યા. પણ મનમાં વિચાર તો સ્ફુર્યો કે કોઈક દિવસ આ નદીને કાંઠે કાંઠે ખૂબ ઉપર સુધી જવું જોઈએ. હાથમાં ડુંગળી કે કોબેજ આવે કે તરત એનાં બધાં પડ ઉકેલી જોવાની જેમ ઇચ્છા થાય છે, તેમ જ નદી જોઈ ઉગમ તરફ ચાલવાનું માણસને મન થાય જ છે. ઉગમની શોધ એ સનાતન શોધ છે. ગંગોત્રી, જમનોત્રી અને મહાબળેશ્વર કે ત્ર્યંબકની શોધ એ રીતે જ થઈ છે.

૬

દક્ષિણગંગા ગોદાવરી

૧

બાળપણમાં સવારે ઊઠીને અમે ભૂપાળીઓ ગાતા તેમાંની આ ચાર લીટીઓ હજી સ્મરણમાં ચોંટેલી છે.

उठोनियां प्रातःकाळीं । वदनीं वदा चंद्रमौळी ।
श्रीबिंदुमाधवाजवळी । स्नान करा गंगेचें । स्नान करा गोदेचे ॥

*　　*　　*

कृष्णा वेण्या तुंगभद्रा । शरयू कालिंदी नर्मदा ।
भीमा भामा गोदा । करा स्नान गंगेचें ॥

ગંગા અને ગોદા એક જ છે. બંનેનાં માહાત્મ્યમાં જરાયે ફેર નથી. ફેર હોય તો એટલો જ કે કળિકાળના પાપને લીધે ગંગાનું માહાત્મ્ય અમુક કાળે ઓછું થઈ શકે છે, ગોદાવરીનું કોઈ કાળે ઓછું થાય જ નહીં. શ્રીરામચંદ્રના અત્યંત સુખના દિવસો આ ગોદાવરીને કાંઠે જ ગયેલા, અને જીવનનો દારુણ આઘાત પણ તેમને અહીં જ પહોંચેલો. ગોદાવરી તો દક્ષિણની ગંગા.

કૃષ્ણા અને ગોદાવરી એ બે નદીઓએ બે વિક્રમશાળી મહાપ્રજાઓને પોષી છે. મહારાષ્ટ્રનું સ્વરાજ અને આંધ્રનું સામ્રાજ્ય આ બે નદીઓને જ આભારી છે એમ કહીએ તો તેમાં જરાયે અતિશયોક્તિ નથી. સામ્રાજ્યો બંધાયાં અને તૂટયાં, મહાપ્રજાઓ ચડી અને પડી, પણ એ ઐતિહાસિક ભૂમિમાં આ બે નદીઓ અખંડ વહ્યે જ જાય છે, એ નદીઓ ભૂતકાળના ગૌરવશાળી ઇતિહાસની જેટલી સાક્ષી છે તેટલી જ ભવિષ્યકાળની મહાન આશાઓની પ્રેરક છે. તેમાંયે ગોદાવરીનું માહાત્મ્ય કાંઈક અનેરું છે. એ જેટલી સલિલસમૃદ્ધ છે તેટલી જ ઇતિહાસ-સમૃદ્ધ પણ છે. ગોપાલકૃષ્ણના જીવનમાં જેમ જ્યાં જુઓ ત્યાં વિવિધતા જ ભરેલી છે અને એકસરખો ઉત્કર્ષ જ દેખા દે છે, તેમ ગોદાવરીના અતિ દીર્ઘ પ્રવાહને કાંઠે સૃષ્ટિસૌંદર્યની વિવિધતા અને

વિપુલતા ભરેલાં છે. બ્રહ્મદેવની એક કલ્પનામાંથી જેમ સૃષ્ટિનો વિસ્તાર થાય છે; વાલ્મીકિની એક કારુણ્યની લાગણીમાંથી જેમ રામાયણી સૃષ્ટિ વિસ્તરેલી છે, તેમ જ ત્ર્યંબકના પહાડની ભેખડમાંથી ટપકતી ગોદાવરીમાંથી જ આગળ જઈ રાજમહેંદ્રીનો વિશાળ વારિરાશિ વિસ્તર્યો છે. સિંધુ અને બ્રહ્મપુત્રાને જેમ હિમાલયને આલિંગન દેવાનુ સૂઝયું, નર્મદા અને તાપીને જેમ વિંધ્ય-સાતપૂડાને પિગળાવવાનું સૂઝયું, તેમ ગોદાવરી અને કૃષ્ણાને દક્ષિણનો ઉન્નત પ્રદેશ પલાળીને ધનધાન્યથી સમૃદ્ધ કરવાનું સૂઝયું છે. પક્ષપાતથી સહ્યાદ્રિ પશ્ચિમ તરફ ઢળ્યો એ જાણે ન ગમવાથી એને પૂર્વ તરફ ખેંચવાનો અખંડ પ્રયત્ન આ બે નદીઓ કરતી હોય એવું જ લાગે છે. આ બંને નદીના ઉગમ પશ્ચિમ સમુદ્રથી ૫૦–૭૫ માઈલથી દૂર નથી, છતાં બંને ૮૦૦–૯૦૦ માઈલની મુસાફરી કરી પોતાનો જલભાર અથવા કરભાર પૂર્વ સમુદ્રને જ અર્પણ કરે છે. અને એ કરભારનો વિસ્તાર કંઈ નાનોસૂનો નથી. તેમાં આખો મહારાષ્ટ્ર દેશ આવી જાય છે. હૈદરાબાદ અને મૈસૂરનાં રાજ્યોનો અંતર્ભાવ થાય છે. અને આંધ્રદેશ તો આખો ને આખો સમાઈ જાય છે. મિશ્ર સંસ્કૃતિની માતા નાઈલ નદી ગોદાવરી આગળ કશી વિસાતમાં નથી.

ત્ર્યંબક આગળ પહાડની એક મોટી દીવાલમાંથી ગોદાનો ઉગમ છે. ગિરનારની ઊંચી દીવાલ પરથી પણ ત્ર્યંબકની દીવાલનો પૂરતો ખ્યાલ નહીં આવે. ત્ર્યંબક ગામથી જે ચડણ શરૂ થાય છે તે ગોદામૈયાની મૂર્તિના ચરણ સુધી ચાલુ જ રહે છે. એથીયે ઉપર જવા માટે ડાબી બાજુએ વિકટ પગથિયાં કરેલાં છે, અને એ રીતે માણસ બ્રહ્મગિરિ પહોંચી શકે છે એ ખરું. પણ એ દુનિયા જુદી છે. ગોદાવરીના ઉમગથી જે દૃશ્ય દેખાય છે તે જ આપણા વાતાવરણને માટે વિશેષ અનુકૂલ છે. મહારાષ્ટ્રના તપસ્વીઓ અને રાજવીઓએ સરખી રીતે આ સ્થાને પોતાની ભક્તિ રેડી છે. કૃષ્ણાકાંઠે વાઈ સાતારા અને ગોદાકાંઠે નાશક પૈઠણ એ મહારાષ્ટ્રની ખરી રાજધાની છે.

પણ ગોદાવરીનો ઇતિહાસ તો સહનવીર રામચંદ્ર અને દુઃખ-મૂર્તિ સીતામાતાના વૃત્તાંતથી જ શરૂ થાય છે. રાજપાટ છોડતાં રામને

દુઃખ થયું નહીં, પણ ગોદાવરી-તીરે સીતા અને લક્ષ્મણ સાથે માણેલા આનંદનો અંત આવતાં રામનું હૃદય એકદમ શતધા વિદીર્ણ થયું. વાઘ-વરુને અભાવે નિર્ભય થયેલાં હરણાં આર્ય રામભદ્રની દુઃખોન્મત્ત આંખો જોઈને દૂર ભાગી ગયાં હશે, સીતાની શોધમાં નીકળેલા દિયર લક્ષ્મણની ત્રાડો સાંભળીને મોટા-મોટા હાથીઓ પણ ભયકંપિત થયા હશે, અને પશુપક્ષીનાં દુઃખાશ્રુથી ગોદાવરીનાં તરલ જલ પણ કષાય થઈ ગયાં હશે હિમાલયમાં જેમ પાર્વતી તેમ જનસ્થાનમાં સીતા અશેષ વિશ્વની અધિષ્ઠાત્રી હતી. એના ગયા પછી જો કલ્પાંતિક દુઃખ સાર્વભૌમ થયું હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય શું?

રામસીતાનો તો ફરી સંયોગ થઈ ગયો, પણ જનસ્થાનનો વિયોગ તો કાયમ જ રહ્યો. આજે પણ નાશક-પંચવટીમાં ફરીને જુઓ, ચોમાસામાં જાઓ કે ઉનાળામાં, આખી પંચવટી જાણે જટાયુની પેઠે 'સીતા સીતા'ની ઉદાસ વાણી બોલતી હોય એમ જ લાગે છે. મહારાષ્ટ્રના સાધુસંતોએ જો પોતાની મંગલ વાણી અહીં ફેલાવી ન હોત તો જનસ્થાન જાણે ભયાનક વેરાન મુલક થઈ ગયો હોત. ઉનાળાનો તાપ ઢાંકવા જેમ તૃણસૃષ્ટિ ચારે કોર ફેલાય છે, તેમ સાધુસંતો જીવનની વિષમતા ભુલાવવા સર્વત્ર વિચરે છે એ કેટલું ભાગ્ય છે! જ્યારે જ્યારે નાશક-ત્ર્યંબક તરફ જવાનું થાય છે ત્યારે ત્યારે વનવાસને માટે આ સ્થાન પસંદ કરનાર રામલક્ષ્મણની આંખે આખો પ્રદેશ નિહાળવાનું મન થાય છે; પણ દર વખતે ધ્રૂજતાં તરણાંમાંથી સીતામાતાની કાતર તનુયષ્ટિ જ નજરે પડે છે. રામભક્ત સમર્થ રામદાસ જ્યારે અહીં રહેતા ત્યારે એમના હૃદયમાં કેવી ઊર્મિઓ આવતી હશે! શ્રીસમર્થે ગોદાવરીને કાંઠે છાણનો હનુમાન સ્થાપ્યો છે એ શા હેતુથી? પંચવટીમાં હનુમાન હોત તો તે સીતાનું હરણ બિલકુલ થવા ન દેત એમ કહેવા માટે? સીતામાતાએ કઠોર વચનથી લક્ષ્મણને ઘા કરી મહાસંકટ વહોરી લીધું. હનુમાનને તો એવું કશું કહી ન શકત! પણ જનસ્થાન અને કિષ્કિંધા વચ્ચે અંતર ઘણું છે, અને ગોદાવરી કંઈ તુંગભદ્રા નથી.

૨

રામકથાનો કરુણ રસ દ્વાપરયુગથી આજ સુધી વહેતો જ આવ્યો છે. એને કોણ ખુટાડી શકે? એટલે આપણે અંત્યજ જાતિના ગણાતા પાડા પાસે વેદ બોલાવનાર શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજની મુલાકાતે પૈઠણ જઈશું. ગોદાવરી જેમ દક્ષિણગંગા, તેમ એને કાંઠે આવેલી પ્રતિષ્ઠાન નગરી દક્ષિણની કાશી ગણાતી. અહીંના દશગ્રંથી બ્રાહ્મણો જે વ્યવસ્થા આપે તે ચારે વર્ણને માન્ય કરવી પડતી. મોટમોટા સમ્રાટોએ આપેલાં તામ્રપત્રો કરતાં પણ અહીંના બ્રાહ્મણોનાં વ્યવસ્થાપત્રો વધારે મહત્ત્વનાં ગણાતાં. અહીં શાસ્ત્રધર્મ સામે હૃદયધર્મનો વિજય બતાવવો એ તો જ્ઞાનરાજ જ કરી શકે. પૈઠણમાં જ્ઞાનેશ્વરને જનોઈ ન મળી સંન્યાસી શંકરાચાર્યની થયેલી પજવણીનું સ્મારક ટકાવવા જેમ ત્યાંના રાજાએ નાંબુદ્રી બ્રાહ્મણો પર કેટલાક રિવાજો ઠોકી બેસાડ્યા, તેમ સંન્યાસીપુત્ર જ્ઞાનેશ્વરનો કોઈ શિષ્ય રાજપાટનો અધિકારી હોત તો એણે મહારાષ્ટ્રી બ્રાહ્મણોને સજા કરી હોત કે તમારાથી જનોઈ પહેરાય જ નહી.

હાથની આંગળીઓનો જેમ પંખો થાય છે તેમ મોટી મોટી નદીઓને આવી મળતી અને આત્મવિલોપનનો કઠણ યોગ બતાવતી નાની નદીઓનો પણ પંખો બને છે. સહ્યાદ્રિ અને અજંટાના ડુંગરોમાંથી બનતા ખૂણામાં જેટલું પાણી પડે તે બધું ખેંચી ખેંચીને વહી જવાનું કામ આ નદીઓ કરે છે. ધારણા અને કાદવા, પ્રવરા અને મુળાને છોડી દઈએ તોયે મધ્યભારતમાંથી દૂર દૂરનું પાણી આણતી વર્ધા અને વૈનગંગાને કેમ ભૂલી જવાય? બે મળીને એક થયેલી નદીને જેણે પ્રાણહિતા નામ આપ્યું તેના મનમાં કેટલી કૃતજ્ઞતા હશે, કેટલું કાવ્ય હશે, કેટલો આનંદ હશે! અને છેક ઈશાન ખૂણેથી પૂર્વઘાટનાં નીર આણી આપનાર અષ્ટવક્રા ઇંદ્રાવતી અને એની સખી શ્રમણી તપસ્વિની શબરીને પ્રણામ કર્યા વગર કેમ ચાલે?

ગોદાવરીની સંપૂર્ણ કળા તો ભદ્રાચલમથી જોઈ શકાય છે. જેનો પટ એકથી બે માઈલ જેટલો પહોળો તે ગોદાવરી ઊંચા ઊંચા પહાડ વચ્ચે થઈને પોતાનો રસ્તો કાઢતી કેવળ બસો વારની ખીણમાંથી જ્યારે નીકળતી હશે ત્યારે એને શું થતું હશે? પોતાની સંપૂર્ણ શક્તિ

અને યુક્તિ વાપરીને બારીક સમયમાંથી પોતાની મહાજાતિને આગળ લઈ જનાર કોઈ રાષ્ટ્રપુરુષની પેઠે જગતને વિસ્મિત કરે એવી ગર્જનાથી તે અહીંથી પસાર થાય છે. ઘોડાપૂર ને હાથીપૂરની વાતો આપણે સાંભળીએ છીએ, પણ એકાએક પચાસ ફૂટ જેટલું ઊંચું પૂર કલ્પનામાં પણ આવી શકે ખરું? પણ જે કલ્પનામાં શક્ય નથી તે ગોદાવરીના પ્રવાહમાં શક્ય છે. સાંકડી ખીણમાંથી પસાર થતાં પાણીને પોતાનો પૃષ્ઠભાગ પણ સપાટ રાખવો અશક્ય થઈ જાય છે. અર્ઘ્ય આપતાં અંજલિનું જેમ નાળચું બને છે તેમ ખીણમાંથી નીકળતાં પાણીના પૃષ્ઠભાગનું પણ ભયાનક નાળચું બને છે. પણ અદ્‌ભુત રસ તો એથીયે આગળ અને વધારે છે. એ નાળચામાંથી પોતાનું હોડકું લઈ જનાર હિંમતવાન નાવિકો પણ ત્યાં પડ્યા છે! હોડીની બે બાજુ પાણીની ઊંચી ઊંચી દીવાલો હોડીના વેગથી જ દોડતી જોતાં માણસના હૈયામાં શું થતું હશે?

ભદ્રાચલમથી રાજમહેન્દ્રી અથવા ધવલેશ્વર સુધી અખંડ ગોદાવરી વહે છે. ત્યાર પછી त्यागाय संभृतार्थानाम्‌નો સનાતન સિદ્ધાંત એને યાદ આવ્યો હશે. અહીંથી ગોદાવરીએ જીવનવિતરણ શરૂ કર્યું છે. એક છેડે ગૌતમી ગોદાવરી, બીજે છેડે વસિષ્ઠ ગોદાવરી. વચમાં કેટલાયે દ્વીપો અને અંતર્વેદી જેવા પ્રદેશો છે, અને એ પ્રદેશોમાં ગોદાના સરસ જલથી અને કાંપથી ઊગતા સોના જેવા શાલિધાન્ય પર પરિપુષ્ટ થઈ વેદઘોષ કરનાર બ્રાહ્મણો રહેતા આવ્યા છે. આવા સમૃદ્ધ દેશને સ્વતંત્ર રાખવાની શક્તિ આપણા લોકો જ્યારે ખોઈ બેઠા ત્યારે ડચ, અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ લોકો પણ ગોદાવરીને કિનારે ધામા નાખવા ભેગા થયા. આજે પણ યાનાન આગળ ફ્રાન્સનો ત્રિરંગી ઝંડો ફરકે છે.

૩

મદ્રાસથી રાજમહેન્દ્રી જતાં બેઝવાડા આગળ સૂર્યોદય થયો. ચોમાસાના દિવસો, એટલે પૂછવું જ શું? જ્યાં જુઓ ત્યાં વિવિધ છટાવાળો લીલો રંગ પથરાયો હતો. અને જાણે લીલો રંગ આમ જમીન પર પડ્યો રહે એ અસહ્ય થવાથી એના મોટા મોટા ગુચ્છ હાથમાં લઈને

ઉપર ઉછાળનાર તાડનાં ઝાડ જ્યાં ત્યાં દેખાતાં હતાં. પૂર્વ તરફ એક નહેર રેલવેને કાંઠે કાંઠે વહેતી હતી. પણ ઊંચા કાંઠાને લીધે એનાં પાણી કોક વાર જ દેખાતાં. કેવળ પતંગિયાંની પેઠે પોતાના સઢ ફેલાવી હારમાં ઊભેલાં હોડકાં ઉપરથી જ એ નહેરની હસ્તી ધ્યાનમાં આવતી હતી. વચ્ચે વચ્ચે પાણીનાં નાનાંમોટાં તળાવો આવતાં હતાં તળાવોમાં વિવિધરંગી વાદળાંવાળું આકાશ નાહવા ઊતરેલું હોવાથી પાણીનું ઊંડાણ અનંત ગણું ઊંડું થતું હતું. કોક કોક ઠેકાણે ચંચળ કમળો વચ્ચે નિસ્તબ્ધ બગલાંઓ જોઈ પ્રભાતવાયુનું અભિનંદન કરવાનું મન થતું. આવા કાવ્યપ્રવાહમાંથી પસાર થતા કોવ્વૂર સ્ટેશન સુધી આવ્યા. અહીંથી જ હવે ગોદાવરીમાતાનાં દર્શન થશે એવી ઉત્સુકતા ઊપડી હતી પુલ પર થઈને પસાર થઈશું ત્યારે જમણી બાજુ જોઈશું કે ડાબી એની ગડમથલ ચાલતી હતી એટલામાં પુલ આવ્યો જ, અને ભગવતી ગોદાવરીનો સુવિશાળ વિસ્તાર નજરે પડ્યો. ગંગા, સિંધુ, શોણભદ્ર, ઐરાવતી જેવા વિશાળ પ્રવાહો મેં ધરાઈને જોયા છે. બેઝવાડામાં થયેલાં કૃષ્ણામાતાનાં દર્શન માટે હું હમેશનો મગરૂર છું. પણ રાજમહેંદ્રી આગળની ગોદાવરીની શોભા કંઈક અનેરી જ. હતી એ સ્થાને મેં જેટલું ભવ્ય કાવ્ય અનુભવ્યું તેટલું ભાગ્યે જ બીજે કોઈ ઠેકાણે વહેતું જોયું હશે પશ્ચિમ તરફ નજર ફેંકી તો દૂર દૂર ટેકરીઓનું એક સુંદર ધણ બેઠું હતું. આકાશમાં વાદળાં ઘેરાયેલાં હોવાને લીધે કોઈ પણ ઠેકાણે તડકો ન હતો. ઘેરાં વાદળાંને લીધે ગોદાવરીનાં ધૂલિ-ધૂસર જળની ઘેરાશ વધી જ હતી. પછી ભવભૂતિનું સ્મરણ કેમ ન થાય? ઉપરની અને નીચલી આ કાળાશને લીધે આખા દૃશ્ય પર વૈદિક પ્રભાતની સૌમ્ય સુંદરતા પથરાઈ હતી, અને ટેકરી પર અવતરેલાં કેટલાંક ધોળાં ધોળાં વાદળાં તો સાવ ઋષિ જેવાં જ લાગતાં હતાં. આ આખા દૃશ્યનું વર્ણન કેમ થઈ શકે? એટલાં બધાં પાણી ક્યાંથી આવતાં હશે? સંકટમાંથી વિજય સાથે પસાર થયેલું રાષ્ટ્ર જેમ વૈભવની નવી નવી છટાઓ બતાવતું જાય છે અને ચારે કોર સમૃદ્ધિ ફેલાવતું જાય છે, તેમ જ ગોદાવરીનો પ્રવાહ પહાડમાંથી નીકળી પોતાના ગૌરવ સાથે આવતો દેખાતો હતો. નાનાંમોટાં જહાજ એ તો નદીનાં બાળકો.

માતાનો સ્વભાવ ઓળખે એટલે એના ખોળામાં ગમે તેમ નાચે તો એને કોણ રોકનાર હતું? પણ બાળકની ઉપમા તો આ હોડીઓ કરતાં પ્રવાહમાં જ્યાં ત્યાં જામતાં વમળોને આપવી જોઈએ. ઘડીકમાં દેખાય, મોટું તોફાન કરવાનો ડોળ કરે, અને એક ક્ષણમાં હસી પડે. ગમે ત્યાંથી આવે અને ગમે ત્યાં જાય અથવા અલોપ થાય.

આવા મોટા વિશાળ પટમાં જો બેટો ન હોય તો એટલી ઊણપ જ ગણાય ગોદાવરીના બેટો પ્રખ્યાત છે. કેટલાક તો જૂના ધર્મની પેઠે સ્થિર રૂપ પકડીને બેઠા છે. પણ ઘણાખરા કવિની પ્રતિભાની પેઠે દર વખતે નવું નવું સ્થાન લે છે અને નવું નવું રૂપ ધારણ કરે છે. એના પર અનાસક્ત બગલાં સિવાય બીજું કોણ ઊભવા જાય? અને બગલાં ચાલે ત્યારે તો પોતાનાં પદચિહ્ન ઊંડાં ઉતાર્યા વગર કેમ છોડે? પોતાના ધવલ ચરિત્રનું અનુસરણ કરનારને દિશા-સૂચન કરાવી ન આપે તો એ બગલો શાનો?

નદીનો કાંઠો એટલે માનવી કૃતજ્ઞતાનો અખંડ ઉત્સવ. ધોળા ધોળા પ્રાસાદો અને ઊંચાં ઊંચાં શિખરો એ તો એક અખંડ ઉપાસના છે જ. પણ એટલાથી કાવ્ય પૂરું થતું નથી. તેથી ભક્તો રોજ રોજ નદીની લહેરી ઉપરથી મંદિરના ઘંટાનાદની લહેરીઓ આ કાંઠાથી પેલા કાંઠા સુધી મોકલતા રહે છે.

સંસ્કૃતિના ઉપાસક ભારતવાસીઓ આ જ સ્થાને ગંગાજળના કળશ અર્ધા ગોદામાં રેડે છે, અને ફરી ગોદાના પાણીથી કળશ પૂર્ણ કરી લઈ જાય છે. કેટલો ભવ્ય વિધિ! કેટલું પવિત્ર ભાવભીનું કાવ્ય! એ ભક્તિરવ તો હૃદય હૃદયમાં રહેલો છે. એ ઘંટાનાદ અને એ ભક્તિરવ પૂર્વસ્મૃતિએ જ સંભળાવ્યો. પ્રત્યક્ષ તો કેવળ એંજિનનો અવાજ જ સંભળાતો હતો. આધુનિક સંસ્કૃતિના આ પ્રતિનિધિ પ્રત્યેની સૂગ જો આપણે છોડી દઈએ તો રેલનાં પૈડાંનો તાલ કંઈ ઓછો આકર્ષક નથી હોતો. અને પુલ ઉપર તો એનો વિજયનાદ ચેપી જ નીવડે છે.

પુલ ઉપર ગાડી ખૂબ ચાલ્યા પછી મને થયું કે પૂર્વ બાજુ તો રહી જ ગઈ. અમે એ બાજુ ઊલટચા. ત્યાં તો તદ્દન નવી જ શોભા.

પશ્ચિમ તરફ ગોદાવરી જેટલી પહોળી હતી એના કરતાંયે પૂર્વમાં વિશેષ પહોળી. એને અનેક માર્ગે સાગરને મળવું હતું. સરિત્પતિને સરિતા મળવા જાય ત્યારે એને સંભ્રમ તો હોય જ. પણ ગોદાવરી તો ધીરોદાત્ત માતા; એનો સંભ્રમ પણ ઉદાત્ત રૂપે જ વ્યક્ત થઈ શકે. આ બાજુના બેટો જુદી જ જાતના. એમાં વનશ્રીની શોભા પૂરેપૂરી ખીલી હતી. બ્રાહ્મણોનાં કે ખેડૂતોનાં ઝૂંપડાં આ બાજુથી દેખાતાં ન હતાં. આવતા પાણીના ધસારા સામે ટક્કર ઝીલતા એ બેટોમાં કોઈ ઊંચા પ્રાસાદ બાંધ્યા હોત તો વખતે દૂરથી દેખાત. કુદરતે કેવળ ઊંચાં ઊંચાં ઝાડની વિજયપતાકાઓ ઊભી કરી હતી. અને ડાબી બાજુ રાજમહેંદ્રી અને ધવલેશ્વરની સુખી વસ્તી આનંદ માણતી હતી આવા વિરલ દૃશ્યથી ધરાઈએ તે પહેલાં જ જમણી બાજુના નદીના કાંઠા ઉપર ઉન્મત્તપણે વહેતો કાશ ઘાસની ધોળી કલગીઓનો પ્રવાહ દૂર દૂર સુધી ચાલતો દેખાયો. નદીના પાણીમાં ઉન્માદ હતો પણ એનાં મોજાં બન્યાં ન હતાં. આ કલગીપ્રવાહે પવન સાથે કાવતરું કરેલું હોવાથી એ ગમે તેટલાં મોજાં ઉછાળી શકતો હતો. નજર પહોંચે ત્યા સુધી જેયુ. અને નજરની પહોંચ અહીં ઓછી શા માટે હોય? પણ કલગીનો પ્રવાહ તો ચાલ્યો જ જતો હતો. ગોદાવરી જેવા પ્રવાહ સાથે હરીફાઈ કરતાં પણ એને સંકોચ ન હતો. અને એ શા માટે સંકોચ કરે? માતા ગોદાવરીના વિશાલ પુલિન પર એણે માતાનું સ્તન્યપાન ક્યાં ઓછું કર્યું છે?

માતા ગોદાવરી! રામલક્ષ્મણસીતાથી માંડી વૃદ્ધ જટાયુ સુધી બધાંને તેં સ્તન્યપાન કરાવ્યું છે. તારે કાંઠે શૂરવીરો પણ પાક્યા છે અને તત્ત્વચિંતકો પણ પાક્યા છે. સંતો પણ પાક્યા છે અને મુત્સદ્દીઓ પણ પાક્યા છે. દેશભક્તો પાક્યા છે અને ઈશભક્તો પાક્યા છે. ચારે વર્ણની તું માતા છે. મારા પૂર્વજોની તું અધિષ્ઠાત્રી દેવતા છે. અવનવી આશા સાથે તારે દર્શને આવ્યો છું. દર્શનથી તો કૃતાર્થ થયો છું. પણ આશાઓ હજી તૃપ્ત થઈ નથી. જેમ તારે કિનારે શ્રીરામચંદ્રે દુષ્ટ રાવણના નાશનો સંકલ્પ કર્યો તેવો સંકલ્પ ક્યારનો સેવતો આવ્યો છું. તારી કૃપા હશે તો હૃદયમાંથી તેમ જ

દેશમાંથી રાવણનું રાજ્ય મટી જશે, રામરાજ્યની સ્થાપના જોઈશું અને ફરી તારે દર્શને આવીશું. કંઈ નહીં તો કાશકલગીના પ્રવાહની પેઠે મને ઉન્મત્ત બનાવ જેથી વગરસંકોચે, એક ધ્યાને માતાની સેવામાં રત રહું અને બાકીનું બધું ભૂલી જાઉં. તારા નીરમાં અમોઘ શક્તિ છે. તારા નીરના એક બિંદુનું સેવન પણ વ્યર્થ નહીં જાય.

૭

નેલ્લૂરની પિનાકિની

નેલ્લૂર એટલે ડાંગરનું ગામ. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં નેલ્લોરે પોતાનું નામ કાયમનું કર્યું છે. બેઝવાડાથી મદ્રાસ જતાં નેલ્લોર રસ્તામાં આવે છે.

ભારત સેવક સમાજવાળા સ્વ. હણમંતરાવે નેલ્લોરથી થોડે દૂર પલ્લીપાડુ નામના ગામમાં એક આશ્રમ સ્થાપ્યો છે. તે જોવા જતાં સુભગ-સલિલા પિનાકિનીનું દર્શન થયેલું. શ્રીમતી કનકમ્માના પવિત્ર હસ્તે કાંતેલા સૂતરનું ધોતિયું સ્વીકારી અમે આશ્રમ જોવા ચાલ્યા. થોડે દૂર સુધી તો જયાં જુઓ ત્યાં બગીચા. જ્યાં ત્યાં નહેરોમાં પાણી દોડે છે, અને લીલી લહેર હસે છે.

પછી આવી રેતી. આગળ, પાછળ, જમણી બાજુ ને ડાબી બાજુ રેતી જ રેતી. પવન પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ઠેકઠેકાણે રેતીની ટેકરીઓ બાંધતો અને મન બદલાય એટલે એટલી જ સહેલાઈથી વીંખી નાખતો. આવી રેતીમાં સુખેથી ગુજરાન ચલાવનારે તુંગકાય તાડવૃક્ષો આનંદમાં ડોલતાં હતાં. તાપથી અકળાઈને પોતે પોતાને જ ચમર નાખતાં હતાં કે અમારા જેવા પથિકોની દયા ખાઈને વીંજણો નાખતાં હતાં એ કોણ કહી શકે? બપોરનો તાપ કર્મકાંડી બ્રાહ્મણોની પેઠે કઠોર તપતો હતો. પગ બળતા હતા, માથું તપતું હતું અને શરીરના વચલા ભાગને સમવેદના આપવા માટે તરસ પોતાનુ કામ કરતી હતી.

આવી રીતે ત્રિવિધ તાપથી તપ્ત થઈ અમે આશ્રમ પહોંચ્યા, ત્યાં હું એક મોટા ટેકરા પર જઈ ચડ્યો. અને એકદમ પિનાકિનીનો તરલ પ્રવાહ આંખે ચોંટ્યો. કેવું શીતળ એનું દર્શન! ઘઉંના રવા જેવી ધોળી રેતી પર સ્ફટિક જેવું પાણી વહેતું હોય, અને ઉપરથી ભાસ્કરનાં પ્રતાપી કિરણો વરસતાં હોય, એ શોભાનું વર્ણન કોણ કરી શકે? જાણે ચાંદીના રસની કોઠી ભઠ્ઠીનો તાપ ખમી ન શકવાથી ફૂટી ગઈ છે, અને અંદરનો રસ જ્યાં વહેણ મળે ત્યાં દોડ્યો જાય છે! પવનની દિશા ફરી અને પિનાકિની પરનો ઠંડો પવન આખા શરીરને આનંદ દેવા આવ્યો. પાસેની અમરાઈના એક ઝાડ પર ચડી બે ડાળ વચ્ચે આરામખુરશી જેવું સ્થાન શોધી હું બેસી ગયો. દૂર તાડ ડોલતા હતા. વયોવૃદ્ધ આંબા છાયા ઢાળતા હતા. અને પિનાકિની શીતળ વાયુ ફૂંકતી હતી. નંદનવનમાં પણ આના કરતાં વધુ સુખ મળતું હશે?

નદીકિનારાનું એ કાવ્ય પીને આંખો ઘેરાઈ અને બિડાવા લાગી. ઉપરથી પડવાની બીક ન હોત તો જાગૃતિના આ કાવ્યને તોલે આવે એવું સ્વપ્નકાવ્ય જરૂર મેં અનુભવ્યું હોત.

પિનાકિનીનો પટ મોટો છે, ચોમાસામાં એ રુદ્રાવતાર ધારણ કરે છે, અહીંના લોકોની પિનાકિની પ્રત્યેની ભક્તિ કંઈક ઓર જ છે.

૯

વેદોની ધાત્રી તુંગભદ્રા

નદીના પ્રવાહમાં આ હાથી જેવડા પથરા પાછળથી આવી પડ્યા છે કે હાથી જેવડા પથરામાંથી જ નદીએ પોતાનો માર્ગ શોધી કાઢ્યો છે એ કોણ કહી શકે? દક્ષિણમાં વૈદિક સંસ્કૃતિનો વિજય સૂચવતું વિજયનગરનું સામ્રાજ્ય આ નદીને કાંઠે જ ઘડાયું. અને આ નદીને કાંઠે જ કાચા ઘડાની માફક એ નંદાયું. વિજયનગરના સામ્રાજ્યની કીર્તિ ત્રિખંડમાં બોલાતી. ચીનનો સમ્રાટ, બગદાદનો બાદશાહ અને વિજયનગરના મહારાજાધિરાજ, આ ત્રણનો વૈભવ સૌથી મોટો ગણાતો. તે વખતે શું તુંગભદ્રા આવી જ દેખાતી હશે? અને આવી નહીં તો કેવી હશે? નદી શું માણસની કૃતિ છે કે એના વૈભવમાં ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષ હોય?

જેમ મુળા અને મુઠા મળીને મુળામુઠા નદી થઈ છે, તેમ જ તુંગા અને ભદ્રા બંનેના સંગમથી તુંગભદ્રા થઈ છે द्वंद्वः सामासिकस्य च એ ન્યાયે આ બે નદીઓમાં ઉચ્ચનીચ ભાવ જરાયે નહીં. બંને નામ સરખી રીતે સાથે વહે છે. આ નદીના પાણીની મીઠાશ અને ફળદ્રુપતા પ્રાચીન કાળથી વખણાયેલી છે. ગંગાનું સ્નાન અને તુંગાનું પાન માણસને મોક્ષને રસ્તે લઈ જાય છે એમ બધા નદીભક્તોએ સ્વીકાર્યું છે. મોટરની મુસાફરી ન હોત તો તુંગભદ્રાને અનેક સ્થળે અનેક રીતે જોઈ હોત. તીર્થહળ્ળી પાસે જે નદી જોઈ તે તુંગા હતી કે ભદ્રા એ પણ આજે કહી શકાય એમ નથી. તુંગભદ્રા એ એક મોટી સંસ્કૃતિની પ્રતિનિધિ છે. આજે પણ વેદપાઠીઓમાં તુંગભદ્રાને કાંઠે વસતા બ્રાહ્મણોના ઉચ્ચાર આદર્શ અને પ્રમાણભૂત ગણાય છે વેદોનું અધ્યયન ભલે સિંધુ અને ગંગાને કિનારે થયું હોય, એમનું રક્ષણ તો તુંગભદ્રાને કાંઠે જ થયું છે.

૯

જોગ ભણી

[એક પત્ર]

રેશમનાં કપડાં જેમ જેમ જૂનાં થાય છે તેમ તેમ નબળાં પડે છે, પણ તેમનો ચળકાટ વધે છે. મુસાફરીનાં સ્મરણનું પણ એમ જ છે. સ્મરણો જેટલાં જૂનાં તેટલો તેમાં અદ્‌ભુતરસ વધારે અને વિગતો ઓછી. આ દોષમાંથી બચી જવા માટે મુસાફરીની મજાઓ તને ઝટ મોકલવાનું મન થાય છે. પણ રેલવેની મુસાફરી એટલે चक्रं भ्रमति मस्तके ।

*　　　*　　　*

એક વાર એક અંગ્રેજ, એક સ્કૉચમૅન અને બાધો આયરિશમૅન ફ્રાંસમાં મુસાફરી કરતા હતા. ફ્રાંસની ટ્રેનો બહુ ધીમી ચાલે છે એવી ત્રણેની ફરિયાદ હતી. અંગ્રેજ કહે, 'ઇંગ્લંડની ટ્રેનો એટલી જોરથી ચાલે છે કે એક એક ફર્લાંગને આંતરે દાટેલા તારના થાંભલા પાસે પાસે આવી એનું જ એક મોટું જંગલ થઈ જાય છે.' સ્કૉચમૅન કહે, 'એટલું જ? અમારે ત્યાં એક વાર ઍક્સપ્રેસમાં બેસીને હું જતો હતો ત્યારે એક પછી એક ગામડાંઓ ઝપાટાબંધ આવતાં હતાં, તે એટલાં બધાં ભળી ગયેલાં કે તેનું એક મોટું શહેર થયું હતું.' આયરિશમૅનની કલ્પના સૌથી વધારે દોડી. એણે કહ્યું, 'અરે! જાઓ, જાઓ! એમાં તે વળી શું ભારે થયું? અમારે ત્યાં એક સાદી માલગાડી પણ એટલી ઝપાટાબંધ ચાલે છે કે એક દિવસ અમે એક કોબીના ખેતરને વટાવીને જતા હતા ત્યાં એક તળાવ આવ્યું, અને પછી જંગલમાં દાવાનળ સળગ્યો હતો. ટ્રેનના વેગને લીધે ત્રણે ભેગાં થયાં અને કોબીનું સરસ શાક રંધાઈ ગયું!'

*　　　*　　　*

ગેરસપ્પાના ધોધથી માંડીને ધનુષ્કોટિના સેતુ સુધી અમારી મુસાફરી એટલી ઝપાટાબંધ થઈ છે કે એમાંથી કેવું પકવાન્ન મગજમાં તૈયાર થશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. નાનપણમાં આપણે ત્યાં તેં ખતખતઅ તો ખાધું હશે, પણ તું તે ભૂલી પણ ગયો હઈશ. અમુક ઋતુમાં જેટલી જાતનું શાક મળે તે બધું ભેગું કરી ભેગું બાફી નાખે છે. એવા શાકને કોંકણીમાં ખતખતઅ કહે છે એવી જાતનું ખતખતઅ મગજમાં થઈ ગયું છે. સ્મરણશક્તિ તાણીને જો એ બધા અનુભવો પીંજી કાઢીએ તો એના રેસા કંઈક છૂટા પડે, પણ વધારે પીંજવા જાઉં તો એ રેસાની કણી પડી જાય.

પણ તારે પ્રવાસનો ઇતિહાસ નથી જોઈતો — પ્રવાસની મજાઓ જોઈએ છે, એટલે અહીંના મંદિરમાં જેમ ચિત્રવિચિત્ર પ્રાણીઓ કોતરેલાં હોય છે — સિંહને હાથીની સૂંઢ અને મગરના દાંત અને બળદની આંખો અને શીંગડાં — તેવું જો મારું વર્ણન થાય તો તારી તકરાર તો ન જ હોય.

* * *

બંગલુરમાં કુમારા-પાર્કમાં રહેવા ગયો ત્યાં મેં એક ભારે શોધ કરી, તે એ કે, દક્ષિણ તરફના લોકો પૂર્વજન્મમાં શાહમૃગ હતા. તને ખબર હશે કે શાહમૃગ ખોરાક ખાધા પછી કાંકરા વીણી વીણીને ખાય છે. આંતરડાંમાં જેમ જેમ કાંકરા ઘસાતા જાય તેમ તેમ ખોરાક અનાયાસે પચતો જાય. બંગલુરમાં દરેક ખોરાકમાં કાંકરા તો હોય જ. ભાતમાં કાંકરા; શાકમાં કાંકરા; ઇડલી, દોશે અને ઉપમામાં કાંકરા. ઇડલી એટલે આપણું સાન્ન, દોશે એટલે ધાવન અને ઉપમા એટલે ઉપ્પીટ. દાળ જો ઉપર ઉપરની પી જઈએ તો મરચાં સાથે કાંકરા આવવાની બીક ઓછી, જરાક નીચે ઊતર્યા તો એકાદ કાંકરો મોઢા સુધી પહોંચી જ જવાનો. અહીંના લોકોને ચાવીને ખાવાની ટેવ ઓછી એટલે દાંત-કાંકરાનું યુદ્ધ નથી થતું. મરચાં વગર તો રસોઈ થાય જ નહીં, અને ખૂબ આગ્રહ કરીને મરચાં ન નાખવાનું કહીએ તો પછી મીઠું પણ ન નાખે! મીઠું મરચું સાથે જ જવાં જોઈએ

ને? પણ આપણે કંઈ અહીં ખાવા માટે અથવા આપણા કર્ણાટકની નિંદા કરવા આવ્યા નથી.

અમારી પહેલી મુસાફરી ગેરસપ્પાના ધોધ જોવા માટે હતી, તેથી પૂ. બાપુજીને ખાદીફંડ ભેગું કરવા જવા દઈ અમે સીધા શિમોગા પહોંચ્યા. શિમોગા એટલે તુંગા નદીનો મુલક. આગળ જતાં ભદ્રા સાથે તુંગાનો સંગમ થઈ તુંગભદ્રા નદી તૈયાર થાય છે, જે આપણે વિજયનગરમાં જોયેલી. પણ હું ભૂલ્યો, તેં શિમોગા પણ જોયું છે. શિમોગાથી અમે સાગર ગયા. ૪૫ માઈલની મુસાફરી હતી. મુસાફરીમાં મોટામાં મોટી અગવડ પરોણાગતની. કોઈને ત્યાં મહેમાન થયા એટલે કેદી થયા. વખત સચવાવાની આશા જ છોડવી પડે. હોસપેટનો અનુભવ તને છે જ.

તેથી સાગરમાં અમે તો મોટરમાંથી નીચે ઊતરવાની જ ના પાડી, 'પ્રથમ ધોધ જોવા જઈશું, પાછા આવીને ખાવાની વાત.'

સાગરથી જોગનો ધોધ ૧૮ માઈલ છે. રસ્તો તો આગુંબા ઘાટનાં જંગલ જેવો જ. વાંકાચૂકા ફરતા ફરતા આખરે એક શાંત સરોવર જેવી નદીને કાંઠે આવ્યા. એનું નામ શરાવતી. શરાવતીને બંને કાંઠે ઝાડી લચી પડતી હતી. આસપાસની ટેકરીઓ એક ઉપર બીજી ચારેકોર નિહાળતી હતી ચોમાસાનાં વાદળાં ટેકરીનાં શિખરો સેવતાં હતાં અને વરસાદનાં ટીપાં દરેક પાંદડા ઉપર લાલ-પીળાં- નીળાં કિરણો બતાવતાં હતાં. ઝાડનું થડ કોતરીને બનાવેલી એક નાનકડી હોડી અમને સામે કાંઠે લઈ ગઈ. સામે કાંઠે ઝાડીમાં જ્યાં ત્યાં નાની નાની જળો માણસના લોહી પર ઉજાણી કરવા તલસતી હતી. પાંદડાં પર માણસે પગ મૂક્યો કે તરત કૂદીને એ જળો પગના ગોટલાને ચોંટી જ છે, અને એક વાર ચોંટી કે તરત લોહી ચૂસવા માંડે— આપણને ખબરે ન પડે કે આપણું લોહી ચુસાય છે. દાદાભાઈ નવરોજીએ અંગ્રેજોને જળોની ઉપમા અમસ્તી આપી ન હતી.

એક માઈલ પર પડતા ધોધનો અવાજ અહીંથી સહેજ સંભળાતો હતો, પણ જરાયે કલ્પના આવતી નહોતી કે આવા શાંત પાણીમાંથી ધોધનો અવાજ શી રીતે થતો હશે! આગલે દિવસે

શરાવતીમાં ભારે રેલ આવી હતી તેથી કાંઠા પર સાઠ ફૂટ સુધી રેતી પથરાયેલી હતી. શરાવતીનું બીજું નામ ભારંગી (બારગંગા). ઊંચાં ઊંચાં ઝાડ વચ્ચે થઈને અમારો રસ્તો જતો હતો. એક એક ઝાડના થડનો આકાર જોવા માટે જ આટલી મુસાફરી કરી હોય તોયે અસ્થાને કે અજુગતું ન ગણાય.

આખરે અમે નદીની ડાબી બાજુ પર આવેલ મૈસૂર રાજ્યના મુસાફરખાના સુધી પહોંચ્યા ત્યાં ખીણમાં એટલાં બધાં વાદળાં ભેગાં થયાં હતાં કે આકાશ, પહાડ, ખીણ, ઝાડ — કશો ભેદ રહ્યો ન હતો. શ્રીવિષ્ણુના ક્ષીરસાગરમાં પ્રવેશ કર્યો હોય તેમ બધે દૂધ દેખાતું હતું, માત્ર જોગના પ્રચંડ પ્રપાતનો મેઘગંભીર ધ્વનિ એકસરખો સંભળાતો હતો. અમને થયું કે આટલે આવ્યા પણ જોગનો ધોધ જોવાનું નસીબમાં નથી! આંખો તાણી તાણીને અમે ખીણ તરફ જોવા લાગ્યા. એટલામાં અમારાં ભાગ્ય સાથે વાદળ ઊઘડયું અને એકાએક માનવી-સૃષ્ટિમાં જેની આશા પણ ન કરાય એવું દિવ્ય દૃશ્ય અમારી નજર આગળ પ્રગટ થયું. અમારા હર્ષનો પાર ન રહ્યો

પણ એ દિવ્ય દૃશ્યનું વર્ણન લાંબા કાગળને છેડે અપાય જ નહીં, એને માટે નવો કાગળ જ શરૂ કરવો જોઈએ અમારે નિરાશા, આતુરતા અને ઉત્સુકતા વચ્ચે જે તાણ અનુભવવી પડી તેનો કંઈક હિસ્સો તારે પણ અનુભવવો જોઈએ. એટલે આવતા કાગળ લગી ગેરસપ્પાના જોગ ધોધનું ખાલી ધ્યાન જ ધરજે.

મદુરા, તા. ૨૭–૯–'૨૭

૧૦

જોગનો ધોધ

છેક નાનપણથી જ, કારવારમાં હતો ત્યારે, ગેરસપ્પા વિષે સાંભળ્યું હતું. તે વખતે સાંભળેલું કે, કાવેરી નદી પહાડ પરથી નીચે પડે છે અને તેનો એટલો બધો અવાજ થાય છે કે એ માઇલ ઉપર જો ગાગરોની ઉતરડ રાખી હોય તો તે હવાના ધબકારાથી પડી જાય. પછી એ ધોધનો અવાજ તો કેટલે સુધી પહોંચતો હશે? પાછળથી જ્યારે ભૂગોળ શીખ્યો ત્યારે મનમાં શંકા આવી કે, કાવેરી તો છેક કુર્ગમાંથી ઉગમ પામી પૂર્વસમુદ્રને મળે છે. એ પશ્ચિમઘાટના પહાડ પરથી નીચે પડી જ ન શકે. ત્યારે ગેરસપ્પામાં પડે છે તે નદી બીજી. એને તો પશ્ચિમસમુદ્રને બનતી ઉતાવળે હોન્નાવર પાસે જ મળવું હતું. એટલા માટે સવાસો દોઢસો માથોડાં જેટલી ઊંચાઈથી એણે ભુસકો માર્યો છે. એ નદીનું નામ શું?

નાયગરાના ધોધનાં કેટલાંયે વર્ણન વાંચવામાં આવ્યાં હતાં. પ્રકૃતિમાતાએ અમેરિકાને આપેલું એ અદ્‌ભુત ઘરેણું છે. દુનિયાભરના લોકો એની યાત્રાએ જાય છે. મોટા મજબૂત પીપમાં બેસી એ ધોધમાંથી પસાર થવાના કેટલાક લોકોએ પ્રયત્ન કર્યા, વગેરેનાં વર્ણનો જેમ જેમ વધારે વાંચીએ તેમ તેમ કુતૂહલ વધતું જાય. અનેક દિશાએથી લીધેલાં ચિત્રો અને અક્ષિપટો (Bioscopes) નાયગરાને નજર આગળ પ્રત્યક્ષ કરવા લાગ્યાં. જેમ જેમ નાયગરાનું દર્શન આમ વધવા લાગ્યું તેમ તેમ નાનપણમાં સાંભળેલા એ ગેરસપ્પાના ધોધની માનસપૂજા વધતી ગઈ. પછી જ્યારે જાણ્યું કે નાયગરા તો ફક્ત ૧૬૪ ફૂટની ઊંચાઈથી પડે છે, જ્યારે ગેરસપ્પાની ઊંચાઈ ૯૬૦ ફૂટ છે, ત્યારે તો મારા અભિમાનનો પાર ન રહ્યો. સૌથી મુખ્ય અને દુનિયાનો સૌથી ઊંચો પહાડ હિંદુસ્તાનમાં છે; સિંધુ, ગંગા, અને બ્રહ્મપુત્રા જેવી નદીઓ માટે કોઈ પણ દેશ જરૂર મગરૂર થઈ શકે. સૌથી લાંબી નદી પોતાને જ ત્યાં છે એમ સિદ્ધ કરવા માટે અમેરિકાને બે નદીઓની લંબાઈ ભેગી કરવી પડી છે. મિસોરી અને મિસિસિપી અલગ અલગ ગણીએ તો એમની

લંબાઈ કેટલી ? જેમ હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ પૃથ્વીમાં જૂનામાં જૂનો છે તેમ હિંદુસ્તાનની ભૂરચના પણ આખા જગતમાં અદ્‌ભુત છે.

હિંદુસ્તાન શું એક ધોધની બાબતમાં હારી જાય ? આખી દુનિયાએ કબૂલ કર્યું છે કે અશોક જેવો બીજો સમ્રાટ થયો નથી. ભૂગોળમાં પણ લોકોએ સ્વીકારવું જોઈએ કે ભવ્યતામાં ગેરસપ્પા (એનું સાચું નામ જોગ છે.) ની હારમાં બેસે એવો એકે ધોધ નથી.

કારકળ રાજકીય પરિષદ માટે દક્ષિણ કાનડામાં ગયો હતો ત્યારે આશા બધાઈ હતી કે અગુંબા ઘાટ ચડી શિમોગા થઈને ગેરસપ્પા જોવા જઈશ. પણ તેમ ન બની શક્યું.

मनसा चिन्तितं कार्यं दैवेनान्यत्र नीयते ।

નિરાશામાં મેં માની લીધું કે, એ ચિરસંચિત આશા આખરે કાયમની વંચિત થઈ અને મારે ગેરસપ્પાનું દર્શન ધ્યાન દ્વારાજ કરવું રહ્યું.

પણ એટલું તો જાણી લીધું હતું કે જોગ મૈસૂર રાજ્યની સરહદ પર છે. ત્યાં જવાના બે રસ્તા છે. ઉપરનો રસ્તો શિમોગા, સાગર, થઈને અને બીજો મુખ તરફનો. એમાં બંદર હોન્નાવરથી હોડીમાં બેસી જંગલમાં થઈ ગેરસપ્પાના ગામડા સુધી જવાનું; અને ત્યાંથી ઘાટ ચઢવાનો. બંને રસ્તે જઈ આવેલા લોકો કહે છે કે એક બાજુની શોભા બીજે ન મળે; એક કરતાં બીજી ઊતરતી એમ તો ન જ કહેવાય. બન્ને બાજુનો સાક્ષાત્ અનુભવ લીધો ન હોય ત્યાં સુધી મારે કબૂલ કરવું જ પડે કે મેં જોગનાં અડધાં દર્શન કર્યાં છે.

ગુજરાતમાં રેલ સંકટ ચાલતું હતું એ જ અરસામાં ગાંધીજી પોતાના મંદવાડના દિવસો બેંગલોરમાં ગાળતા હતા. હું એમને મળવા ગયો હતો. ત્યાંથી મૈસૂર રાજ્યમાં ફરતા ફરતા, ગાંધીજી સાગર સુધી પહોંચ્યા. શ્રી. ગંગાધરરાવ અને રાજગોપાલાચારી સાથે હતા. સાગર ગયા પછી ગેરસપ્પા જોવા ન જવું એ તો મારે માટે અશક્ય હતું. મોટરથી એક જ કલાકનો રસ્તો. શિમોગામાં તુંગાને કિનારે ફરવા ગયા હતા ત્યારે મેં ગાંધીજીને આગ્રહ કર્યો હતો કે, “આપ ગેરસપ્પા કેમ ન આવો ? લોર્ડ કર્ઝન કેવળ ગેરસપ્પા જોવા માટે આ બાજુ ખાસ આવેલા. આ બાજુ આવવાનું ફરી ક્યારે થવાનું હતું ?” ગાંધીજી

બોલ્યા, "મારાથી આટલોયે સ્વચ્છંદ ન કરી શકાય. તમે જરૂર જાઓ. તમે જોઈ આવશો તો વિદ્યાર્થીઓને ભૂગોળનો એકાદ પાઠ ભણાવશો." મેં ફરી દલીલ કરી, "પણ આ દુનિયાનું એ એક અદ્ભુત દૃશ્ય છે. નાયગરા કરતાં જોગ છ ગણો ઊંચો; ૯૬૦ ફૂટ ઉપર થઈને પાણી પડે છે. આપે એક વાર એ જોવો જોઈએ."

"વરસાદનું પાણી આકાશમાંથી પડે છે. એ કેટલે ઊંચેથી પડે છે!" મેં મનમાં કહ્યું, "स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम्।"

હું જાણતો હતો કે ગાંધીજીને સંગીતની પેઠે સૃષ્ટિસૌંદર્યનો પણ શોખ ભારે છે. ફરવા જતાં સૂર્યાસ્તની શોભા અથવા વાદળમાંથી ડોકિયું કરતી કોઈ અટૂલી તારાની શોભા તરફ એમણે મારું ધ્યાન કોઈ કાળે ખેંચ્યું નહોતુ એમ નથી. પણ પ્રજાની સેવાર્થે ઊપડેલા ગાંધીજી જેવા સેવક મહાત્માઓ સ્વચ્છંદ શી રીતે કરે?

कुलशिखरिणः क्षुद्रा नैते न वा जलराशयः।

આ એક વાત આમ પતી ગઈ એટલે મેં બીજી વાત ગુજારી. "આપ નથી આવતા એટલે મહાદેવભાઈ પણ નથી આવતા. આપ એમને કહો તો જ એ આવે."

"એની ઇચ્છા હોય તો મહાદેવ ભલે તમારી સાથે જાય. મારી ના નથી, પણ એ નહીં આવે, હું જ એનો ગેરસપ્પા છું."

બાકીના અમે દુન્યવી આદર્શવાળા રહ્યા. ચર્મચક્ષુથી પહાડ પરનો ધોધ જોયા વગર અમને તૃપ્તિ થાય એમ ન હતું. એટલે જમ્યા પહેલાં જ સાગરથી અમે ઊપડ્યા અને મોટરની મદદથી જંગલ પસાર કરવા લાગ્યા. પહાડ કોતરીને રેલવેવાળા જ્યારે ભોંયરું કે બોગદું બનાવે છે ત્યારે આપણને ખૂબ આશ્ચર્ય થાય છે. પણ મુંબઈની વસ્તી કરતાં પણ ગીચ એવાં સહ્યાદ્રિનાં જંગલોમાંથી રસ્તો તૈયાર કરવો એ એથીયે વધારે મુશ્કેલીનું કામ છે. અહીં તમારું ડાયનેમાઈટ (સુરંગ) નહીં ચાલે. થડ તોડ્યા પછી પણ એક એક ઝાડ ડાળોની જાળમાંથી મુક્ત કરવું એ તો હિંદુ-મુસલમાનના ઝઘડા પતાવવા જેટલું અઘરું કામ છે. ખંડાળા ઘાટના ઊંડા ભોંયરામાં અધવચ ગયા પછી જે ભયાનક રમણીયતા માણસ અનુભવે છે તેવી જ સ્થિતિ આ

જંગલોમાં અનુભવાય છે. આવાં જંગલોમાં શોભે એવાં પ્રાણી તો હાથી, વાઘ, અને અજગર. આમાં માણસ એવો તો તુચ્છ પ્રાણી દેખાય છે કે, અહીં ક્યાંથી આવી રહ્યો છે એમ જ થાય.

ખેર, અમે જંગલ વટાવીને શરાવતીને કિનારે આવ્યા. આ તરફ એને ભારંગી પણ કહે છે. ભારંગી એટલે બારગંગે. ગંગા નદી કરતાં બારગણું માહાત્મ્ય આ નદીનું છે એમ અહીંના લોકો માનતા હોય તો આપણે એમની જોડે કજિયો નહીં કરીએ. દરેક બાળકને પોતાની મા જ સર્વશ્રેષ્ઠ લાગે ને! વરસાદ ઝીણો ઝીણો પડતો હતો. અહીં ગગનભેદી મહાવૃક્ષો પણ હતાં, અને નાનાં મોટાં ઝાંખરાં પણ હતાં, અમર ઘાસ પણ હતું અને જમીન તેમ જ ઝાડોની ઘરડી છાલ પર ઊગતી લીલ પણ હતી. સામા કાંઠા ઉપર નાનાં મોટાં ઝાડો નદીનું પાણી કેટલું ઠંડું છે અથવા ઊંડું છે એ તપાસવા માટે પોતાના પાંદડાંવાળા હાથ પાણીમાં નાંખતાં હતાં અને ધુમ્મસનાં કેટલાંક વાદળાં આળસુ પોહિયાની પેઠે આમતેમ રખડતાં હતાં.

નદી જોઈ કે સવાલ ઊઠે છે, કે આ નદી ક્યાંથી આવી અને ક્યાં જાય છે. મને તો હંમેશ નદી ક્યાંથી આવી છે એ જ સવાલ પ્રથમ ઊઠે છે. ઘણાને પણ એમ જ થતું હશે. એનું કારણ શું? નદી ક્યાં જાય છે એ તપાસવું સહેલું છે. નદીમાં પડતું મૂકવું એટલે એ આપણને અનાયાસે સાથે લઈ જાય. હિંમત ન ચાલે તો એકાદ ઝાડનું થડ કોતરીને એમાં બેસો એટલે બસ. પણ ક્યાંથી આવે છે એ તપાસવા માટે પ્રતીપ ગતિએ જવું જોઈએ. એ તો ઋષિઓ જ કરી શકે. ભારંગી કે શરાવતીનાં પાણી પહાડમાંથી આવે છે કે વાદળામાંથી એવી શંકા ઉપજાવે એવું તે દિવસનું દૃશ્ય હતું.

હોડીમાં બેસી અમે સામે કાંઠે ગયા. કાંઠા પરની જમીનમાંથી કેટલાંયે બાળક-ઝરણાં કૂદી કૂદીને નદીમાં પડતાં હતાં. તે પરથી અમે સહેજે અનુમાન બાંધી શકયા કે આગલે દિવસે ભારે વરસાદ પડી નદીનું પાણી ખૂબ વધ્યું હતું. આજે તે લગભગ પાંચ ફૂટ ઊતર્યું હતું. હોડી અમને નીચે ઉતારી બાકીના લોકોને લેવા પાછી ગઈ. શાંત પાણીમાં હોડી હલેસાંનો ડબ ડબ અવાજ કરતી જાય અને આવે એ દૃશ્ય કેટલું

મજાનું! અને આપણાં પ્રિયજનોને હોડી જ્યારે પોતાના પેટમાં સ્થાન આપી ઊંડા પાણીના પૃષ્ઠ ઉપરથી ખેંચીને લઈ આવે છે ત્યારે ચિંતાનું કશું કારણ ન હોવા છતાં મનને બીક લાગ્યા વગર રહેતી નથી. રાજગોપાલાચાર્ય પોતાના દીકરા અને દીકરીને સાથે લઈ હોડીમાં બેસવા જતા હતા ત્યારે મેં કહ્યું કે, એક કુટુંબના બધા જ લોકો એકસામટા એક હોડીમાં બેસે એ બરાબર નથી એમ પૂર્વજોએ કહ્યું છે. કાં તો પિતા અમારી સાથે આવે અથવા તો પુત્ર, બંને નહીં. સાથીઓ એ રિવાજની ચર્ચા કરવા લાગ્યા. કોઈને એમાં પ્રતિષ્ઠાની બૂ આવી, કોઈને બીજું કાંઈ સૂઝયું. સર્વનાશનો સંભવ ટાળવા માટે એ નિયમ છે એટલુંયે કોઈના ધ્યાનમાં ન આવ્યું. મારે એ અર્થ સ્પષ્ટ કરીને વાતાવરણ વિષણ્ણ કરવું નહોતું એટલે પૂર્વજોની બુદ્ધિની નિંદા સાંભળતો સાંભળતો હું પેલી પાર પહોંચ્યો. હોડી "મંઝધાર" પહોંચી ત્યારે મંત્ર બોલી આચમન કરવાનું હું ભૂલ્યો નહીં. નદીના દર્શન સાથે સ્નાન, પાન અને દાનનો વિધિ થવો જ જોઈએ. તો જ નદીનો પૂરો સાક્ષાત્કાર કર્યો કહેવાય.

બીજી ટુકડી આવી પહોંચી અને અમે જમણી બાજુને રસ્તે ચાલ્યા. નદીનો એ ડાબો કાંઠો હતો. રસ્તા પરનાં મોટાં મોટાં ઝાડો મસીદના થાંભલા જેવાં સીધાં ઊંચાં જતાં જોઈને અમને આનંદ થયો. અમારી ટોળી એટલી મોટી હતી કે, એ નિર્જન અરણ્યમાં જોતજોતામા અમારો વાર્તાવિનોદ અને અમારું અટ્ટહાસ્ય ચારે કોર ફેલાયું. પણ કેટલી વાર? અમે કંઈક દૂર ગયા અને નદીએ પોતાનો ગંભીર ધ્વનિ શરૂ કર્યો. એ અવાજને શાની ઉપમા અપાય! એટલો ગંભીર અવાજ બીજે સાંભળ્યો હોય તો ને? મેઘગર્જના ભીષણ હોય છે ખરી, અને તે આખું આકાશ વ્યાપે છે એ પણ ખરું, પણ તે સતત નથી હોતી. અહીં તો તમે સાંભળી સાંભળીને થાકો તોય અવાજ તો થોભે જ નહીં. અહીં શું વાદળાં તૂટે છે, તોપો ફૂટે છે, પહાડના મોટા મોટા પથરાઓની ધાણી ફૂટે છે, કે નદી પોતાનું ધ્યાનમૌન છોડી મહારુદ્રનો સ્તવરાજ બોલે છે?

'હવે કેવું દૃશ્ય આવશે', 'હવે કેવું દૃશ્ય આવશે', એવા કુતૂહલથી અમે આંખો ફાડીને ચારે કોર જોતા જોતા મુસાફરખાના સુધી પહોંચ્યા. જ્યાંથી ધોધનું દર્શન સૌથી સરસ થાય છે ત્યાં જ મૈસૂર રાજ્ય

તરફથી એ અતિથિશાળા બાંધેલી છે. અમે નિરીક્ષણના ઓટલા પર જઈ પહોંચ્યા. પણ શું ? સર્વવ્યાપી ધુમ્મસ વગર કાંઈ જ દેખાય નહીં. અને ધોધ તો ગભીર અવાજે આખી ખીણને ગજવતો જ જાય. ખરે બપોરે પણ સૂરજનાં દર્શન ન થાય. જ્યાં જુઓ ત્યાં ધુમ્મસ, ધુમ્મસ ને ધુમ્મસ. ધુમ્મસના ગોટેગોટા જાણે કુરુક્ષેત્રનું મહાયુદ્ધ મચાવે છે અને જોગ પોતાના તાલનો એને જોગ આપે છે. આટલી આશાએ આવ્યા પછી આવો તમાશો અમને કોઈ કાળે મળ્યો ન હતો. મિનિટો જતી જાય અને અમારી નિરાશા સાથે ધુમ્મસ પણ વધતું જ જાય. આખરે અમે મૌન તોડી માંહોમાંહે વાતો કરવા લાગ્યા. વાતો માટે કાંઈ ખાસ વિષય નહોતો પણ નિરાશાનું પોલાણ ભરી કાઢવા માટે કંઈક જોઈતું હતું એટલું જ.

ઇંદ્રદેવ કોપ્યો છે કે વરુણદેવ રિસાયો છે એનો હું વિચાર કરતો હતો એટલામાં વાયુદેવે મદદ કરી અને એક ક્ષણને માટે — ફક્ત એક જ ક્ષણને માટે — ધુમ્મસનો એ જાડો પરદો દૂર થયો અને જિંદગી આખી જેને માટે તલસતો હતો તે અદ્ભુત દૃશ્ય નજરે પડ્યું. મહાદેવના માથા પર ગંગા અવતરે તેમ એક મોટો ધોધ, નીચેની કરાડમાંથી બહાર નીકળી આવેલા હાથી જેવા પથરા પર પડી, પાણીનો લોટ બનાવી, બધી દિશાએ સેરો છોડે છે.

ના. એ દૃશ્યનું વર્ણન થાય જ નહીં. આશ્ચર્યમગ્ન થઈ હું બોલી ઊઠ્યો :

नमः पुरस्तात्, अथ पृष्ठतस् ते नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ।
अनन्त-वीर्यामित-विक्रमस् त्वम् सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥

તરત જ સામો હાથી જેવો પથરો માથા પરથી ધોધની જટા ખંખેરતો બોલ્યો :

सुदुर्दर्शम् अिद रूपं दृष्टवान् असि यन् मम ।
देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शन-काङ्क्षिणः ॥

ધુમ્મસનો પડદો ફરી પહેલાંની જેમ જામ્યો અને પછી તો અમે જે જોયું તે સ્વપ્નુ હતું કે માયા હતી કે મતિનો ભ્રમ હતો એવી

અમારી સ્થિતિ થઈ ગઈ.! આવડી વિસ્તીર્ણ ખીણ, પેલું પહોળું પાત્ર, તે ભયાનક ઊંડાણ અને એની વચ્ચે પાણીનો નહીં પણ લોટનો — અરે મેદાનો — પેલો અદ્‌ભુત ધોધ : આખું દૃશ્ય કલ્પનાતીત હતું. આપણે નરી આંખે જોઈએ છીએ એ સાચેસાચું જ છે એવી પ્રતીતિ દૃઢ થાય એ પહેલાં જ ધુમ્મસનો ક્ષીરસાગર ફરી ફેલાયો. અને અમે સામેના કાવ્ય સાથે એમાં ડૂબી ગયાં.

હવે કોઈ કોઈની સાથે બોલે નહીં. જે જોયું એના પર વિચાર કરવા લાગ્યા. કાંઈ ન હતું તેમાંથી આવડી ઊંચી અને ઊંડી સૃષ્ટિ ક્યાંથી પેદા થઈ અને જોતજોતામાં ફરી ક્યાં અલોપ થઈ, એ જ આશ્ચર્યે અમને ઘેરી લીધા.

મનમાં થયું કે ભલે એક ક્ષણને માટે પણ જે જોવા આવ્યા હતા તે જોયું. અદ્‌ભુત રીતે જોયું. એક ક્ષણને માટે જે દર્શન થયું એના સ્મરણ અને ધ્યાનમાં ગમે ત્યારે અનેક ઘડીઓ પસાર કરી શકાય.

એટલામાં ધોળી જટાવાળો પેલો પથરો ફરીથી બોલ્યો :

व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपम् अिदं प्रपश्य ॥

ધુમ્મસનું પડળ દૂર થયું અને હવે તો આ છેડેથી પેલા છેડા સુધી બધું જ સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યું. સામી બાજુથી છેક ડાબા છેડા પર રાજા ધોધ અર્ધચંદ્રાકાર પથરા પરથી નીચે ભુસ્કો મારતો હતો એનાં પાણી વરસાદના કાદવને લીધે કૉફીના રંગનાં થયાં હતાં. પણ વધારેમાં વધારે પાણી રાજાને જ મળે. છાતી ફુલાવતો ફુલાવતો જ્યારે એ સીધો સોંસરો નીચે પડે છે ત્યારે કુદરતની શક્તિ કેટલી અમાપ છે તેનો ખ્યાલ આવે છે. રાજા ધોધનો વિસ્તાર પણ કાંઈ નાનો નથી: અને એની બંને બાજુઓ ઉપર મોટાં મોટાં મોતીના કેટલાયે હારો લટકતા દોડે છે. સાચે જ એ ધોધ રાજા નામને લાયક છે.

એની પડખેના જે ધોધનું દર્શન મને સૌથી પહેલવહેલું થયું હતુ તે ખરું જોતાં ત્રીજો હતો. એ વીરભદ્ર. વચલો એક ધોધ આ બાજુથી સ્પષ્ટ દેખતો જ નથી. એ પગથિયે પગથિયે બરાડતો આખરે રાજામાં ભળી જાય છે

છેક જમણી બાજુ એક નાનકડો ધોધ છે. એની કેડ કાંઈક પાતળી છે. એટલે એનું નામ મેં પાર્વતી પાડ્યું. ધરાઈ ધરાઈને જોયા પછી અમારી વાતો ફરીથી ચાલી. પોતે જે કંઈ જોયું હોય તે બીજાને બતાવવાની હોંશ ન હોય તો તે માણસ, માણસ નથી માણસ સંચારશીલ છે, સંવાદશીલ છે; પોતે જે અનુભવ્યું, તે જ બીજાઓ પણ અનુભવે છે — અનુભવી શકે છે — એવી ખાતરી કર્યા વગર એને પરમ સંતોષ નથી થતો. રાજાજીએ ધ્યાન ખેંચ્યું, 'આ નીચે તો જુઓ! આ ઠંડી વરાળના ગોટેગોટા કેવા ઉપર કૂદી આવે છે?' દેવદાસ કહે, 'એ પેલાં પક્ષીઓ જુઓ! કેવાં નિર્ભય થઈને ઊડે છે?' મણિબહેને એવું જ કાંઈક ઉમેર્યું અને લક્ષ્મીએ પોતાના અણ્ણાને તામિલ ભાષામાં ઘણું ઘણું સમજાવી પોતાનો આનંદ વ્યક્ત કર્યો. અમારી સાથે એક ભાઈ હતા તે રસ્તામાં વગર કારણે ચિડાયા હતા. અમે જ્યારે આ સ્વર્ગીય દૃશ્યના આનંદમાં ગાંડાતૂર થયા હતા ત્યારે પેલા ભાઈને પોતાનું માની લીધેલું અપમાન જ વાગોળવું હતું. ચંદ્રશંકરે એની એ સ્થિતિ તરફ મારું ધ્યાન ખેંચ્યું. હું મનમાં બોલ્યો :

पत्रं नैव यदा करीर-विटपे दोषो वसंतस्य किम्।
नोलूकोप्यवलोकते यदि दिवा सूर्यस्य किं दूषणम्॥

આ જગતમાં નિરાશા, ગેરસમજ, અપ્રતિષ્ઠા, કે વિયોગ એ સાચાં દુઃખો નથી પણ અહંકાર એ જ મોટામાં મોટું દુઃખ છે. અહંકારની વિકૃતિ મોટા ધન્વંતરિ પણ દૂર ન કરી શકે.

પેલા ભાઈની અનેક જાતની મૂંઝવણો અને વિકૃતિઓ હું જાણતો હતો. તેથી ગેરસપ્પાના જોગ આગળ પણ એને ચાર ક્ષણ આપ્યા વગર મારાથી રહેવાયું નહીં. મેં એને ગેરસપ્પાની થોડીક માહિતી આપી અને એને પ્રસન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

રાજા ધોધની પાછળની બખોલમાં અસંખ્ય પક્ષીઓ રહે છે, અને દૂર દૂરનાં ખેતરોમાંથી વીણી લાવેલા 'ઉચ્છિષ્ટ' દાણા સંઘરે છે. એ સંગ્રહ એટલો મોટો હોય છે કે સરકાર તરફથી એની હરાજી થાય છે, એમ એક વાર કોકની પાસેથી સાંભળેલું. મધમાખોનું મધ

લૂંટનાર માનવીપ્રાણી પક્ષીઓનો સંગ્રહ પણ લૂંટે એમાં નવાઈ શી ? જે સંગ્રહ કરે તે લૂંટાય એવી સૃષ્ટિની જ વ્યવસ્થા દેખાય છે: परिग्रहो भयायैव ।

ફરી પડળ ફેલાયું અને મને અંતર્મુખ થઈ વિચારમાં ડૂબી જવાની તક મળી. આવા ભવ્ય દેખાવોનું રહસ્ય શું? ભૂગોળવેત્તાઓ અને ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓ ઝટ કહી દેશે કે અહીંનો પહાડ નિસ્ કોટિના પથરાના પડનો બનેલો છે. ખીણમાંથી એક કરાડ તૂટી હશે તેથી આસપાસની માટી ધોવાઈ ગઈ. એક વાર ધોધ શરૂ થયો એટલે નીચલી જમીનને વધુ ને વધુ ઊંડી ખોદતો જાય અને જ્યાંથી ધોધ શરૂ થાય છે તે ખૂણાને ઘસતો જાય. ઉપરનુ એ કપાળ જો સખત પથરાનું હોય તો ઊંચાઈ હજારો વર્ષ સુધી ટકે. ધોધથી સમુદ્ર બહુ દૂર નહીં હોવાથી નદીનો આગળનો ભાગ સાફ થઈ ગયો છે અને ધોધની ઊંચાઈ કાયમની રહે છે. આ તો ધોધનું જડ રહસ્ય થયું કોઈ આધુનિક યાંત્રિકને પૂછો તો તે કહેશે: એકલા ગેરસપ્પાના ધોધમાં એટલુ પ્રચંડ સામર્થ્ય છે કે મૈસૂર અને કાનડા બને જિલ્લાને જોઈએ એટલી શક્તિ એ પૂરી પાડી શકે. પછી તમે એમાંથી વીજળી લો,, દરેક શહેર અને ગામડાને પ્રકાશિત કરો, કારખાનાં ચલાવો, અને તમારા મુલકના કે બીજા મુલકના ગમે તેટલા માણસોને મજૂરી વગરના બનાવી ભૂખે મારો.

જે કંઈ કુદરત પાસેથી લાભ મળે તે પૃથ્વીનાં બધાં જ બાળકો અંદર અંદર સમજીને વહેંચી લઈએ અને જીવનયાત્રાનો બોજો હળવો કરીએ, એવી બુદ્ધિ માણસોને સૂઝે ત્યારની વાત જુદી છે. પણ આજે તો માણસના હાથમાં કોઈ પણ જાતની શક્તિ આવી ગઈ કે તરત જ એ બીજા માણસો ઉપર સરસાઈ ભોગવવાને જ મથે છે. પછી એ સરસાઈ મારીને મળતી હોય, ગુલામ બનાવીને મળતી હોય, કે અર્ધપેટે રાખીને મળતી હોય.

મૈસૂર રાજ્ય સુધરેલુ છે. મોટા મોટા એંજિનિયરોએ અહીંની સમૃદ્ધિ વધારવાના પ્રયત્નો કર્યા છે. આખી દુનિયાને ચંદનનુ તેલ તો એકલું મૈસૂર રાજ્ય જ પૂરું પાડે છે એમ કહીએ તો એમાં

ઝાઝી અતિશયોક્તિ નથી હિંદુસ્તાનની મોટામાં મોટી સોનાની ખાણો મૈસૂરમાં જ છે. ભદ્રાવતીના લોખંડના કારખાનાની કીર્તિ વધતી જ જાય છે. અને કૃષ્ણસાગર તળાવ માનવી પરાક્રમનો એક સુંદર નમૂનો છે. એ મૈસૂર રાજ્યને ગેરસપ્પાનો ધોધ વટાવી ખાવાની બુદ્ધિ નથી સૂઝી એમ તો ન જ બને. પણ હજી એ અમલમાં નથી આવી, એટલુ જ. આટલી શક્તિનો ઉપયોગ શો કરવો એ સૂઝયું નથી, કે સરહદનો ઝઘડો આડે આવે છે, કે ત્રીજું જ કારણ છે તે હું ભૂલી ગયો છું. પણ એટલું ખરું કે ગેરસપ્પાની શોભા હજી એટલી ને એટલી જ પ્રાકૃતિક, ઉદાત્ત અને અક્ષુણ્ણ રહી છે. ભગિની નિવેદિતાએ કરેલી પ્રખ્યાત તુલનાનું અહીં સ્મરણ થાય છે. કોઈ પણ સ્થાનની રમણીયતા હિંદવાસીને આકર્ષે કે તરત એણે એનું ધાર્મિક રૂપાંતર કર્યું જ છે. હિંદનું હૃદય કોઈ અદ્ભુત, રમણીય કે ભવ્ય દૃશ્ય જુએ કે તરત એને થાય છે કે; આ તો ગાય વાછરડાંને બોલાવે તેમ પરમાત્મા જીવાત્માને બોલાવે છે. નાયગરાનો ધોધ જો હિંદુસ્તાનમાં ગંગામૈયાના પ્રવાહમાં હોત તો અહીંની જનતાએ એનું કેવું વાતાવરણ કરી મૂક્યું હોત! આમોદપ્રમોદ અને ઉજાણીની ટોળીઓને બદલે અને રેલવેના મુસાફરોને બદલે ધોધની પૂજા કરવા માટે વાર્ષિક અથવા માસિક યાત્રાળુઓનાં ટોળેટોળાં ભેગાં થાત. ભોગવિલાસનાં બધાં સાધન પૂરાં પાડનાર હોટેલોને બદલે ધોધને કાંઠે, અથવા ધોધની વચ્ચોવચ પણ, ઊભરાતા હૈયાની ભક્તિ ઠાલવવા માટે મોટાં મોટાં મંદિરો હોત. સૃષ્ટિનો વૈભવ જોઈ ભપકાદાર અમનચમન અને મોજમજાને બદલે લોકોએ અહીં તપ કર્યું હોત. અને આવડી પ્રચંડ શક્તિને માણસના ફાયદા માટે અને સુખસગવડ માટે બંદીવાન કરવાનું સૂઝવાને બદલે કુદરત સાથેનુ ઐક્ય અનુભવતી મસ્તીમાં ભૈરવજાપ ખાઈ પાણીના પ્રવાહમાં પોતાનો જીવનપ્રવાહ ભેળવી દેવાનું જ સૂઝત. સ્વભાવભિન્નતામાં કંઈ બાકી રહે છે!

પણ શું કુદરતની ભવ્યતા જોઈ એમાં પોતાનો દેહ છોડી દેવો એમાં આધ્યાત્મિકતા છે? દેહનાં બંધનો તૂટી જાય, 'ગમે તે ભોગે જીવીશ જ' એ જાતની પામર જીવનાશા માણસ છોડી દે, એમાં

આધ્યાત્મિક પ્રગતિ છે એ વિષે શંકા નથી. પણ–એ સ્થાયી વૃત્તિ હોવી જોઈએ. ક્ષણિક ઉન્માદનો કાંઈ જ અર્થ નથી. ફના થવાની ઇચ્છા એ દરેક માણસમાં કોક વખતે આવે જ છે. ઇશ્કની એ એક વિકૃતિ છે. એમાં અમુક આધ્યાત્મિક તત્ત્વોની ઝાંખી જોઈ એના પર ફિદા થવું એ મનુષ્યજીવનની મહત્તાને શોભતું નથી. બુદ્ધ ભગવાને પોતાની અચૂક નજરે એને વિભવતૃષ્ણાનું નામ આપી ધિક્કારી કાઢી છે વિભવ એટલે નાશ. ભગવાન મનુએ પણ એ જ વસ્તુ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહી છે:

नाभिनन्देत मरणम् नाभिनन्देत जीवितम् ॥

ગેરસપ્પાના જોગ જેવા રોમહર્ષણ દૃશ્ય આગળ યંત્રોનો, શક્તિનાં હૉર્સપાવરનો, વીજળીના પ્રકાશનો અને કારખાનાંઓનો વિચાર કરવો એ આત્માને ભૂલી જઈ બાહ્ય વૈભવનું ધ્યાન કરવા બરાબર છે, એ વિષે શંકા નથી. પણ આસપાસનો મુલક દુષ્કાળથી પીડાતો હોય, લોકો અનેક રોગના ભોગ થઈ પડતા હોય, અને પ્રજાનું એ દુઃખ દૂર કરવાનો ઉપાય આ ધોધનાં પાણી બીજી રીતે વાપરવાથી જ થતો હોય, તો તે વખતે આપણો કેવો આગ્રહ હોય? સૃષ્ટિસૌંદર્યના રસિયા એવા આપણા ચિત્તના આહ્લાદક સાધનને— ધોધને — એમ ને એમ રાખીએ કે આપદ્ગ્રસ્ત એવા આપણા ભાઈઓને દુઃખમુક્ત કરવા માટે એનો ભોગ આપીએ? અનાજ પૂરતું મળતું ન હોય એવે વખતે અને ઠેકાણે અનાજની ખેતી છોડીને ગુલાબની ખેતી કરીએ તો તેથી આપણો હૃદયવિકાસ થશે ખરો? ગુલાબમાં કાવ્ય છે, અનાજમાં કારુણ્ય છે. એમાંથી કયું પસંદ કરીએ? ઇંગ્લંડના પ્રાચીન રાજાએ અનેક ગામડાંઓ ઉજ્જડ કરી મૃગયા માટે એનું મહાન ઉપવન તૈયાર કર્યું. એ મરદાની રમતનો રસિયો હતો એ વિષે શંકા નથી. પણ સવાલ એ છે કે એને પ્રજાસેવક ગણાય કે નહીં. કળા-સામે સેવાનો સવાલ આવીને ઊભો રહે, કાવ્ય કે કારુણ્ય કઈ વૃત્તિ પોષવી એ નક્કી કરવાનું હોય, ત્યારે નિર્ણય કઈ કસોટી પર કસીને આપવો રોમ બળતું હોય અને નીરો ફિડલ વગાડવા બેસે અને મિથિલા બળતી હોય ને જનક

રાજા આધ્યાત્મિક ચર્ચા કરતા હોય એમાં ફરક છે. પ્રજાસેવામાં જેટલું થઈ શકે તેટલું કર્યા પછી નાહકની ચિંતામાં હૈયું બાળવા કરતાં હૈયામાં અંતર્યામીનું સ્મરણ દૃઢ કરવાનો પ્રયત્ન આર્યવૃત્તિને સૂચવે છે. મુઠ્ઠીભર લોકોના વિલાસ કે ઐશ્વર્ય માટે કુદરતની શક્તિનો ઉપયોગ કરવો અને પ્રાકૃતિક સૌંદર્યનો નાશ કરવો એ અધર્મ છે. પણ પ્રાણીઓના આર્તિનાશનથી થતો હૃદયવિકાસ છોડી પ્રકૃતિના વિભૂતિ-દર્શનમાંથી તે શોધવાની ઇચ્છા રાખવી એ ઇષ્ટ છે કે કેમ એ વિચારવા જેવું છે,

પેલા રિસાયેલા ભાઈ પોતાના કલ્પેલા અપમાનની બળતરામાં સામેના દૃશ્યને ભૂલી ગયા હતા, અને હું મારા તાત્ત્વિક કલ્પનાવિહારમાં શૂન્ય નજરે સામે જોતો હતો. બન્ને અભાગિયા હતા, કેમ કે કલ્પના કે બળતરા ચલાવવાને માટે પાછળથી ગમે તેટલો વખત મળત. ધુમ્મસનું પડળ ફરી ઘેરાયું, હવે કંઈ ધોધ ફરી દેખાવાનો હતો? રાજાજીએ કહ્યું, 'ઉનાળામાં જ્યારે ધોધ પડે છે ત્યારે પાણીનાં તુષાર ઉપર જાતજાતનાં ઇંદ્રધનુષ દેખાય છે. તે વખતની શોભા સાવ જુદી જ હોય છે.' અને ચાંદની રાત્રિમાં પણ કંઈ ધનુષ્ય નથી નીકળતાં એમ નથી. મૈસૂરનો સર્વસંગ્રહ (ગેઝેટિયર) લખે છે છે કે, ઘાસના મોટા મોટા ભારા સળગાવી ધોધમાં છોડી દેવાથી અંધારી રાત્રિએ આખી ખીણ સળગી ઊઠી હોય એમ દેખાય છે. કેટલાક લોકોએ રાત્રે આતસબાજીનાં અનેક બાણ છોડીને પણ અહીં અદ્ભુત આનંદ મેળવ્યો છે. ઉત્પાતિયો માનવી-શું શું ન કરે? મને તો એવું કશું ન ગમે. આવે ઠેકાણે કુદરત જે ખોરાક પીરસે તેની સ્વાભાવિક રુચિ અનુભવવામાં જ સારી રસિકતા છે માનવી મસાલા ઉમેરવાથી સ્વાદ અને પાચનશક્તિ બન્ને બગડી જાય.

હવે અમે બંગલાની અંદર પહોંચ્યા. સાથે ખાવાનું આણ્યું હતું તે ઉદરસ્થ કર્યું. અહીંનું પાણી તો પીવાય નહીં, તરત મેલેરિયા તાવ લાગુ પડે. ઘણાખરાઓએ તો ગરમ ગરમ કૉફી પીને જ તરસ છિપાવી. મેં તો તે દિવસે ચાતકની પેઠે વરસાદનાં થોડાંક ટીપાં મેળવીને જ સંતોષ માન્યો.

ધોધનું ફરી એક વાર દર્શન કરી અમે પાછા ફર્યા. હવે તો બધી રીતે સ્પષ્ટ થયું કે ધોધ ત્રણ નથી પણ ચાર છે. ડાબી બાજુનો પહેલો મોટો ધોધ તે રાજા. એની પડખેની ખીણમાં આક્રોશ કરતો અને એને આવીને મળનાર 'રોઅરર' (Roarer) તે મારો રૂદ્ર. માથા પર ફુવારાની ધોળી જટા ફૂલેલી બતાવનાર તે 'રૉકેટ'. તેને હવે વીરભદ્ર કહ્યા વગર છૂટકો નહોતો. અને છેલ્લે આવતા બાજુના ધોધનું તન્વંગી પાર્વતી એ જ નામ મેં કાયમ કર્યું. અંગ્રેજોએ રુદ્રને Roarer નામ આપ્યું છે, વીરભદ્રને Rocket, અને પાર્વતીનુ નામ Lady પાડ્યું છે.

હવે અમે પાછા ચાલ્યા. પગે જળો બાઝવાની બીક હતી અહીના લોકોએ અમને બધાને ચેતવણી તો આપી જ હતી કે ચેતીને ચાલજો. જળો ચોંટશે તો ખબરે ન પડે અને લોહી ચુસાશે. મેં કહ્યું, તેની ચિંતા નહીં કરતા. અં[illegible] ઓળખતા થયા છીએ તો જળોથી નહીં ચેતીએ? છતાં લગભગ એકએકના પગે એકેક જળો તો ચોંટી જ ગઈ. મારા શરીરમાં-લોહીનું ઝાઝું આકર્ષણ નહીં હોવાથી, કે મારું લોહી કડવું હોવાથી કે કાકદૃષ્ટિથી હુ જોઈ જોઈને ચાલતો હતો તેથી, કોણ જાણે હું તો બચી ગયો હતો. અમે થોડાક આગળ ચાલ્યા પણ મણિબહેનથી રહેવાયું નહીં 'જરા રહો. ફરી એક વાર બની શકે તો આ બાજુથી ધોધનાં દર્શન કરી આવું.' 'પણ ધુમ્મસ ઊઘડે જ નહિ તો?' 'ન ઊઘડે તો કંઈ નહીં, પાછાં આવીશું. પણ એક વાર જોવા તો દો.'

પાછા આવતાં રસ્તાનો એક ફાંટો ફંટાયો હતો એ રસ્તે જઈને કેટલાંકોએ પાર્વતીનું નજીકથી દર્શન કર્યું અને ત્યાં જમીન લપસણી હોવાથી પાર્વતીને 'વંદે માતરમ્' કહી સાષ્ટાંગ પ્રણિપાત પણ કર્યો!

જતાં જે રસ્તે અજ્ઞાત અને અનનુભૂત દશાનું કાવ્ય અનુભવ્યું હતું તે જ રસ્તે પાછા વળતાં સંસ્મરણોનું સ્મૃતિકાવ્ય અમે અનુભવવા લાગ્યા. જોકે એ ને એ જ દૃશ્યો ઊલટી દિશાથી જોવામાં નવીનતા ઓછી ન હતી. જે ઝાડો વિષે, જતાં અમે વાતો કરી હતી એ જ ઝાડો પાછાં આવતાં ધ્યાન ખેંચે જ; એટલે એ ઓળખીતા ભાઈઓને 'કેમ છો' કરીને પૂછ્યા વગર તો આગળ શી રીતે જવાય? અને ઝાડ ઝાડ વચ્ચે પ્રેમનો પુલ બાંધનાર વેલાઓ? એમની નમ્રતાને

નમન કર્યા વગર આગળ જવાય જ કેમ? અમે ધીમે ધીમે નદીના કાંઠા સુધી આવી પહોંચ્યા. હવે એ ને એ જ શાંત પ્રવાહ ઉપર થઈને પાછા જવું હતું. ધૂમસનાં વાદળાં વિખેરાયાં હતાં. નદીનાં શાંત પાણી ધીમે ધીમે ધોધ તરફ જતાં જોઈ મારા મનમાં બલિદાન માટે જતા ઘેટાંના ઝુંડનું ચિત્ર ખડું થયું. મેં એ પાણીને કહ્યું કે, 'આવડું મોટું અધ:પતન તમારા ભાગ્યમાં લખાયેલું છે એનો ખ્યાલ સરખો તમને નથી, તેથી જ આટલા સ્વસ્થ ચિત્તે તમે આગળ વધો છો. અથવા નહીં — હું જ ભૂલું છું. તમે જીવનધર્મી છો. તમને વિનાશનો ભો શો!

प्रायः कन्दुक-पातेन पतत्यार्यः पतन्नपि ।

જેટલી ઊંચાઈથી પડશો તેટલાં જ ઊંચાં ઊછળશો. તમારી દયા ખાનાર હું કોણ?' શરાવતીનાં પવિત્ર પાણીનો સ્પર્શ કરવા મેં મારો હાથ લંબાવ્યો ત્યાં પાણી ખળખળ હસીને બોલ્યાં, 'न हि कल्याणकृत् कश्चित् दुर्गतिं तात! गच्छति.' હોડી આ કાંઠે આવી ગઈ અને અમને સૂઝયું કે મોટર આ બાજુ જરા નીચે દોડાવીએ તો એ જ ધોધની ફરી જમણી જાત્રા પણ થશે. અમે જઈ આવ્યા હતા એ બાજુને મૈસૂર-બાજુ કહે છે અને જમણી બાજુએ જવા ઊપડયા એ મુંબઈ-બાજુ તરીકે ઓળખાય છે. કેમ કે જોગ બે રાજ્યની સરહદ ઉપર છે.

અહીં તો અમે સાવ નજીક આવી ગયા. મોટા મોટા ખડક વચ્ચે થઈને હું દોડવા લાગ્યો. બે વરસના માંદા તરીકે મારી ખ્યાતિ ઠીક ઠીક ફેલાયેલી હતી. એટલે મને દોડતો જોઈ રાજાજીને આશ્ચર્ય થયું. કોકે કહ્યું, 'એ તો મહારાષ્ટ્રના માવળા છે અને હિમાલયના યાત્રી પણ ખરા જ. માછલાંને પાણી તેમ આ મરાઠાઓને ડુંગર.' મારે ક્યાં આ વચનો સાંભળવા થોભવું હતું? હું તો દોડતો દોડતો રાજા ધોધને પડખે પેલી પ્રખ્યાત ફરાડ છે ત્યાં જઈ પહોંચ્યો. અહીં ઊભા ઊભા નીચે જોવાય જ નહીં. ચક્કર આવીને માણસ પડી જ જાય. કાનમાં ચારે ધોધના અવાજ એટલા ભરાઈ ગયા હતા કે બીજું કંઈ સાંભળવા જેટલી એમાં જગ્યા જ રહી નહોતી. જેમ ધોધનાં પાણી ઉપરથી નીચે ખીણમાં પડી ફરી ઊંચે ઊછળતાં હતાં તેમ

કાનમાંથી અવાજ પણ પાછા ઊછળતા હોવા જોઈએ. મારું પ્રથમ ધ્યાન ખેંચ્યું રાજાના ગંડસ્થળ પરથી લટકતા મોતીના હારે. અને જળપ્રલયમાંથી લોકોને બચાવવા જેમ વીર તારાઓ ભૂસકો મારે તેમ આ બાજુના ધોધમાં થઈને યુક્તિથી પસાર થનાર પક્ષીઓએ. શું આ પક્ષીઓને આ ધોધની ભીષણ ભવ્યતાનો ખ્યાલ જ નથી આવતો, કે ઇશ્વરે એમનાં હૈયાંમાં એટલી હિંમત પ્રેરી છે? મને લાગે છે કે આગંતુક પક્ષીઓ તો આટલી હિંમત નહીં કરે. આ જોગવાસીઓ અહીં જ જન્મેલાં, ધોધના પડળની સુરક્ષિતતામાં ઊછરેલાં. સિંહનાં બચ્ચાં સિંહણથી ન ડરે. સાગરનાં માછલાં મોજાંઓમાં માણે. તેવી જ રીતે આ જોગપુત્રો જોગ સાથે રમતા હશે.

રાજાધોધ મૈસૂર-બાજુએ દૂરથી જોયો હતો ત્યારે એની અસર જુદી થતી હતી. અહીં તો જાણે હાથીના ગંડસ્થળ ઉપર જ સૂતા હોઈએ એટલા નજીક અમે હતા. ઉપરનાં પાણી ધોધ તરફ એવાં તો ખેંચાતાં હતાં કે જાણે કોઈ મહાપ્રજા જાણેઅજાણે, મને-કમને મહાન ક્રાંતિ તરફ ધસતી હોય! મહાપ્રજા જ્યારે સામાજિક અને રાજકીય સુધારાઓના વેગમાં તણાય છે ત્યારે આગળ શું આવવાનું છે એનો એને ખ્યાલ નથી હોતો. અને ખ્યાલ હોય તોય, 'આપણી બાબતમાં એ સાચું નહીં ઠરે, આપણે જેમ તેમ બચી જઈશું,' એવી આંધળી આશા રાખે છે. દરમ્યાન સુધારાનો કેફ વધતો જ જાય છે. અંતે જહાલ લોકો સંયમ સૂચવે છે, જ્યારે મોડરેટ લોકો આંધળા થઈ બેજવાબદાર લોકો જોડે ભળી જાય છે અને પછી ઇચ્છે તોય પાછા ફરી શકતા નથી! અથવા પોતે પાછા ફરે તોય શું? ધનુષ્યમાંથી છૂટેલું બાણ કોઈ કાળે પાછું ખેંચાયું છે? જે અટળ ન હોય તે ક્રાંતિ શાની?

ધોધનાં પાણી નીચે ક્યાં પહોંચે છે એ જોવું કે જાણવું અશક્ય હતું. કેમ કે ઊછળતાં પાણીનાં મોટાં મોટાં વાદળાં ધોધના પગને વીંટળાઈ વળ્યાં હતાં. શું એ પાણીનો ગાંડો ઉત્સવ! જાણે મહાદેવ સંહારકારી તાંડવ નૃત્ય જ નાચી રહ્યા છે અને સામેનો રુદ્ર એને તાલ દે છે. પણ રોમાંચકારી શોભાનો પરમ ઉત્કર્ષ તો પેલો વીરભદ્ર

જ બતાવે છે. તમને લાગે જ નહીં કે અહીં પાણી પડે છે, પાણી ઊડે છે. મોટી મોટી તોપોમાંથી ગોળાને જોરે કોરા લોટના ફુવારા ઊડતા હોય એવો એ દેખાવ હતો. એ દેખાવનું વર્ણન શબ્દમાં આવી જ ન શકે, કેમ કે શબ્દો શાંતિ અને વ્યવસ્થા વચ્ચે ઊછરેલા હોય છે.

અમે પડ્યા પડ્યા અહીંથી આ દૃશ્ય ધરાઈને જોયું. અથવા સાચું કહીએ તો ગમે તેટલા પડ્યા હોઈએ તોય ધરાવું અશક્ય છે એની ખાતરી થાય ત્યાં સુધી જોયું અમે ઊઠીને પાછા ફર્યા. પાછા ફરવું સહેલું નહોતું. એકાદ જણ ઊઠે જ નહીં. એને ખેંચી લાવવા બીજો જાય એ પોતે જ એ નયનોત્સવમાં ચોંટી જાય પહેલો પસ્તાય અને ઊઠે તોય બોલાવવા પાછો ગયેલો ઊઠે નહીં. અને જ્યાં બંને માંડ સંયમ કરી પાછા ફરે છે ત્યાં બંને ઉપર ચિડાઈને વઢવા આવેલા ત્રીજા ભાઈ એક ઘડીક માટે આંખને તૃપ્ત કરવા માટે ત્યાં ઊભા રહે અને પેલા બે જણા સંયમને જરાક મોળો કરે. બે જણના મનમાં થાય: આટલા ચિડાયેલા સમાજનિયંતા ભાઈ જેટલી છૂટ લે છે તેટલી આપણે લઈએ તો તેમાં કશું ખોટું નથી. આપણે ક્યાં એમના કરતાં વધારે સંયમી હોવાનો દાવો કરીએ છીએ? મને થયું કે એ પેલા ખડક ઉપર પહોંચું તો રાજાના પાણીમાં પગ બોળી શકું. પણ નદીનાં પાણી સહેજ વધતાં હતાં એમાં એ ખડક નાનો સરખો બેટ થયો હતો એટલે રાજાજીએ મને વાર્યો. મને પણ થયું કે એમનું નહીં માનું તો બેવડી ઉદ્ધતાઈ થાય. રાજાજીની આજ્ઞા કેમ ઉથાપાય? અને રાજાને માથે પગ કેમ મુકાય? અમે પાછા વળ્યા. ભક્તિ, વિસ્મય, માનવી જીવનની ક્ષણભંગુરતા, દૃશ્યની ભવ્યતા, આ ક્ષણની ધન્યતા, એમ કેટલીયે વૃત્તિનાં વાદળાં હૈયામાં ભરાયાં હતાં અને ત્યાંથી પેલા વીરભદ્રની પેઠે માથામાં પોતાનાં બાણ છોડતાં હતાં. વિચારની આ આતશબાજી અદ્‌ભુત હોય છે. હૃદયમાંથી બાણ છૂટે અને સોંસરું માથા સુધી પહોંચી ત્યાં ફૂટે ત્યારે સ્વસ્થ શરીર કેવું અસ્વસ્થ થઈ જાય છે, એનો જેણે અનુભવ કર્યો હોય તે જ એનો ચમત્કાર જાણે.

આ ઠેકાણે મંદિર કેમ નથી? આપણા લોકોનાં મંદિરો એટલે જન્મભૂમિનાં કાવ્યમય સ્થાનો. અમુક શિખર ઉત્તુંગ છે? ત્યાં કોઈ

ઋષિ ધ્યાન ધરવા જઈ બેઠા જ છે અને ભક્તોએ ત્યાં એક મંદિર બાંધ્યું જ છે. પછી એ પૂના પાસેનું પર્વતી હોય, ચંપાનગરી પાસેનું પાવાગઢ હોય, જૂનાગઢ પાસેનું ગિરનાર હોય કે હિમાલય પાસેનું કૈલાસ શિખર હોય. દક્ષિણ તરફ દોડનારી નદી અમુક ઠેકાણે ઉત્તરવાહિની થઈ છે? ચાલો ત્યાં ગોઠવો એક તીર્થ. કરોડો લોકો આવે અને પાવન થઈ જાય. મોટી મોટી બે નદીઓ એકબીજીને મળે છે? તો એ પ્રયાગ ઉપર આપણા સંતોએ પોતાની સરસ્વતી વહેવડાવી જ છે. બધી યાત્રાઓ પૂરી થઈ અને સમુદ્ર સુધી પહોંચ્યા? ત્યાં ભક્તોએ જગન્નાથને અથવા સેતુબંધ મહાદેવને બેસાડ્યા જ છે. જ્યાં જમીનનો અંત દેખાયો ત્યાં કાં તો કન્યાકુમારી હોય અથવા દેવેન્દ્ર હોય. લાંબા લાંબા રણમાં એકાદ સરોવર દેખાય તો એ નારાયણનું જ સરોવર છે, એની પૂજા થવી જ જોઈએ.

આપણા સંત કવિઓએ તીર્થસ્થળો ક્યાં ક્યાં કલ્પ્યાં છે એ શોધવા જઈએ તો હિંદુસ્તાનની આખી ભૂગોળ પૂરી કરવી પડશે. મુસલમાન સંતોએ અને રોમન કૅથલિક પાદરીઓએ પણ આપણા દેશમાં એવી જ રીતે અદ્‌ભુત કાવ્યમય સ્થાનો પસંદ કર્યાં છે અને ત્યાં પૂજા પ્રાર્થનાની સગવડ કરી છે. ત્યારે આ ધોધ પાસે મંદિર કેમ નથી? શું જીવનરાશિનો આવડો મોટો અધઃપાત જોઈ મુનિઓ ખિન્ન થયા હશે? ભૈરવઘાટીની માફક અહીં દેહ છોડી દેવાનો ફેફ પેદા થશે એ ખ્યાલથી લોકસંગ્રહકાર મુનિઓએ લોકયાત્રા માટે આ સ્થાન નાપસંદ કર્યું હશે! અથવા મગજને ભરી દેનાર અખંડ અને ભીષણ ગર્જના ધ્યાનને માટે અનુકૂળ નથી એમ સમજીને ઉપાસકો અહીંથી વિમુખ થયા હશે? અથવા આ ધોધ પોતે જ અભયબ્રહ્મની મૂર્તિ છે, એની પડખે ધ્યાન ખેંચે એવી કઈ મૂર્તિ ઊભી કરવી, એ મૂંઝવણમાં તેઓ નિવૃત્ત થયા હશે? કોણ કહી શકે? આપણા પૂર્વજોએ અહીં મંદિર ન બાંધ્યું એનું મને જરાય દુઃખ નથી, પણ એમણે આ સ્થાન જોઈ સૂઝેલા ભાવોનું એકાદ તાંડવસ્તોત્ર તો જરૂર લખવું જોઈતું હતું. પાર્થિવ મૂર્તિ જ્યાં કામ ન આવે ત્યાં વાઙ્‌મયી મૂર્તિ જરૂર ઉદ્દીપક થઈ શકે છે.

આ બધી શોભા અમે ધોધને માથેથી જોતા હતા. હોન્નાવર તરફથી આવનાર લોકો ઉત્તર કાનડા જિલ્લાના મહાકાંતારમાં થઈને જ્યારે આવે છે ત્યારે એમને નીચેથી આ ધોધનું આ-પાદ-મસ્તક દર્શન થતું હશે. કયું સારું એ અનુભવ્યા વગર કોણ કહી શકે? અને અનુભવ્યા પછીયે શું? કુદરતની જુદી જુદી વિભૂતિઓમાં કોઈ કાળે સરખામણી થઈ છે! હિમાલયની ભવ્યતા, સાગરની ગંભીરતા, રણની ભીષણતા અને આકાશની નમ્ર અનંતતા વચ્ચે કોણ સરખામણી કે પસંદગી કરી શકે? એટલે એક વાર હોન્નાવરને રસ્તે જોગને દર્શને આવવું જોઈએ.

અને દરિયાઈ કાફલાનો અનુભવ લઈને કુશળ થયેલા પેલા લશ્કરી અમલદારો ધોધનું માપ લેવા આવ્યા હતા અને પારણામાં લટકતા ધોધ પાછળ પહોંચી ગયા હતા, તેમને કેવો અનુભવ થયો હશે? જોગિયાં પક્ષીઓએ એમનું કેવું સ્વાગત કર્યું હશે? ધોધના પડદામાંથી અંદર ફેલાતો બહારનો પ્રકાશ એમને કેવો દેખાયો હશે? અને અંધારી રાત્રિએ ધોધ પાછળ જો ઘાસ સળગાવીને મોટો પ્રકાશ કર્યો હોય તો આખી ખીણમાં કેવી ગંધર્વનગરી પેદા થાય એની કલ્પના કોઈને આવી છે! જ્યારે અહીં વીજળીનું કારખાનું થશે ત્યારે કેટલાક કલ્પનાશૂરો જરૂર આ ધોધ પાછળ વીજળીની બત્તીઓની હાર ગોઠવવાના અને દુનિયાએ ન જોયેલી એવી ઇન્દ્રજાળ પાથરવાના. તે વખતે આખી ખીણ એક મહાન રંગભૂમિ થશે અને ચારે ખંડના ભૂદેવો એ જોવા અવતરશે. પણ તે વખતે કોઈને ઈશ્વરનું સ્મરણ થશે ખરું? માણસે પોતાની બુદ્ધિશક્તિ ઈશ્વરને ઓળખવાને માટે વાપરવાને બદલે ઈશ્વરને ભૂલી જવાની યુક્તિઓ અને પદ્ધતિઓ શોધવામાં જ વાપરી છે.

વખતે એમ પણ હોય કે બુદ્ધિ બધી રીતે હાર્યા પછી જ ઈશ્વરને વધારે સારી રીતે સમજી શકશે.

દરેક વસ્તુને અંત આવે છે એટલે અમારી આ જોગયાત્રાનો પણ અંત આવ્યો. અત્યંત પવિત્ર અને મીઠાં સ્મરણો સાથે અમે પાછાં ફર્યાં. પણ ફરી એક વાર અહીં આવવાની વાસના તો રહી જ ગઈ. એટલે પુનરાગમનાય એવા શબ્દોથી જ અમે ભારતવૈભવની આ અસાધારણ વિભૂતિની વિદાય લઈ શક્યાં.

૧૧

જોગના ધોધનું પુનર્દર્શન

હિમાલય, વિન્ધ્ય અને સહ્યાદ્રિ જેવા ઉત્તુંગ પર્વતો; ગંગા, સિન્ધુ, નર્મદા, બ્રહ્મપુત્રા જેવી સુદીર્ઘ નદ-નદીઓ; ચિલકા, વુલર તથા મંચર જેવાં પ્રસન્ન સરોવરો જે દેશમાં વિરાજતાં હોય તે દેશમાં એકાદ મહાન, ભીષણ અને રોમાંચકારી જલપ્રપાત ન હોય તો પ્રકૃતિમાતા કેવી રીતે કૃતાર્થતા અનુભવે? દક્ષિણ હિંદમાં આવેલા કારવાર જિલ્લા તથા મૈસૂર સંસ્થાનની સરહદ ઉપર એવો એક ધોધ છે કે જે જગતમાં અદ્વિતીય અથવા સર્વશ્રેષ્ઠ પદનો એકમાત્ર ભોક્તા ન હોય તોય એવા સર્વશ્રેષ્ઠ ધોધમાંનો એક છે એમાં શંકા નથી. અંગ્રેજો તેને 'ગેરસપ્પા ફૉલ્સ'ને નામે ઓળખે છે. તેનું દેશી નામ 'જોગ' છે.

લૉર્ડ કર્ઝન જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો ત્યારે જોગનો ધોધ જોવા તે એટલો ઉત્સુક થયો હતો કે આ દેશમાં આવ્યા પછી પહેલી તકનો લાભ લઈ તે જોગનો ધોધ જોવા ગયો, અને તેના અદ્દ્ભુત સૌન્દર્યથી તેણે પોતાની આંખો ઠારી. તે વખતથી આપણા દેશમાં આ ધોધની પ્રતિષ્ઠા વધી. જે જગ્યાએથી લૉર્ડ કર્ઝને ધોધ જોઈ પોતાની જાતને કૃતાર્થ કરી તે જગ્યાએ મૈસૂર સરકારે એક બાંકડો મુકાવ્યો છે. તેને 'કર્ઝન સીટ' કહે છે.

ધોધની નજીકમાં જ મૈસૂર સરકારે એક અતિથિશાળા બંધાવી છે તેની વિઝિટર્સ બુકમાં કુદરતપ્રેમી દેશી પરદેશી પ્રવાસીઓએ વખતોવખત પોતાના આનંદોદ્દ્ગાર લખી મૂક્યા છે. આ ઉદ્દ્ગારોનો જ એક સંગ્રહ છાપવામાં આવે તો તે પ્રકૃતિ-કાવ્યનો એક અસાધારણ ગુચ્છ થાય. એ આખું કાવ્ય ભલે ઊંચી કક્ષાનું હોય તોપણ જોગના પ્રત્યક્ષ દર્શનથી તો તેની અપૂર્ણતા જ સિદ્ધ થાય છે અને મોઢામાંથી એકદમ ઉદ્દ્ગાર બહાર પડે છે:

એતાવાન્ અસ્ય મહિમા અતો જ્યાયાંશ્ચ પૂરુષઃ ।

જોગનો ધોધ – ગેરસપ્પા

ગેરસપ્પા

શરાવતી એક નાનકડી નદી. છતાં તેનાં ત્રણ ત્રણ નામ શા માટે પડ્યાં હશે? પ્રથમ તે ભારંગી અથવા બારગંગા નામથી ઓળખાય છે; વચલા ભાગમાં તેને શરાવતી કહે છે; અને જ્યાં તે પ્રૌઢપણે સમુદ્રને જઈ મળે છે ત્યાં તેને બાલ્નદી કહે છે! શરાવતીના પ્રવાહે એ રોમાંચકારી પ્રપાતનું રૂપ ધારણ ન કર્યું હોત તોયે તેણે પોતાના કુદરતી સૌન્દર્ય વડે માણસનું મન હરણ કર્યું જ હોત. પણ એવું થાત તો તે હિંદુસ્તાનની અનેક નદીઓમાંની જ એક નદી ગણાત. આ પ્રપાતને કારણે નાનકડી શરાવતી નદી ભારતવર્ષની એક અદ્વિતીય નદી થઈ બેઠી છે.

જોગના અલૌકિક દૃશ્યનું દર્શન કરવા માટે રાજાજી તથા બીજા મિત્રો જોડે હું પ્રથમ ગયો હતો તે વખતનું વર્ણન 'જોગનો ધોધ'માં અગાઉ આપી ચૂક્યો છું. તે વખતના તે અદ્‌ભુત દૃશ્યના દર્શનથી એક કુતૂહલ તૃપ્ત થવા માંડ્યું, એટલામાં તો માનવી-સ્વભાવને અનુસરી એક નવો સંકલ્પ મનમાં ઊઠ્યો, કે આટલી ઊંચાઈએથી કૂદકો માર્યા પછી આ નદી આગળ ક્યાં જાય છે, ત્યાં કેવી દેખાય છે, અને સરિત્પતિ જોડે તેનો મેળાપ કેવી રીતે થાય છે એ બધું એક વખત જાતે જોવું જોઈએ, અને બની શકે તો બાળકની જેમ શરાવતીના વક્ષસ્થળ ઉપર નૌકાવિહાર કરવો જોઈએ. અંતરાત્માની આ જિજ્ઞાસાને સત્યસંકલ્પ પરમેશ્વરે આશીર્વાદ વધાવી લીધી અને એક તપનો અવધિ પૂરો થતા પહેલાં જોગનું બીજી વાર દર્શન લેવાનુ સદ્‌ભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું પહેલી વાર અમે ઉપરની બાજુએથી ધોધ તરફ ગયા હતા; આ વખતે નદીના મુખ તરફથી પ્રવેશ કરી હોડીમાં બેસીને અમે પ્રતીપ-પ્રવાસ કર્યો અને હોડી અટકી પડી ત્યાંથી તૈલવાહનની (મોટરની) સહાયથી ઘાટ ચડી ધોધને માથે જઈ પહોંચ્યા.

ત્યાં શરાવતીના અર્ધચંદ્રાકાર દરીમાં ચાર ધોધ છે. જમણી બાજુએ 'રાજા' નામનો ધોધ છે તે ઉપરથી એકદમ ૯૬૦ ફૂટ નીચે કૂદકો મારે છે. એનું રાજા નામ યથાર્થ જ છે. તેનો જલરાશિ, તેનો ઉન્માદ, અને તેની હિંમત કોઈ જગદેકસમ્રાટને શોભે તેવાં જ છે. તેની ડાબી બાજુએ મહારુદ્રની જેમ ગર્જના કરનારો 'રુદ્ર (Roarer) પ્રપાત'

રાજાના ચરણ ઉપર જઈ પડે છે. રુદ્રની ઘોર ગર્જના આસપાસની ટેકરીઓ તથા ખીણને માઈલો સુધી નિનાદિત કરી મૂકે છે. તેના ધ્વનિને નહીં કહી શકાય મેઘગંભીર કે નહીં કહી શકાય સાગરગંભીર. કારણ મેઘગર્જના આકાશ-વિદ્રાવી હોય તોપણ ક્ષણજીવી હોય છે અને સાગરની સનાતન ગર્જનાને ભરતીઓટનાં ઝોકાં ખાવાં પડે છે. રુદ્રનો ધ્વનિ અવિરત, અખંડ અને ધારાવાહી છે. તે ધ્વનિનો ઉન્માદ કંઈ વિલક્ષણ હોય છે.

રાજાને અને રુદ્રને દુનિયામાં કોઈ પણ ઠેકાણે સમ્રાટની પદવી મળી શકે. પણ જોગનો સાચો વૈભવ તો આકાશમાં વિવિધ રૂપે ઊડનારી વીરભદ્ર (Rocket) ની શુભ્ર જટાજાલને લીધે છે. વીરભદ્રનો પ્રપાત હાથીના ગંડસ્થળ જેવા એક વિશાળ શિલાખંડ ઉપર પડતાંની સાથે જ તેમાંથી દારૂખાનાનાં બાણ જેવા ફુવારા ઊંચે ને ઊંચે ઊડતા જ જાય છે. આ શું શંકરનું તાંડવ નૃત્ય? કે મહાકવિ વ્યાસની પ્રતિભાનો નવનવોન્મેષશાલી કલ્પનાવિલાસ? કે સૂર્યબિંબના પૃષ્ઠભાગમાંથી બહાર પડતી સર્વસંહારકારી પણ કલ્પનારમ્ય જ્વાળાઓ? કે મળી ભૂમાતાના વાત્સલ્યપ્રેરિત સ્તન્યધારાના ફુવારા? એવી અનેક કલ્પનાઓ મનમાં ઊઠે છે. સાચે જ વીરભદ્ર જોનારની આંખોને પાગલ બનાવી દે છે.

વીરભદ્રની ડાબી બાજુએ કર્પુરગારા, તન્વંગી અને અનૂદરી પર્વતકન્યા પાર્વતી (Lady) પોતાના લાવણ્યથી આપણને આનંદિત કરે છે.

ચારે પ્રપાતોનું જાણે રક્ષણ કરવા માટે જ તેમની બન્ને બાજુએ બે પ્રચંડ પર્વતો ઊભા છે. ઊભા ઊભા આ સંત્રી બીજું શું કરી શકે? પ્રપાતોની અખંડ ગર્જનાને પ્રતિક્ષણ પ્રતિધ્વનિત કરવી, તેમનાં ઇંદ્રધનુષ્યો ધારણ કરવાં, અને વિવિધ પ્રકારની વનસ્પતિથી પોતાનો દેહ શણગારી પુલકિત રહેવું એ જ તેમની અવિરત પ્રવૃત્તિ થઈ બેઠી છે.

આ વખતે અમે ગયા ત્યારે ઉનાળાના દિવસો હતા. ભારંગીનાં પાણી સારી પેઠે ઓસરી ગયાં હતાં. વીરભદ્રની જટાઓ ક્યાંય દેખાતી ન હતી. રુદ્રની લાંબી લાંબી છલંગો પણ ટૂંકી થઈ ગઈ હતી.

પાર્વતીએ હવે વિરહિણીનો વેષ ધારણ કર્યો હતો. કંઈ નહીં તો 'રાજા'નો વૈભવ તો જોવા જેવો હશે જ એવી અમે આશા રાખી હતી, પણ વિશ્વજિત્ યજ્ઞને અંતે જેમ કોઈ સમ્રાટ અકિંચન બની જાય છે અને એ રીતે પણ પોતાનો વૈભવ વ્યક્ત કરે છે—બરાબર એવી જ દશા 'રાજા'ની થયેલી હતી.

આ વખતે અમે શરાવતીની જમણી એટલે કે ઉત્તર તરફની બાજુએ આવી પહોંચ્યા હતા., અતિથિગૃહમાં ન રોકાતાં અમે દોડતા સીધા 'રાજા' પ્રપાતને પડખે જઈને ઊભા.

ત્યાં એક તરફથી સખત તડકો અને બીજી તરફથી નીચેથી ઊડતા તુષારોનું ઠંડું ધુમ્મસ એ વચ્ચે સપડાયાથી અમારી જે દશા થઈ તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. રાજાના મુગટ જેવા શોભતા ગરમ ગરમ પથ્થરો ઉપર વાંકા વળીને નીચે ખીણમાં અમે ડોકિયું કર્યું. ઉપરથી રાજાની જે ધારા નીચે પડતી હતી તે ઊંડે જમીન સુધી પહોંચતી જ ન હતી. કોઈ મદોન્મત્ત હાથીની સૂંઢ જેવો એક પ્રચંડ સ્રોત ઉપરથી નીચે પડતો અમને દેખાતો હતો. નીચે પડતાં પડતાં તે શતધા વિદીર્ણ થઈ તેની સહસ્ર ધારાઓ બની જતી અને આગળ જતાં તે ધારાનાં મોટાં જલબિંદુ બનીને મોતીની માળાની જેમ તેઓ શોભવા લાગતી. આ મોતીઓનું પણ હજી આગળ જતાં ચૂર્ણ થઈ તેના મોટા મોટા કણ દેખાવા લાગ્યા. હવે નીચે આગળ વધવું છોડી દઈ તેઓએ થોડોક સ્વચ્છન્દ-વિહાર શરૂ કર્યો. એ મોટા કણ પણ છિન્નભિન્ન થઈ ગયા અને તેઓએ સીકર-પુંજનું રૂપ ધારણ કર્યું અને વાદળાંની જેમ તેઓ વિહરવા લાગ્યા. પણ આટલેથી પ્રકૃતિમાતાને સમાધાન થયું નહીં. આ વાદળામાંથી આગળ જતાં નિહારિકાનું ધુમ્મસ બન્યું અને પવનની લહેરો સાથે ઊડીને તે બધી હવાને શીતળ બનાવવા લાગ્યું. નવાઈની વાત તો એ કે આટલી મોટી જલધારાનો એક છાંટો પણ ઠેઠ જમીન સુધી પહોંચતો ન હતો! નીચેની જમીન જોઈએ તો ગરમ અને ઉપરની ઠંડી! એવી સ્થિતિ જોઈને મને રાજાઓનું દાન યાદ આવ્યું. પ્રજાજનોને દુકાળથી પીડાતા જોઈને રાજાઓ જ્યારે ઉદાર હસ્તે પૈસા આપવા માંડે છે

ત્યારે તેના જયનાદથી આખું વાતાવરણ ગાજી ઊઠે છે, પણ ગરીબ બિચારી જનતાના મુખ સુધી અન્નનો એક કણ પણ પહોંચતો નથી.

અહીંના ઇંદ્રધનુષ્યની શોભા એવી હતી કે અલકેશ્વરના મનમાં પણ ઈર્ષ્યા ઉત્પન્ન થાય. માત્ર આ ઇંદ્રધનુષ્યો સ્થાયી ન હતાં. પવનની લહેર જેમ દિશા બદલે તેમ એ સીકરપુંજો પણ પોતાનું સ્થાન બદલતા. આથી પાર્વતીના ઇશારા પ્રમાણે જેમ શંકર નાચવા માંડે તેમ આ ઇંદ્રધનુષ્યો આમથી તેમ દોડતાં દેખાતાં હતાં. ક્ષણમાં તેઓ ક્ષીણ થઈ જતાં, તો બીજી જ ક્ષણે મયાસુરના મહેલની શોભા ધારણ કરતાં. કર્મની સાથે જેમ તેનું ફળ આવે જ છે, તે પ્રમાણે દરેક ધનુષ્ય સાથે તેનું પ્રતિ-ધનુષ્ય પણ પોતાનો વર્ણક્રમ બરાબર ઊલટો કરીને હાજર થતું. અમે જગ્યા બદલી એટલે પેલાં સુરધનુષ્યોએ પણ પોતાનું સ્થળ બદલ્યું. સુરધનુ અને સુરધુનીની આ આહ્લાદજનક રમત અમે લાંબા વખત સુધી વિસ્મય-વિમુગ્ધ ભાવે જોતા જ રહ્યા. જેટલું વધારે જોતા તેટલી દર્શનની પિપાસા વધ્યે જ જતી. કલાક બે કલાક જ અહીં થોભી શકાશે એમ અમે જાણતા હતા. પ્રતિક્ષણે અમારું પુણ્ય ક્ષીણ થતું જાય છે, અને થોડા વખતમાં જ અમારે મર્ત્યલોકમાં પાછા જવાનું છે એનું અમને ભાન હતું. સ્વર્ગલોભી દેવો જે વિષાદથી સ્વર્ગસુખનો ઉપભોગ લે છે, પરાક્રમી પુરુષો પોતાના યૌવનના ઉત્તરાર્ધમાં પોતાના સંકલ્પની પૂર્તિ માટે જેવા અધીરા બની જાય છે તેવા વિષાદથી અને તેટલા અધીરા થઈને અમે બધા પેલી ગંધર્વનગરીનું આંખ, કાન, ઘ્રાણ અને આખી ત્વચાથી સેવન કરવા લાગ્યા અને સાથે સાથે અમારી કલ્પનાઓ દ્વારા તે જ આનંદને શતગુણિત કરીને તેનો લહાવો લેવા લાગ્યા.

આગલે દિવસે અમે ત્રણ હોડીઓ લઈને નીકળ્યા હતા. વચલી હોડીમાં સ્ત્રીઓ અને બાળકો હતાં અને અમે પુરુષો બાજુએ ચાલતી બે હોડીઓમાં બેઠા હતા. રાત્રિનો સમય હતો. ઉપર આકાશમાં ચંદ્રમા હસતો હતો. તેનું તે કાવ્ય બાળાઓએ હૃદયમાં ઝીલ્યું અને ત્યાંથી તે આલાપોના રૂપે બહાર પડવા લાગ્યું. દરેક બાળાએ પોતાનું વહાલું ગાયન નદીની સપાટી ઉપર તરતું મૂક્યું. તે નાદ કાને પડતાં વેંત

નાળિયેર અને સોપારીનાં વૃક્ષ રોમાંચિત થયાં અને પોતાનાં ઉન્નત મસ્તકો કિંચિત્ નમાવીને તે આલાપોનું પાન કરવા લાગ્યાં. થાકી જતાં સુધી બાળાઓએ ગાયનો ગાયાં. પછી તેઓ સૂઈ ગઈ. ચંદ્રમા આથમી ગયો. સર્વત્ર અંધારાનું સામ્રાજ્ય પ્રસ્થાપિત થયું અને અનંત તારકાઓ આસપાસની ટેકરીઓ તરફ મીટ માંડીને જોવા લાગી. આસપાસની નીરવ શાંતિ જાગતી હતી કે નિદ્રામાં પડી હતી તે કહેવું મુશ્કેલ છે.

જ્યારે જ્યારે ઊંઘમાંથી જાગીએ ત્યારે ત્યારે કોક વખત હલેસાનો અવાજ, કોક વખત ખલાસીઓના વાંસ સાથે કુસ્તી ખેલતાં પાણીનો અવાજ અને વળી કોક વખત ખલાસીઓ એકબીજાને સાદ પાડતા હતા તેનો તીણો અવાજ કાને પડતો. આખરે પરોઢ થયું. પક્ષીઓએ પોતાનો કિલકિલાટ શરૂ કર્યો. મને થયું : વચલી હોડીમાં સૂતેલી કોયલો પણ જાગે તો કેવું ! મારા ગદ્ય આમંત્રણને તેઓએ આલાપોથી જ જવાબ આપ્યો. વૃક્ષોએ પણ રાત્રે સાંભળેલા આલાપ યાદ કરીને 'આ જ તે ગઈ રાત્રિનું સંગીત' એમ એકબીજાને જણાવવા માટે પોતાનાં મસ્તકો હલાવવાની શરૂઆત કરી. રાત્રિનો જલવિહાર સાચે જ સાત્ત્વિક, શાંતિમય અને યૌવનમય હતો.

ઉષઃકાલનો જલવિહાર પણ સાત્ત્વિક, શાંતિમય અને યૌવન-પ્રસન્ન હતો જ્યારે ધોધનું આ દર્શન તો અદ્‌ભુત-ભીષણ અને રોમ-હર્ષણ હતું. હવે તે બાળાઓના મોઢા ઉપર પ્રાતઃકાળની મુગ્ધ પ્રસન્નતા રહી ન હતી. 'આવું અદ્‌ભુત દૃશ્ય કેવી રીતે સર્જાયું હશે? સાચે જ આપણે પૃથ્વીતલ પર છીએ કે સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં ?' એ જાતનો વિસ્મય તેમનાં મોઢા ઉપર સ્પષ્ટ દેખાતો હતો; તેઓ એકબીજાની આંખ સામે જોઈને પોતાનો વિસ્મય વધારતી જતી હતી. અને એમનો તે વિસ્મય જોઈને અમે જ જાણે આ કાવ્યમય સૃષ્ટિના વિધાતા છીએ એવું અભિમાન અમને થતું હતું.

ખાવાનો સમય થઈ ગયો હતો. અમે એક ગામડા નજીક આવી પહોંચ્યા હતા. ત્યાં એક ડાંગર ભરડવાની ઘંટી હતી. ભફ ભફ ભફ કરતી તે મિલ લોકોની શાંતિ, તેમનું સ્વાસ્થ્ય અને તેમની આજીવિકાને

ભરડી નાખતી હતી. અમે ધરાઈને જમી લીધું અને અમારી વાટ જોતા ઊભેલા તૈલવાહનમાં આરૂઢ થયા.

રસ્તામાં અમારો સારથિ પેટ્રોલના ડબામાં થોડું તેલ હતું તેમાં જ પાણી ભરી લાવ્યો અને તે તેણે મોટરમાં રેડ્યું. પાણી ગરમ થયું અને તેલનો ધુમાડો પાણીમાં ભળ્યો એટલે પૂછવું જ શું? ડગલે ને પગલે મોટર અડવા લાગી, ચીસો પાડવા લાગી, તકરાર કરવા લાગી અને દુર્ગંધ છોડવા લાગી. અમે પણ કંટાળી ગયા, ચિડાયા, ક્રોધે ભરાયા અને કશો ઉપાય નથી એ જોઈને અન્તે ઠંડા પડી ગયા. જેમતેમ કરીને મહામુસીબતે પાણીવાળી જગ્યાએ જ્યારે આવી પહોંચ્યા ત્યારે જૂનું બંડખોર પાણી અમે કાઢી નંખાવ્યું અને સજ્જન પાણી ભરી લીધું. ત્યાર પછીનો અમારો માર્ગ સાવ સહેલો થઈ ગયો.

ગેરસપ્પાના ધોધમાંથી વીજળી ઉત્પન્ન કરવી કે નહીં તેની ચર્ચા કેટલાંય વર્ષોથી ચાલુ છે. શરાવતીનું પાણી એક બાજુએ વાળી લઈને મોટા મોટા નળમાંથી નીચે ઉતારીને ત્યાં તેની સહાયથી વીજળી પેદા કરવામાં આવે તો આખા મૈસૂર સંસ્થાનને સસ્તામાં સસ્તે ભાવે તે પૂરી પાડી શકાય. એટલું જ નહીં પણ ઉત્તર અને દક્ષિણ કાનડા જિલ્લાને પણ તે પૂરી પાડી શકાય. તેથી લોકોને ભારે લાભ થશે. પણ આમ કરવાથી એ અદ્‌ભુતરમ્ય પ્રાકૃતિક દૃશ્ય કાયમનું નષ્ટ થશે. આ બે વસ્તુમાંથી કયું વધારે ઇષ્ટ છે તેનો હજી નિર્ણય થઈ શક્યો નથી. હજારો — નહીં લાખો લોકોને પેટ પૂરતું ખાવાનું મળશે, સેંકડો વિજ્ઞાનવેત્તા નવજુવાનોને પોતાની લાયકાત સિદ્ધ કરવાની તક મળશે, હજારો જનાવરોની પીડા દૂર થશે, એક ઠેકાણે આવી જાતનું કારખાનું યશસ્વી થાય તો હિંદુસ્તાનના બધા પ્રપાતોનો આવો જ ઉપયોગ કરી શકાશે અને દેશને એક મહાન શક્તિનો કાયમને માટે લાભ થશે. તો પછી શું કેવળ એક ભીષણરમ્ય દૃશ્યના લોભથી આપણે આ અનેક હિતકર વસ્તુઓને જતી કરવી? કલાના શોખને પણ કંઈ મર્યાદા હોય કે નહીં? પોતાની રાણીના મનોવિનોદને ખાતર પોતાની રાજધાની રોમને બાળી નાખનાર નીરોની સુલતાની વૃત્તિમાં અને આવી કલાભક્તિમાં તત્ત્વતઃ શો ફરક છે!

આ પ્રશ્નના જવાબમાં જે ઉત્તર આપવામાં આવે છે તેનો ઉલ્લેખ કરતાં પહેલાં થોડુંક વિષયાંતર કરવાની જરૂર છે. યુરોપમાં જ્યારે મહાયુદ્ધ શરૂ થયું અને લાખો જુવાનો તોપો તથા બંદૂકોના ભોગ બન્યા ત્યારે સાહિત્યશિરોમણિ રોમેં રોલાંની ભૂતદયા દ્રવીભૂત થઈ અને તેમણે ઘવાયેલા લોકોની સેવાનો થોડોક પ્રબંધ કર્યો. પણ ઉભયપક્ષના શત્રુઓએ જ્યારે એકબીજાની કલાપૂર્ણ ઇમારતો ઉપર બૉંબનો વરસાદ શરૂ કર્યો ત્યારે માત્ર તેમનાથી રહેવાયું નહીં; તેમનો કલાત્મા પુણ્યપ્રકોપથી સળગી ઊઠ્યો અને તેમણે બુલંદ અવાજે આખા યુરોપને ચેતવણી આપી કે “ હે કમબખ્તો, તમારે એકબીજાને મારવા હોય તો ભલે મારી નાખો, તમારે જગતમાંથી સદંતર નષ્ટ થવું હોય તો નષ્ટ થાઓ; પણ આ કલાકૃતિઓ તો આત્માની અભિવ્યક્તિની અમર કૃતિઓ છે; એની દ્વારા જ સમસ્ત માનવજાતિનો આત્મા પોતાને વ્યક્ત કરે છે — કંઈ નહીં તો એમનો તો તમે નાશ ન કરો ! ”

રોમેં રોલાંની આર્ષવાણી યુરોપના આત્માએ સાંભળી અને યુદ્ધમાન પક્ષોએ કલાકૃતિઓનો સંહાર બંધ કર્યો. તો કલાકૃતિઓ શું સાચે જ માનવઆત્માની અભિવ્યક્તિની દ્યોતક કે પ્રેરક છે ? કે પછી તે માત્ર ઉચ્ચ અભિરુચિના આવરણ પાછળ રહેલી વિલાસિતાની જ સાધનસામગ્રી છે ?

કલાને જેણે સાચેસાચ ઓળખી છે તે તરત જ કહી દેશે કે કલા અને વિલાસિતા વચ્ચે આસમાન–જમીન જેટલો તફાવત છે અને સાચી કલાકૃતિ દ્વારા જે નિરતિશય આનંદ થાય છે તે સૂતેલા આત્માને ખરેખર જાગ્રત કરે જ છે. કરોડો વોલ્ટની વીજળીક શક્તિ ઉત્પન્ન કરીને લાખો લોકોની આજીવિકાની વ્યવસ્થા કરવી એ કંઈ જેવીતેવી વસ્તુ નથી; પણ અસંખ્ય માણસોને કલા દ્વારા જે આનંદ અને સંસ્કારિતા મળે છે તે તો તેમના આત્માને પોષનારી વસ્તુ છે.

અને જોગ કંઈ માનવકૃત કલાકૃતિ નથી. ઊલટું એ તો કલાકારોને ભવ્યતા અને રમ્યતાનું એકીસાથે શિક્ષણ અને દીક્ષા આપનારી પ્રકૃતિમાતાની અલૌકિક વિભૂતિ છે. તેને બગાડવી એ નાસ્તિક વિદ્રોહ કરવા સમાન છે અને તેમ કરવા જતાં પહેલાં આપણે હજાર વખત

વિચાર કરવો પડશે. જોગનો પ્રપાત કંઈ આ ચાલુ જમાનાની સંપત્તિ નથી. આપણા અનેક ઋષિ-પૂર્વજોએ એની પડખે બેસી પરમેશ્વરનું ધ્યાન ધર્યું હશે, અને આપણા વંશજોના વંશજો પણ તેનાં દર્શન કરી પોતાના જીવનની અજાત શક્તિઓનો સાક્ષાત્કાર કરશે.

ઉપયુક્તતાવાદનો આશ્રય લઈ અલ્પસ્ય હેતોઃ બહુહાતુમ્ ઇચ્છન્ એવા જડ આપણે ન બનીએ. આ પ્રપાતને સુરક્ષિત રાખીને તેમાંથી જો કોઈ લાભ ઉઠાવી શકાતો હોય તો ભલે ઉઠાવો. એ વસ્તુ માનવબુદ્ધિ માટે અશક્ય ન હોવી જોઈએ. પણ આ તાંડવયોગના દર્શનથી મનુષ્યજાતિને વંચિત કરવાનો ધર્મતઃ કોઈને હક નથી. મંદિરમાં આપણે મૂર્તિની સ્થાપના કરીએ છીએ; કુદરતે પણ એવી જ રીતે અહીં વિરાટ સ્વરૂપની ભવ્ય પ્રતિમાઓ આપણી આગળ સ્થાપન કરેલી છે. અહીં કેવળ દર્શન, ધ્યાન અને ઉપાસના માટે આવવું અને હૃદયમાં કંઈ સામર્થ્ય હોય તો તદાકાર થઈ જવું. એ જ આપણો અધિકાર છે.

મે, ૧૯૩૮

૧૨

જોગનો કોરો ધોધ

કયા કવિએ કહ્યું છે તે યાદ નથી પણ એનો એ વિચાર મારી ભાષામાં મૂકી દઉં.

પહાડ જેવાં મોજાંઓ ઉછાળતો સમુદ્ર ભયાનક ખરો, પણ જો એનું બધું પાણી સુકાઈ જાય, અને પાત્ર ખાલી થઈ જાય, તો હજારો માઈલ સુધી ફેલાયેલા એના એ ઊંડા ખાડા કેટલા ભયાનક થશે એની કલ્પના પણ કરવી મુશ્કેલ છે. કોઈ દુર્જન પાસે સંપત્તિના ભંડાર હોય તો એનો એ દુરુપયોગ કરી પ્રજાને રંજાડશે એ ખરું, પણ જો એની પાસેથી એ સંપત્તિ નષ્ટ થઈ જાય અને એ ભૂખ્યો બંગાલી બને તો એ કઈ રાક્ષસી દુષ્ટતા ન કરે? સારું જ છે કે સમુદ્ર પાણીથી ભરપૂર છે અને દુર્જનો પાસે એની દુષ્ટતાની આગ હોલવવા પૂરતી સંપત્તિ રહે છે.

ગેરસપ્પાના જોગના ધોધમાંથી રાજાનો અને રૂદ્રનો ધોધ સુકાયેલો જોઈ કવિની ઉપરની ઉક્તિ યાદ આવવાનું કશું કારણ ન હતું. પણ એ ઉક્તિ યાદ આવી ખરી.

'૨૭ની સાલમાં જ્યારે પહેલવહેલો જોગનો ધોધ જોયો ત્યારે એ પોતાનો વૈભવ સોળે કળાએ ધોધાવતો હતો. પાણીનો મુખ્ય પ્રપાત પોતાના પ્રચંડ જથ્થા સાથે ૮૪૦ ફૂટ ભૂસકો મારતો હતો અને નીચલી ખીણમાં ધોધના પ્રવાહે જ તૈયાર કરેલી ૧૫૦ ફૂટ ઊંડા તળાવની ગાદી ઉપર પડતું મૂકતો હતો. એ મુખ્ય પ્રવાહની પ્રતિષ્ઠા વધારવા એની બે બાજુથી મોતીની માળા જેવી પાણીની અનેક ધારો બંને બાજુએ, અનેક ભાત સાથે પડતું મૂકતી હતી. એની દક્ષિણે ત્રાંસાં પગથિયાં ઉપર કૂદતો કૂદતો રુદ્ર પોતાનાં પાણી, અર્ધા પાત પછી, રાજાના પાણીમાં ફેંકી દેતો હતો. રાજાની ગર્જના મોટે ભાગે નીચે પહોંચ્યા પછી જ પેદા થાય છે. રુદ્રનો ધોધ રાવણની પેઠે પોતાના જન્મ સાથે જ બરાડા પાડતો થાય છે.

એ બન્ને ધોધ અદ્ભુત તો ખરા જ. પણ તે વખતે મને જે દૃશ્ય અલૌકિક લાગ્યું તે વીરભદ્રની ઊછળતી જટાઓનું. એ દૃશ્ય મને ફરી કોઈ કાળે જોવાને મળ્યું જ નથી. અને કોઈ ફોટોમાં પણ એ વીરભદ્રી જટાનું ચિત્ર આવ્યું નથી

છેલ્લો પ્રપાત પાર્વતીનો. એ જોતાંવેંત મનમાં સ્ત્રીદાક્ષિણ્ય જ ઊપજે.

ત્યાર પછી દસ વરસે જ્યારે જોગનું ફરી દર્શન કર્યું, ત્યારે રાજાનો ધોધ ઘણો ક્ષીણ થયો હતો. વીરભદ્રની જટાઓનું મુંડન થયું હતું, રુદ્રના બરાડા ઓછા થયા ન હતા પણ એનો એ મોટો તાલ જોગના ક્ષીણ ધોધ સાથે ભળતો ન હતો. અને પાર્વતી તો સાવ જ તન્વંગી થઈ હતી.

પણ આ બધા સંકોચને ભુલાવી નાખે એવી ખૂબી તો ધોધની ઠંડી વરાળમાંથી ઉત્પન્ન થતા ઇન્દ્રધનુષ્યના ભ્રૂવિલાસની હતી. અમે એ શોભા જેટલી બાજુએથી જોવા જઈએ, તેટલી બાજુથી ઇન્દ્રધનુષ્યો પોતાનું મોં ફેરવીને નવું નવું સૌન્દર્ય પ્રગટ કરતાં હતાં.

ફરી બરાબર દસ વરસ પછી જોગનો એ જ ધોધ જોવા માટે જ્યારે આ વખતે અમે ગયા ત્યારે ચારમાંથી ત્રણ ધોધ સાવ સુકાઈ ગયા હતા. રુદ્રને અભાવે બધે સ્મશાન શાન્તિ ફેલાઈ હતી. રાજા સુકાઈ જવાથી એની પાછળની એકની નીચે એક એવી બે મોટી ખીણો ઔરંગઝેબે કોતરી કાઢેલી સંભાજીની આંખો જેવી ભયાનક દેખાતી હતી. પાર્વતી જાણે દક્ષના યજ્ઞમાં બળીને ભસ્મ થઈ હતી અને વીરભદ્ર દક્ષનો નાશ કર્યા પછી કંઈક શાન્ત થઈને પોતાના સ્વામીના સસરાના મૃત્યુ પર નીરવ આંસુ સારતો હોય એવો દેખાતો હતો. આટલી ગમગીની તો મહાભારતના યુદ્ધ પછી પણ કુરુક્ષેત્ર પર છવાઈ નહીં હોય !

પહેલી વાર અમે ગયેલા તે શિમોગા-સાગરને રસ્તે, ગુજરાતના રેલસંકટના દિવસોમાં. બીજી વાર ગયા ત્યારે ઇરાદાપૂર્વક સમુદ્રને છેડેથી અવળે ક્રમે શરાવતીની અંદર ઉપલાણે પ્રવાસ કરીને. પૂર્વજોએ કહ્યું છે : नदीमुखेनैव समुद्रमाविशेत् । અમે એ શિખામણથી બરાબર ઊલટા શરાવતી-સાગર-સંગમથી નૌકામાં બેસીને પ્રતીપ-ક્રમે જોગના પ્રપાતના પગથિયા સુધી પહોંચ્યા હતા. અને ત્યાંથી પહાડની કેડીએ ધોધને માથે ચડ્યા હતા. આ વખતની ત્રીજી મુસાફરી અમે ત્રીજે રસ્તે કરી. શિરસીથી સિદ્ધાપુર જઈ ત્યાંથી અમે એ ધોધની મુંબઈ બાજુએ પહોંચ્યા. ત્યાં રાજાને માથે વિરાજતી એક મોટી શિલા ઉપર આડા સૂઈને નીચેનું રોમહર્ષણ દૃશ્ય અમે જોયું. ગોખલા જેવી ભયાનક ખીણને માથે પહોંચીને અંદર જોતાં આખા શરીરને કંપ છૂટે છે. આ શિલા પોતાના જ ભારથી છૂટી થાય તો ! એવી શંકા મનમાં ઊઠ્યા વગર રહેતી નથી.

એ શિલાને પડખે એટલી જ મોટી અને એટલી જ ભયાનક સ્થાને આવેલી બીજી શિલા છે. એના ઉપર પ્રાચીન કાળમાં કોઈ રાજાનો લગ્નમંડપ ઊભો કર્યો હશે. અત્યારે એ મંડપના ચાર થાંભલા બેસાડવાના ચાર કાણાંનો મોટો ચોરસ એ શિલા ઉપર દેખાય છે. ભયાનક ધોધની કરાડને કાંઠે મંડપ ઊભો કરી પરણનાર રાજાની કાવ્યમય વૃત્તિની બલિહારી ! એવા શોખવાળા રાજા સાથે પરણનાર રાજકન્યાને એ મંડપમાં બેસતાં શું શું થયું હશે ! કોકે કહ્યું : " ભીષણ રસના રસિયા એ રાજાને નામે જ એ ધોધનું નામ પાડવામાં આવ્યું છે."

મેં મનમાં વિચાર કર્યો કે ત્યારે એની પરણેતર રાજકન્યાનું નામ આપણે જાણતા નથી એનો લાભ લઈને, એને જ આપણે પાર્વતી કેમ ન કહીએ ? પર્વતને કિનારે એ પરણી એટલું કારણ બસ નથી ?

પહાડમાં ગોખલા જેવી ખીણો મેં નથી જોઈ એમ નથી. મસ્જિદોમાં પણ દીવાલમાં ઊંડાણ સાધી એને કિનારે મહેરાબ ગોઠવે છે. પણ રાજા તળેનો ગોખલો તો કાળપુરુષના મોઢા કરતાં પણ મોટો. અને બોખો તો ખરો જ. એની અંદર જ્યાં જગા મળે ત્યાં પક્ષીઓ પોતાના માળા બાંધે છે અને વીણી આણેલા અનાજના દાણા સંઘરે છે.

મુંબઈ બાજુએ એટલે કે ઉત્તરની બાજુએ ધરાઈને જોયા પછી અમે મોટરમાં બેસી પૂર્વ તરફ ગયા. ત્યાં બે હોડીના બનાવેલા એક તરાપા ઉપર (આવા તરાપાને અહીં જંગલ કહે છે. એવા જંગલ ઉપર) અમારી મોટર ચડાવીને અમે શરાવતી નદી ઓળંગીને દક્ષિણ કિનારે આવી ગયા. ત્યાંથી મૈસૂર સરકારની અતિથિશાળા પાસેથી એ આખી ખીણનું દૃશ્ય ફરી વાર જોયું. વીસ વરસ પહેલાં આ જ ઠેકાણેથી રાજા, વીરભદ્ર અને પાર્વતીનું દેવદુર્લભ દૃશ્ય જોયું હતું. આ વખતે તે કોરા દૃશ્યમાં કાવ્ય ન હતું એમ નથી. એક નીચે એક એવા બે મોટા ગોખલા ૮૪૦ ફૂટનું પતન માપી કાઢે છે એવું દૃશ્ય વિધાતાની વિવિધ સૃષ્ટિમાં જ્યાં ત્યાં થોડું જ જોવાને મળવાનું હતું ?

મારા મનમાં છવાયેલો વિષાદ ખીણના ઝાડો ઉપર મેં ન જોયો. બંને ગોખલામાં ગોળ ગોળ ચક્કર લેતાં પક્ષીઓ પણ વિષણ્ણ લાગતાં ન હતાં. આકાશમાં તરતાં રહી ધોધની ખીણમાં ડોકિયું કરનાર વાદળાંઓ પણ ગંભીર દેખાતાં ન હતાં. પછી પોલાણનું એ દૃશ્ય જોઈ હું જ શા માટે આટલો અસ્વસ્થ થાઉં છું ? વીસ વરસ પહેલાં અહીં જોયેલી જળની સમૃદ્ધિ યાદ કરીને ? યા દશ વરસ પહેલાં એમાં જોયેલા ઇન્દ્રધનુષ્યનો ચમત્કાર યાદ કરીને ? પણ એ જળસમૃદ્ધિ અને એ વર્ણસંકરનો ચમત્કાર કાયમને માટે થોડાં જ અલોપ થયાં છે ? હજારો વરસ થયાં દર ઉનાળે આવું કોરાપણું જોવાને મળતું હશે. અને દર ચોમાસે ભારંગી આખી ખીણને સર્વત્ર જળબંબોળ કરતી હશે. આ ઘટમાળ ચાલ્યા જ કરવાની तत्र का परिदेवना ?

જોગના ધોધના આ ત્રીજા દર્શન પછી અહીંના ઇતિહાસનો અમે નવો અધ્યાય ખોલ્યો.

વીસ વરસ પહેલાં મેં સાંભળ્યું હતું કે આ ધોધનાં પાણીમાંથી મૈસૂર સરકાર વીજળી પેદા કરવા માગે છે. મુંબઈ સરકાર અને મૈસૂર સરકાર વચ્ચે એ બાબતમાં પત્રવ્યવહાર ચાલે છે. એ બે સરકાર એકમત થઈ નથી, તેથી જ વીજળીની એ યોજના અમલમાં મુકાઈ નથી.

તે વખતે મેં મનમાં ઇચ્છયું હતું કે ભગવાન કરે ને એ બે એકમત ન થાય. વીજળી પેદા કરી કારખાનાંઓ ચાલશે અને દેશની સમૃદ્ધિ વધારવાને બહાને દેશના ગરીબો પિલાશે એવી બીક મારા મનમાં હતી. અને તેથીયે વધારે અકળામણ એ હતી કે યંત્રો આવશે એટલે ધોધ તૂટી જશે અને કુદરતનું આ ભવ્ય દર્શન કાયમને માટે મટી જશે. પણ મારી એ બીક સદ્ભાગ્યે સાચી ન નીવડી.

ઇજિનિયર લોકોએ ધોધને ખૂબ ઉપલાણે એક બાંધ બાંધી પાણીનો જથ્થો રોક્યો છે. હજી એ કામ પૂરું થયું નથી. બાંધ બાંધીને જે પાણી રોક્યાં છે એની ચાર નહેરો એક બાજુએ લઈ જઈ મૈસૂરની બાજુએ ધોધથી ઠીક દૂર, ટેકરી પરથી નીચે છોડી દીધી છે — ધોધના રૂપમાં નહીં પણ ચાર મહાકાય ત્રાંસા ઊતરેલા નળ દ્વારા. પાણી નળ દ્વારા જ્યાં નીચે પહોંચે છે, ત્યાં એ પાણીના વેગથી ચાલનારાં યંત્રો ગોઠવી એમાંથી વીજળી પેદા કરવામાં આવે છે. હવે એટલી બધી વીજળી પેદા થશે કે મૈસૂર રાજ્યની ભૂખ ભાંગીને થોડીક વીજળી હૈદરાબાદના રાજ્યને પણ અપાશે. અને મુંબઈ સરકારની હોન્નાવરની સરહદ ઉપરથી શરાવતી નદી જાય છે એટલા માટે અમુક હજાર કિલોવૉટ વીજળી મુંબઈ સરકારને પણ અપાશે. ન્યાયતઃ એ વીજળી પર પહેલો હક હોન્નાવર તાલુકાનો અને કારવાર જિલ્લાનો ગણાય. પણ એ જિલ્લો ઔદ્યોગિક દૃષ્ટિએ હજી ખીલેલો નથી, એ કારણસર વીજળી ધારવાડ જિલ્લાને અપાશે એમ નક્કી થયું છે. આથી કારવાર જિલ્લાના લોકો નારાજ થયા છે. કારવાર જિલ્લાની ખનિજસંપત્તિ અને ઉદ્ભિજ્જસંપત્તિ ધારવાડ જિલ્લા કરતાં અનેક ગણી છે. એને સમુદ્રકિનારો હોવાથી એનો વેપાર પણ ખૂબ ખીલે એવો છે. કારવાર જિલ્લામાં કાળી, ગંગાવળી,

અઘનાશિની અને શરાવતી એ ચાર નદીઓ નૌકાનયનને અનુકૂળ હોવાથી એ જિલ્લાનું ઉદ્યોગીકરણ બહુ સહેલું છે. પણ આજે એ જિલ્લામાં મોટા ઉદ્યોગો નથી એમ કહીને એને વીજળી આપવાની ના પડાય છે અને એની પાસે વીજળી નથી માટે ત્યાં ઉદ્યોગોની ખિલવણી થઈ ન શકે એમ એને સંભળાવવામાં આવે છે. તામિલ ભાષાની એક કહેવત પ્રમાણે 'લગ્ન થતું નથી માટે છોકરીનું ગાંડપણ મટતું નથી, અને ગાંડપણ મટતું નથી એટલા માટે લગન થતાં નથી'— એના જેવી આ સ્થિતિ છે.

હું આશા રાખું છું કે સ્વરાજ્ય-સરકાર દ્વારા આ અન્યાય દૂર થશે અને કારવાર જિલ્લાને શરાવતીની વીજળી મળશે. એ ઉપરાંત કારવાર પાસે ઉંચળ્ળી, માગોડ જેવા બીજા પણ નાનામોટા ત્રણચાર સરસ ધોધો છે. શરાવતીની વીજળી મળે એટલે એની મદદથી બીજા ધોધો પણ પલાણાશે. અને કારવાર જિલ્લામાં વરસાદની પેઠે વીજળીની પણ સમૃદ્ધિ થશે. જ્યાં ચાર નદીઓ પહાડી ઊંચાઈએથી ધબ દઈને નીચે પડે છે ત્યાં આજે નહી તો કાલે માણસ વેપારી વીજળી પેદા કરવાનો જ.

મને સંતોષ થયો એટલા જ માટે કે શરાવતીનાં પાણીમાંથી વીજળી તૈયાર કર્યા છતાં જોગના ધોધનું પ્રાકૃતિક સ્વરૂપ છાંટાભાર ખંડિત થવાનું નથી. બાંધને લીધે ગમે તેટલાં પાણી રૂંધી રાખ્યાં હોય તોયે નદીના સામાન્ય પ્રવાહનાં પાણી ઓછાં નથી થતાં. ચોમાસાનાં પાણી ભરી લીધાં પછી હંમેશનો પ્રવાહ હંમેશની પેઠે જ ચાલવાનો. એમાં પ્રવાહની દિશા, ગતિ કે પાણીનો જથ્થો — કશામાં ઊણપ આવવાની નથી. ઊલટો લાભ એ થશે કે ઉનાળાના દિવસોમાં હજારો વરસ થયાં જે ધોધ સુકાઈ જતો હતો તે, એકાદ દિવસ ધારીએ તો બાંધના ખજાનામાંથી પાણી છોડીને ગમે તેટલા પ્રચંડ અને તોફાની રૂપમાં પ્રત્યક્ષ કરી શકાય, જેને જોઈને આકાશમાંના ઉનાળાના ઉષ્મપા દેવો પણ ચકિત થઈ જાય.

બલિહારી માનવી વિજ્ઞાનની !

૧૩

કાશ્મીરની દૂધગંગા

શ્રીનગરમાં પાણીનો તોટો ક્યાંથી હોય? સતીસર નામેનું પૌરાણિક સરોવર તોડીને જ તો કાશ્મીરનો મુલક બનેલો છે. ઝેલમ નદી જાણે એ ઉપત્યકાની લંબાઈ અને પહોળાઈ તપાસતી હોય તેમ સર્પાકારે વહે છે. એ ઉપરાંત જ્યાં જુઓ ત્યાં કમળ, શિંગોડાં અને જાતજાતનાં શાકપાન ઉગાડતાં 'દલો' (સરોવર) ફેલાયેલાં છે. જળપ્રલય ન થાય તે વરસ સદ્ભાગ્યનું. આવા મુલકમાં ગાડાની નાળ જેવડા પ્રવાહને પૂછે જ કોણ? છતાં આવો એક પ્રવાહ કાશ્મીરમાં પણ પ્રતિષ્ઠિત થયો છે.

એમાં પાણી ઝાઝું ભલે ન હોય, પણ એ પ્રવાહ અખંડ વહે છે. ઓછો થતો નથી અને વધતો નથી. પાણી ધોળું ધોળું છે, તેથી જ એનું નામ પડયું હોવું જોઈએ. નારાયણાશ્રમમાં અમે રહેતાં ત્યાં પાસેથી જ એ દૂધગંગા વહેતી. એક લાંબું લાકડું નાખી એના પર પુલ બનાવેલો હતો. દૂધગંગા નાહવાને બહુ અનુકૂળ. એમાં ઊભા ઊભા નવાય, અને તરવું હોય તો થોડું તરાય પણ ખરું. બુઆ માંદા હતા ત્યારે વાસણ ઊટકવામાં, કપડાં ધોવામાં અને બીજા વાપરમાં દૂધગંગાની મને ખૂબ મદદ થતી. એ અજાણ્યા મુલકમાં જ્યારે અમે બન્ને માંદા હતા ત્યારે દૂધગંગાની મદદ ન હોત તો અમારી શી વલે થાત!

કૃતજ્ઞતાને કારણે દૂધગંગાનું માહાત્મ્ય શોધવાનું મન થયું. ત્યાંના સાર્વજનિક પુસ્તકાલયમાં જઈ અનેક ચોપડીઓ શોધી કાઢી. આવડી નાનકડી દૂધગંગા ખૂબ દૂરથી આવે છે ને દૂર દૂર જાય છે એ જોઈ મને આશ્ચર્ય થયું. કયા ઋષિએ દૂધગંગાને જન્મ આપ્યો, કોણે કોણે એને કાંઠે તપશ્ચર્યા કરી એ બધી હકીકત સંશોધનપૂર્વક મેં મેળવી. ઇતિહાસની અનંત બીનાઓની પેઠે આ માહિતી પણ વિસ્મૃતિના પ્રવાહમાં ફરી તણાઈ ગઈ, અને મૂળ કૃતજ્ઞતા જ કેવળ બાકી રહી છે.

રોજ સવારે મઠના સાધુઓ નદી પર નાહવા ભેગા થતા અને રાત્રે સૌ સૂઈ ગયા પછી દૂધગંગાને કાંઠે બેસી હું આકાશના ધ્રુવનું

ધ્યાન ધરતો એટલું યાદ છે. મારું ધ્યાન પણ ઝાઝું ન ચાલ્યું કેમ કે કાશ્મીરમાં ધ્રુવ એટલો બધો ઊંચો હોય છે કે ડોક દુઃખવા આવે છે. ત્યાં સપ્તર્ષિમાંનો વસિષ્ઠ, અરુંધતી સહિત, સીધો માથા પર વિરાજમાન થતો. એ જોઈ કેટલું આશ્ચર્ય થતું!

કાશ્મીર-તલ-વાહિની સતી-કન્યા દૂધગંગાને નમન હજો.

૧૪

સ્વર્ધુની વિતસ્તા

'દુનિયામાં જો કોઈ ઠેકાણે સ્વર્ગ હોય

તો તે અહીં જ છે, અહીં જ છે, અહીં જ છે.'

એમ સમ્રાટ જહાંગીરે ઝેલમ નદીનો ઉગમ જોઈ કહ્યું. એનું એ વચન ત્યાંના અષ્ટકોણી તળાવની બાજુ ઉપર કોતરી રાખેલું છે. ખરેખર એ સ્થાન ભૂસ્વર્ગની પદવીને લાયક જ છે.

અંગેઅંગમાં અને રોમેરોમમાં પ્રાણ ફૂંકતો, ઠંડો મીઠો પવન જ્યાં વાય છે, જ્યાં વનશ્રી પોતાના યૌવનનો પૂરેપૂરો ઉન્માદ બતાવે છે, જ્યાં પહાડ પોતાના સૌંદર્યથી એ ખરેખર પહાડ છે કે રંગભૂમિનો પડદો છે એવી શંકા ઉપજાવે છે અને જ્યાંની શાંતિ ચૈતન્યથી ભરેલી છે એવે ઠેકાણે ઝેલમ નદીનો ઉગમ છે. વેદકાળનું એનું નામ વિતસ્તા. જહાંગીર બાદશાહે આ ઉગમના સ્થાન ઉપર એક સુંદર અષ્ટકોણી તળાવ બાંધ્યું છે. અને અંદરનું પાણી! પાણી તો જાણે નીલમણિનો અમૃતરસ. જોતાંવેંત થાય છે કે અહી ગળીમાં રંગેલાં કપડાં કોઈએ ધોઈ કાઢ્યાં હશે, પણ એટલું સ્વચ્છ મીઠું પાણી બીજે ક્યાં મળે?

આ તળાવની એક બાજુમાંથી જે સુંદર, સીધી નહેર વહે છે તે જ આપણી વિતસ્તા, ઝેલમ. આ સ્વર્ગનો આનંદ લૂંટવા માટે જાણે ગંધર્વો માછલાંનું રૂપ ધારણ કરી આ તળાવમાં અને નહેરમાં નાહવા ઊતર્યા હોય એવી એમની શોભા છે. આ ભાગમાં માછલાં પકડવાની સખત મનાઈ ન હોત તો આ શોભાની શી વલે થાત? મેં મોઢું

તપેલું નહેરમાં ડુબાડયું તો તપેલામાં જ પાંચ સાત માછલાં આવી ગયાં, એટલાં એ અહી ભોળાં છે. આ સ્થાનને વેરીનાગ કહે છે. ત્યાંથી આગળ જતાં ખનબલ કરીને એક સ્થાન આવે છે ત્યાંથી ઝેલમ નદી હોડીઓ ચલાવવા જેટલી મોટી થાય છે. ખનબલ પાસે જ અનંતનાગ કરીને એક સુંદર તળાવ છે. અહીંથી બધે જમીન સમતલ છે. કાશ્મીરની આખી ખીણ એવી જ ચારે કોર સપાટ છે.

ઝેલમને સીધું ચાલવાનું સૂઝતુ જ નથી. વળાંક લેતી લેતી મંદ ગતિએ, આગળ જાય છે. એને કાંઠે એક મોટી વૈભવશાળી સંસ્કૃતિ વિસ્તરીને અસ્ત પામી. વિતસ્તા હજી એવી ને એવી જ વહે છે.

ખનબલથી આગળ જતાં બીજબ્યારા કરીને એક સ્થાન આવે છે. ત્યાં એક ચિનારનુ ઝાડ અમે જોયું; નવ જણાએ હાથ પહોળા કરીને બાથમાં એના થડનું માપ કાઢ્યું. બરાબર ચોપન ફૂટનો ઘેરાવો છે!

બીજબ્યારાના મંદિર વિષે અહીં એક રમૂજી દંતકથા અમે સાંભળી જે અંગ્રેજી લેખકોએ પણ નોંધી રાખી છે.

ધર્માંધ મુસલમાનો જ્યારે આ મંદિર તોડવા આવ્યા ત્યારે અહીંના પૂજારીઓએ ન કશો વિરોધ કર્યો, ન કાંઈ ધન આપી એ બચાવવાની વાત કરી. એમણે કહ્યું, "આવો, આવો, આ મંદિર તોડી નાંખો, અમારાં શાસ્ત્રોમાં લખ્યું જ છે કે યવનો આવશે અને મૂર્તિનો નાશ કરી આ મંદિર તોડશે. અમારાં શાસ્ત્રોમાં લખેલુ અન્યથા થનાર નથી." બુતશિકન ગાઝીને થયું, "જો આપણે મંદિર તોડયું તો આ કાફિરોનાં શાસ્ત્રો સાચાં હોવાનું પ્રમાણ મળશે એના કરતાં જવા દો, એક મંદિર છોડી દઈએ." આ વાર્તા કેટલે દરજ્જે સાચી છે તે આપણે જાણતા નથી, પણ આપણે ત્યાંની વાણિયાની વાર્તા જેવી આ ચતુરાઈની વાર્તા છે ખરી. અને એ પણ ખરું કે બીજબ્યારાનું મંદિર મુસલમાન અમલ દરમ્યાન પણ તૂટયું નથી.

અહીંથી થોડે દૂર અનંતપુર કરીને એક પ્રાચીન શહેર જમીન તળે દટાઈને ટેકરી થયું છે. ખેતરોમાં ખોદતાં જૂનું સુંદર બાંધકામ, કેટલીયે પ્રાચીન કોઠીઓ અને કોલસો થઈ ગયેલા ચોખા અહીં જડી આવેલા મેં નજરે જોયા છે.

નદી આમતેમ ભટકતી એટલી તો ધીમે ચાલે છે કે પાણીનો પ્રવાહ જણાતો જ નથી. નદીના પ્રવાહની વિરુદ્ધ દિશામાં જવાનું હોય છે ત્યારે હલેસાં મારવાને બદલે હોડીના નાકને ખૂબ લાંબી દોરી બાંધી એક યા બે જણા કાંઠા ઉપરથી ખેંચતા ચાલે છે. હોડી પ્રવાહમાં જ ચાલે, કાંઠે ન આવે એટલા માટે હોડીમાં બેઠેલો માંઝી હાથમાંના હલેસાનું સુકાન બનાવી ત્રાંસું પકડી રાખે છે.

કાશ્મીરી શાલોના ખૂણા ઉપર જે કેરીના આકારની ભાત હોય છે તે અહીંની કારીગરીની ખાસિયત છે. ઝેલમ નદીના વળાંક જોઈ કારીગરોને એ ભાત સૂઝી છે એમ કહેવાય છે. એક વખતે અમે નદીમાં એક બંદરથી ચૌદ માઈલની મુસાફરી કરી ત્યાં તો પાછલા બંદર ઉપર જરાક મોડો આવેલો મુસાફર અમને આવીને મળ્યો. એને કેવળ અઢી માઈલ જ ચાલવું પડ્યું. એટલા બધા વળાંક આ નદી લેતી જાય છે.

આ વળાંકને કારણે પ્રવાહનું જોર તૂટી જાય છે અને નદીનું પાત્ર ઘસાતું નથી. જ્યારે રેલસંકટ આવે છે ત્યારે માત્ર सर्वतः सम्प्लुतोदकेની સ્થિતિ થઈ જાય છે. અહીંના પ્રાચીન ઇજનેર રાજાઓએ એની સામે એ નદીને કાબૂમાં રાખવા માટે આવા અનેક વળાંકો અને નહેરો ખોદી રાખ્યાં છે. આ ઉપાય એટલો તો અકસીર છે કે આજે પણ એનું જ અનુકરણ કરવું પડે છે. એક મોટી હોડીમાંથી ભૂંડના દાંત જેવું એક મોટું રાક્ષસી હળ જમીન ખોદતું જાય છે અને અંદરનો કાદવ વીજળીના પંપ વતી બહાર ફેંકતુ જાય છે. આ બધી પ્રવૃત્તિ वराहमूलम् (હાલનું બારામુલ્લા) ક્ષેત્રમાં જોવાને મળે છે. બારામુલ્લા એ કાશ્મીરની પેલી પારનો છેડો છે. ત્યાંથી આગળ ઝેલમ ખૂબ જોરથી દોડે છે.

આ આખા પ્રદેશની વચ્ચોવચ્ચ કાશ્મીરની રાજધાની આવેલી છે. શ્રીનગર નદીને બન્ને કાંઠે વસેલું છે. નદી ઉપર અમુક અમુક અંતરે સાત કદલ (પુલ) બાંધેલા છે. તે ઉપરાંત બન્ને બાજુએ શહેરની અંદર સુધી નદીમાંથી નહેરો ખોદેલી હોવાથી અનાયાસે શાંત રસ્તા મળે છે. નદીનો મુખ્ય પ્રવાહ એ ધોરી રસ્તો; અને બાકીની નહેરો તે એ ધોરી રસ્તાને આવીને મળતા ગૌણ રસ્તાઓ. રસ્તા પર જેમ ગાડીઓ

દોડે છે તેમ અહીં લાંબી અને સાંકડી 'શિકારા' હોડીઓ તીરની પેઠે દોડે છે. નદીમાં હોડીઓની ગમે તેટલી ધમાલ હોય તોયે એ અવાજ ન કરે.

બપોરે જ્યારે મહારાજાના મંદિરની પૂજા પૂરી થાય છે અને આગલા દિવસનાં નિર્માલ્ય ફૂલો નદીના પટ ઉપર ફેંકી દેવામાં આવે છે, ત્યારે એ ફૂલો લગભગ અર્ધા માઈલ સુધી ધીમે ધીમે લાંબી હારમાં વહેતાં દેખાય છે.

અને આ નદીને કાંઠે કેવી પ્રવૃત્તિ હોય છે! કોક ઠેકાણે શેતરંજીઓ વણાય છે તો કોક ઠેકાણે અપ્રતિમ ગાલીચાઓ. એક ઠેકાણે અખરોટના લાકડામાંથી સુંદર કારીગરીનું કામ ચાલે છે તો બીજે ઠેકાણે રેશમનું કારખાનું કદરૂપા કીડાને ઉકાળીને એમાંથી સુંદર રેશમ તૈયાર કરે છે. ચીન, તિબ્બત તેમ જ સમરકંદ અને બુખારાના વેપારીઓ અહીં મહિનાઓ સુધી ધામો નાખી પડેલા હોય છે અને હોશિયાર પંજાબીઓ એમની સાથે વેપાર કરવામાં મશગૂલ હોય છે. જ્યાં જુએ ત્યાં હાથ કરતાં લાંબી બાંયવાળા ડગલા પહેરેલા લોકો ફરતા દેખાય છે.

આગળ જતાં એ જ ઝેલમ હિંદુસ્તાનના મોટામાં મોટા સરોવર—વૂલરમાં જઈને પડે છે અને એમાં અલોપ થઈ જઈ ગુપ્તરૂપે લાંબી મુસાફરી કરી, બીજે છેડેથી બહાર નીકળે છે અને બારામુલ્લા તરફ જાય છે. ત્યાં આ નદીમાંથી એક કૃત્રિમ નહેર પેદા કરી એમાંથી જે વીજળી તૈયાર કરવામાં આવે છે તે જ કાશ્મીર રાજ્યને શક્તિ પૂરી પાડે છે. અબટાબાદની નજીક આ નદી દિશા ફેરવે છે અને આગળ દોડતી જાય છે. ઝેલમની આખી ખીણ એના સૌંદર્ય માટે પ્રખ્યાત છે. લોકવાર્તા કહે છે કે, અકબર બાદશાહે એ ખીણના સૌંદર્યના કેફમાં ઉપરથી પડતું મૂક્યું હતું. ભલે એ કવિકલ્પના હોય, પણ એ ખીણ જોતાં આવો કેફ ચડવાનો સંભવ તો જરૂર જણાય છે. આવી દંતકથાઓ કોઈ બાદશાહનું ગૌરવ બતાવવા કરતાં એ નદીનું સૌંદર્ય કેટલું મોહક છે એ બતાવવા માટે જ અર્થવાદ તરીકે જોડી કાઢેલી હોય છે.

જ્યારે હિંદુસ્તાનનો સાચો ઇતિહાસ લખાશે ત્યારે એમાં મોટી મોટી નદીઓ પરત્વે દેશના જુદા જુદા વિભાગ પાડવામાં આવશે. એવા એ ઇતિહાસમાં ઝેલમની સંસ્કૃતિનો વિભાગ નાનોસૂનો નહીં હોય. ખરેખર ઝેલમને સ્વર્ણનીનું નામ શોભે છે.

૧૫

સેવાવ્રતા રાવી

સિન્ધુ નદીને કરભાર આપતી પાંચ નદીઓમાં વિતસ્તા ઝેલમ અને શુતુદ્રી એ જ મહત્ત્વની ગણાય. બાકીની પોતાને ભાગે આવેલું કામ નમ્રતાથી કરી છૂટે છે. કોઈ શ્રેષ્ઠ પુરુષને મળવા શિષ્ટમંડળ જાય તેમ આ નદીઓ ધીમે ધીમે ભેગી થઈને આખરે સિન્ધુને મળે છે. બીઆસ સતલજને મળે છે. ચીનાબ ઝેલમને મળે છે અને રાવી એ એને મળે છે. મુલતાન આગળ જઈ ત્રણ નદીનાં પાણી આણતી ઝેલમ હિંદુસ્તાનની પેલી પારથી આવતી સતલજને મળી જાય છે, અને આખરે એ બધાનો થતો પંજનદ સિન્ધુમાં અસ્ત થઈ કૃતાર્થ થાય છે. સિન્ધુ જોડે વાત કરતા શિષ્ટમંડળનું પ્રમુખસ્થાન તો સતલજનું જ હોઈ શકે; કેમ કે એ પણ સિન્ધુની પેઠે પરલોકથી (હિમાલયની પેલી પારથી) જ આવેલી છે.

આ પાંચ નદીઓમાં મધ્યસ્થાન ઇરાવતીનું એટલે જ રાવીનું છે. વેદમાં ઇરા એટલે પાણી, આહ્લાદક પેય. એમ તો નદી એટલે એમાં પાણી તો હોવાનું જ. પણ આ નદીનો વિશેષ ગુણ જોઈને ઋષિઓએ એને ઇરાવતી કહી હોવી જોઈએ. બ્રહ્મદેશની ઐરાવતી (ઇરાવાન્=સમુદ્ર) સમુદ્ર જેટલી પહોળી જોઈને એનું એ નામ પાડેલું હશે ? પણ રાવી કંઈ એટલી પહોળી નથી.

સ્વામી રામતીર્થના જીવનચરિત્રમાં રાવીનો ઉલ્લેખ અનેક વાર આવે છે. રાવીને જોઈને સ્વામી રામતીર્થની આંખો પ્રેમથી ભરાઈ જતી. વૈરાગ્ય અને સંન્યાસના કાચા વિચારો આ નદીને

કિનારે એમણે પાકા કર્યા. પણ રાવી તો શીખગુરુ અર્જુનદેવ અને શીખ રાજવી રણજીતસિંહ માટે જ આંસુ સારતી દેખાય છે.

લાહોર ગયેલો ત્યારે ઇરાવતીનાં પુણ્યદર્શન કરી શક્યો હતો. શી એ નદીની શાન્તિ ! એના વિશાળ પટ પર આખું લાહોર ઊલટયું હતું. લોકોની ધમાલ અને પૈસાદાર લોકોના શોખ ને વિલાસ આગળ રાવીની શાન્તિ વિશેષ દીપી નીકળતી. આખા લાહોરને પોતાના ખોળામાં લઈ રમાડતી હોય એવો અહીં રાવીનો દેખાવ હોય છે

પોતાનાં પાવન અને પોષક જલ આપવા ઉપરાંત રાવી એનાં બાળકોની વિશેષ સેવા કરે છે. હિમાલયનાં ગહન અરણ્યોમાં ચીડ, દેવદાર, બાંઝ, સફેતા વગેરે આર્ય વૃક્ષોનાં ગીચ નગરો વસેલાં છે. કેટલેક ઠેકાણે તો ખરે બપોરે સૂરજનો તડકો જમીન સુધી પહોંચવો મુશ્કેલ થઈ જાય છે; અને વયોવૃદ્ધ વૃક્ષોનો એકાદ ભીષ્માચાર્ય જ્યારે ઉન્મૂલ થઈ પડે છે ત્યારે પણ એને જમીન સુધી પહોંચવું અશક્ય થઈ જાય છે. આસપાસનાં વૃક્ષો પોતાના બલિષ્ઠ બાહુ વડે એને અધ્ધર ઝીલી રાખે છે. જાણે બાણશય્યા પર પડેલા ભીષ્માચાર્ય. વરસો સુધી અધ્ધર ને અધ્ધર ટાઢ, તડકો અને વરસાદ ખમીને આખરે એ ભીષ્માચાર્યનું વિશાળ શરીર છિન્ન અને ચૂર્ણિત થઈ અલોપ થવાનું.

આવાં જંગલમાંથી ઇમારતી લાકડાં વહેરીને લાવવાં એ સહેલી વાત નથી. એટલે લોકોએ રાવીનો આશ્રય લીધો. રાવીને કાંઠે જ્યાં મોટાં મોટાં જંગલો છે ત્યાં વહેરણિયા જાય છે, અને લાકડાના મોટા મોટા પાટડા કાપી કાઢી રાવીના તાબામાં સોંપી દે છે. બસ, હોહા કરતા પાટડા ચાલ્યા. કોક કોક ઠેકાણે વળી આળસુ છોકરાઓ નિશાળે જતા હોય તેમ, ધીમે ધીમે થોભતા થોભતા પણ એ પાટડા ચાલવાના. કોક ઠેકાણે ગોરજ વખતે ગોધા દોડતા હોય તેમ આ પાટડા કૂદતા કૂદતા, નીચે ઉપર થતા, એકબીજા સાથે અથડાતા દોડતા જાય છે.

સજીવ જનાવરોને પણ હાંકવાને ભરવાડની જરૂર પડે છે. આ નિર્જીવ પાટડા એની દેખરેખ વગર મુકામ સુધી શી રીતે પહોંચે ? ક્યાંક નદીનો જરાક વળાંક જોયો કે બધા પાટડા થોભી ગયા. એક થોભ્યો એટલા માટે બીજો થોભ્યો. એને આશરે ત્રીજો થોભ્યો.

આગળ જવાનો રસ્તો નથી એમ કહી ચોથો થોભ્યો. 'શું જોઈને આ બધા ઊભા રહ્યા છે, જોઉં તો ખરો?' એમ કહી પાંચમો થોભ્યો. રાતવાસો કરવાનો આ પડાવ હશે એમ પ્રામાણિકપણે માની સાતમો, આઠમો અને દસમો, થોભ્યો. પાછળથી આવેલા તો માનવા લાગ્યા કે આપણો મુકામ જ અહીં છે, હવે યાત્રા કરવાનું રહ્યું જ નથી: જ્યાં બધા થોભ્યા सा काष्ठा सा परा गतिः।

સવાર પડે એટલે પાટડાના ભરવાડ આવવાના, અને એ બધાને આગળ હાંકવાના. 'અરે ભાઈ, ચાલો ચાલો' કરતો એ સંઘ ફરી ઊપડે છે. નદીનું વહેણ ઠીક હોય ત્યાં સુધી તો આ મુસાફરી બરાબર ચાલે છે. પણ જ્યાં પ્રવાહ અત્યંત વેગવાળો, છીછરો અને પથરાળ હોય ત્યાં ભારે મુશ્કેલી. એકાદ લાંબા પાટડાને બે મોટા પથરાનો આશ્રય મળ્યો એટલે ગળિયો થઈને એ ત્યાં જ થોભી જવાનો અને કહેવાનો, 'હું તો અહીંથી નહીં જ ખસું, પણ બીજાને પણ નહીં જવા દઉં.' આવે ઠેકાણે પાટડાને જવા માટે પાંચસાત જ સુએઝની નહેરો હોવાની. એ રૂંધાઈ ગઈ એટલે આખો કાફલો રોકાઈ જવાનો. ભરવાડ અહીં તરતા આવવાની હિંમત પણ ન કરે, કેમ કે એને આ પાટડા કરતાં પોતાનું માથું વધારે વહાલું હોય છે. કાંઠા પર ઊભા રહી લાંબા લાંબા વાંસથી ઘોંચપરોણા કરી કેટલાક પાટડાને કાઢી શકાય. પણ પ્રવાહ વચ્ચોવચ રોકાયા હોય તેમનું શું?

માણસે આ આફત સામે પણ ઇલાજ શોધી કાઢ્યો છે. હિમાલયમાં ભેંસ જેવાં મોટાં જાનવરો રહેતાં હશે. એમનું આખું ચામડું સળંગ ઉતારી એને સીવી કોથળી બનાવે છે. ગળા તરફથી અંદર પવન ભરી ત્યાં પણ બંધ કરે છે. એટલે એ જનાવર અપ્સરાની પેઠે માંસ કે હાડકાં વિનાનું પવનથી ભરેલું થઈ જાય છે, અને પાણી પર સરવાને લાયક બને છે. એના ચાર પગ પણ હાડકાં કાઢીને એમ ને એમ રાખેલા હોય છે. પછી આ તરતા કુક્કા કે મશકને મૂકી પેલા ભરવાડો એના પેટ પર પોતાની છાતી મૂકી દે છે, અને પગ હલાવતા ધારેલે ઠેકાણે પહોંચી જાય છે. કુક્કાને લીધે પાણીમાં તરવું સહેલું થાય છે. કુક્કાના પગ પકડી રાખવાથી એ છાતી

તળેથી ખસી જતો નથી અને પ્રવાહના જોરમાં ક્યાંક પથરા પર અથડાય તો એ તરાપાને વાગે, માણસને ન વાગે.

આટલી તૈયારી થયા પછી પાટડા શાના રઝળતા રહી શકે? એકેએકને આગળ ધપ્યે જ છૂટકો. પહાડની ખીણો બહાર એકવાર નીકળ્યા એટલે એ પાટડા સ્વચ્છન્દે અલગ અલગ ન જઈ શકે એટલા માટે પાટડાના ભરવાડ એ બધાને દામણાંથી બાંધીને એમના પર બેસીને એમને લઈ જાય છે.

લાહોરમાં રાવીના પ્રવાહ પર આ પાટડાનાં કેટલાંયે ધણ તરતાં દેખાય છે. એમના વેરી એમને પાણીમાંથી કાઢીને એમના કકડેકકડા કરી નાખે છે અને પછી માણસનાં મકાનો કે બીજાં રચીલાં તૈયાર કરવા માટે એમને ઋષિની પેઠે પોતાનો દેહ અર્પણ કરવો પડે છે. પોતાના પાર્વતીય સહોદરને માણસની સેવામાં આમ આણીને છોડતાં રાવીને શું થતું હશે? રાવી કહેતી હશે કે, 'ભાઈઓ, परोपकाराय इदं शरीरम्'.

૧૬

સ્તન્યદાયિની ચીનાબ

કાશ્મીરથી પાછા ફરતાં પગ ઊપડતા નથી. જતાં જે ઉત્સાહ હતો તે પાછા આવતાં ક્યાંથી હોય? એ જ કારણસર જતાં જે રસ્તો લીધો હતો તે છોડી પીરપુંજાલના પહાડ ઓળંગી જમ્મુને રસ્તે અમે આવતા હતા. શ્રીનગરથી જમ્મુ ગાડાવાટ નથી હિંમત હોય તો પગે ચાલો, નહીં તો કાશ્મીરી ટટ્ટુ પર સવાર થાઓ. રસ્તામાં કુદરતની સુંદરતા અને જહાંગીરની વિલાસિતાનો ડગલે ને પગલે અનુભવ થાય છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં જલાશયો બાંધેલાં, પહાડમાં રસ્તા તૈયાર કરેલા. આજે સિમલાની જે પ્રતિષ્ઠા છે તે જ, અથવા તેથી વિશેષ જહાંગીરના વખતમાં શ્રીનગરની હતી. એવા બાદશાહી પહાડી રસ્તે પાછા આવતાં ભગવતી ચંદ્રભાગાનું દર્શન થયેલું. લોકો આજે એને ચીનાબને નામે ઓળખે છે.

જો હું ભૂલ કરતો ન હોઉં તો રામબનની આસપાસ ક્યાંક અમે હતા. આખો દિવસ અને આખી રાત ચાલવાનું હતું. ચાંદરણું સરસ

પડયું હતું. થાક્યાપાક્યા અમે પીધેલા માણસની પેઠે લથડતે પગે રસ્તા પર ચાલતા હતા. પગનાં તળિયાં પર ફોલ્લા ઊઠેલા. ઘૂંટણમાં કળતર થતું હતું અને નિરાશ થયેલી ઊંઘનું રૂપાન્તર અર્ધા ઘેનમાં થયું હતું. નિદ્રા સુખાવહ હોય છે, તન્દ્રા તેવી નથી હોતી.

આવી સ્થિતિમાં ચાલતા હતા ત્યાં રસ્તાની જમણી બાજુએ ઊંડી ખાઈમાંથી ગંભીર ધ્વનિ સંભળાયો. સામી ટેકરી પરથી કમાન ખાઈને આવેલો પવન શીતલ-સુરભિ લાગવા માંડ્યો. ઘેન ઊડી ગયું. જીવમાં હોશ આવ્યો. અને દૃષ્ટિ એ કલરવનું મૂળ શોધવા દોડી. કેટલું મનોહર એ દૃશ્ય! ઉપરથી દૂધ જેવું ચાંદરણું વરસે છે. નીચેથી ચંદ્રભાગાનાં પાણી પથરા સાથે અથડાઈ ધોળાં ધોળાં ફીણ ઉછાળે છે, અને એનો આસ્વાદ લઈ તૃપ્ત થયેલો પવન ત્યાંની શીતલતા અમને બક્ષે છે.

સાથેના એક માણસને પૂછયું, "આ શું કોઈ નદી છે કે પહાડી પ્રવાહ છે?" એણે કહ્યું, "બંને. એ તો મૈયા ચીનાબ છે." મેં નમસ્કાર કર્યા. નીચે ઊતરાય એવું તો હતું નહીં, દૂરથી દર્શન કરી પાવન થયો, નમસ્કાર કરી કૃતાર્થ થયો, અને આગળ ચાલ્યો.

શું આજ તે વેદકાલીન ભગવતી ચંદ્રભાગા! કેટલાયે ઋષિઓએ પોતાનું ધ્યાન અને પોતાની ગાયો અહીં પુષ્ટ કર્યાં હશે, અને આજે પણ ઉદ્યમી લોકો એ નદીમાતાનું દોહન ઓછું નથી કરતા. મારા જીવનની સ્મૃતિ શરૂ થાય છે એ જ અરસામાં પહાડ જેવા પંજાબીઓ આ નદીને કાંઠે નહેરો ખોદતા હતા. આજે ૨૫ લાખ એકર જમીન આ માતાના દૂધમાંથી રસકસ મેળવતી થઈ છે, અને પંજાબી વીરોને પોષે છે. વેદકાલીન ચીનાબનું સત્ત્વ આર્યોના ઉત્કર્ષમાં કામ આવતું. રણજીતસિંહના વખતમાં એ જ જલ ગુરુકી ફતેહ પોકારતું. આજનો રંગ એ કંઈ છેલ્લો નથી. ચીનાબનાં પાણી સાવ નિઃસત્ત્વ નથી થયાં. પંચનદની પ્રતિષ્ઠા ફરીયે જાગશે અને સપ્તસિંધુનો પ્રદેશ ભારતવર્ષને ભાગ્યના દિવસો બતાવશે.

[ચીનાબનો પ્રવાહ પંજાબની ભાગ્યરેખા થવાને બદલે આજે પંજાબના ભાગલાની રેખા થવાની તૈયારી છે એ કેટલો દૈવદુર્વિપાક! પણ આ દિવસો પણ જશે. ૧૯૪૭]

૧૭

જમ્મુની તાવી

કોઈ નદી વિષે કહેવા જેવું કશું ન જડયું હોય તોયે શું? એમાં નાહ્યાનો આનંદ કંઈ ઓછો થવાનો હતો? નદીની મહત્તા સ્વતઃસિદ્ધ છે. એના નામ સાથે કંઈક ઇતિહાસ સંકળાયેલો હોય તો એ ઇતિહાસની ધન્યતા. નદીને એનું શું? ઇતિહાસનો રસ વિગ્રહ સાથે વધારે હોય છે,—જ્યારે નદીનું કામ સંધિનું હોય છે. ખેડૂતોને અને પથિકોને, પશુઓને અને પક્ષીઓને પોતાના જળથી સંતુષ્ટ કરતી નદી જ્યારે વહે છે ત્યારે એ 'આત્મરતિ, આત્મક્રીડ અને आत्मन्येव च संतुष्ट' એવી દેખાય છે. નદીને પૂછો, 'તારો ઇતિહાસ શો છે?' એ કહેશે કે 'હું પર્વતની દીકરી છું. અસંખ્ય માનવ તથા તિર્યક્ પ્રજાની માતા છું, સાગરની સેવા કરું છું, અને આકાશનાં વાદળાં એ જ મારું સ્વર્ગસ્થાન છે, એટલો ઇતિહાસ મારે મન મહત્ત્વનો છે. બાકી તમારા ગાંડાઓનો ઇતિહાસ તમે જાણો. વેરનો અને ગાંડપણનો તે ઇતિહાસ લખાતો હશે? એ તો ભૂલી જવાની વાત હોય છે, ભૂલી જવાની. વેરઝેર કાયમ કરવા ઇતિહાસ લખો છો? એને દાટી દો કે ધોઈ નાખો. સેવાનો ઇતિહાસ તે જ સાચો ઇતિહાસ.'

કાશ્મીરની મુસાફરી પૂરી કરી જમ્મુ આવ્યા અને રઘુનાથજીના મંદિરમાં વાસો કર્યો. તાવી નદી પાસે જ વહેતી હતી. જમ્મુ તરફનો તાવીનો કાંઠો ઠીક ઠીક ઊંચો છે. ઘણી નદીઓ હોય છે એવી જ તાવી પણ છે. એમાં અસાધારણ કશું નથી. એંજિનિયર દાણીએ કહ્યું કે, 'તાવી ઉપર વીજળીનાં યંત્ર ગોઠવ્યાં છે. એ વીજળીથી ઘણું કામ થઈ શકે એમ છે.' પણ તાવીને એનું શું? એ તો વહ્યાં જ કરે છે.

૧૮

સિંધુનો વિષાદ

હિમાલયની પેલી પાર, પૃથ્વીના એ માનદંડની લગભગ બરાબર અધ્વચ્ચ, કૈલાસનાથની નજર તળે ચિરહિમાચ્છાદિત એવો એક પુણ્યવાન પ્રદેશ છે કે જેના ટૂંકા ક્ષેત્રમાં આર્યાવર્તની ચાર લોકમાતાઓનો ઊગમ છે. પેલી પાર અને આ પારનો હિસાબ ન રાખીએ તો ઉત્તર ભારતની લગભગ બધી નદીઓ અહીંથી ઝરે છે એમ કહીએ તો ચાલે.

હિમાલય હિંદુસ્તાનનો જ છે, બીજા કોઈ દેશનો નથી, એમ સિદ્ધ કરવા હિમાલયના ઉત્તર તરફ ઢળતા પાણીનું એકેએક ટીપું ભેગું કરી, હિમાલયને બંને છેડે ફરી વળી હિંદી મહાસાગર સુધી પહોંચાડવાનું કામ સિંધુ અને બ્રહ્મપુત્રા કરે છે. શ્રીકૈલાસનાથે ભારતવર્ષને પોતાની બાથમાં લેવા માટે જાણે બે કારુણ્યબાહુ પ્રસાર્યા હોય એવી આ બે નદીઓ છે! હિમાલયની આડાઈ જાણે સહન ન થતી હોય તેમ સતલજ અને ઘોગ્રા હિમાલયની કેડમાંથી સોંસરો રસ્તો કાઢી માનસરોવરનાં જળ ભારતવર્ષના મોટા બે પ્રાંતોને પાવા લાગે છે. જ્યારે ગંગા, યમુના અને એમની અસંખ્ય બહેનપણીઓ પિતાની આમન્યા રાખી આ બાજુ એ જ કામ કરે છે. પંજાબની પાંચ નદીઓ અને યુક્ત પ્રાંતની પાંચ નદીઓ મળી ભારતવર્ષની સમૃદ્ધિ દસ ગણી કરે છે. આ દસે નદીઓ ભારતીય છે. ફક્ત સિંધુ અને બ્રહ્મપુત્રા અતિભારતીય ગણાય.

ભારતવાસીઓ ગંગામૈયાને પ્રાપ્ત કરી જાણે સિંધુને ભૂલી ગયા છે. સિંધુને કાંઠે આર્યોનાં ધર્મપ્રસિદ્ધ તીર્થો છે જ નહીં. જેમ વૈદિક દેવોના દેવ ઇન્દ્રને આપણે ભૂલી ગયા તેમ વૈદિક સપ્ત-સિંધુમાંની મુખ્ય નદીને પણ જાણે આપણે વીસરી ગયા છીએ. દક્ષિણ અને પૂર્વ તરફ મહાસામ્રાજ્યો સ્થાપી પ્રાચીન આર્યો વાયવ્ય દિશા તરફ કંઈક ઉદાસીન થયા અને તેથી હંમેશાં આફતમાં આવી પડ્યા. ઉત્તર તરફ તો હિમવાનનું રક્ષણ છે જ. પશ્ચિમ તરફ છેક અંદરની બાજુ રાજપૂતાનાની મરુભૂમિ અને રજપૂત તેમ જ ડોગરા જાતિના શૌર્યથી પૂરતું રક્ષણ

મળતું હતું. એની બહાર વેગવતી સિંધુનું રક્ષણ હતું. એથી આગળ જઈ કરતારથી (ખીરથરથી) માંડીને હિંદુકુશ સુધી પ્રચંડ પર્વતમાળાનું રક્ષણ હતું. પહાડી પરોપનિસદી લોકોની સ્વાતંત્ર્યપ્રિયતા પણ વિદેશીઓને આ તરફ આવવા દેતી નહીં. પણ જ્યાં દેશવાસીઓ ઉદાસીન થયા ત્યાં દીવાલો અને નદીઓ કેટલું રક્ષણ આપે? પરોપનિસદી લોકોમાં યવનો ભળ્યા અને બાલ્હીક પાસે હિંદુસ્તાનની જે શાસ્ત્રીય સરહદ હતી તે ખસતી ખસતી અટક સુધી આવીને અટકી. અને અટકે પણ પરદેશીઓને અંદર આવતા અટકાવવાને બદલે ભારતવાસીઓને બહાર જતા અટકાવ્યા. રાણી સેમીરામીસ હિંદુસ્તાનમાં આવતાં ન અટકી. ફારસના સમ્રાટો પંજાબ અને સિંધુ પાસેથી સુવર્ણકરભાર લેતાં ન અટક્યા. યુએચી તથા હૂણ લોકો હિંદુસ્તાનમાં આવતાં ન અટક્યા. સિકંદર પાંચે નદીઓ ઓળંગતો ન અટક્યો. મહમદ કે બાબરને પણ અટક નડી. કાબૂલ નદીનું પાણી જે નદીએ સ્વીકાર્યું તે પશ્ચિમ તરફથી આવતા લોકોને રોકે નહીં એટલું આપણે લોકોએ જાણવું જોઈતું હતું!

પશ્ચિમ તિબેટમાં કૈલાસની તળેટીમાંથી સિંધુનો ઊગમ છે. ત્યાંથી સીધી લીટીમાં વાયવ્ય તરફ એ દોડે છે, કેમ કે એને આખરે નૈર્ઋત્ય તરફ જવું છે! કાશ્મીરમાં ઘૂસી લેહની લશ્કરી છાવણીની મુલાકાત લઈ કારાકોરમના રક્ષણ તળે એ સીધી આગળ વધે છે. સ્કાર્ડુ પાસે એને ભાન્ થાય છે કે આપણે હિંદુસ્તાનમાં જવું છે. ગિલગિટનો કિલ્લો દૂરથી જોઈ એ દક્ષિણ તરફ વળે છે. ચિત્રાલ તરફ એને જવું નથી, એટલે એ મુલકમાં પાણી કેવું છે એ તપાસવા એ સ્વાતને પોતાની પાસે બોલાવે છે. સ્વાત એકલી શાને આવે? એની નિષ્ઠા કાબૂલ તરફ છે. સફેદ કોહનું પાણી લાવનાર કાબૂલ સાથે ભળી એ અટક પાસે સિંધુમાં મળી જાય છે. અને હવે સિંધુ પૂરેપૂરી ભારતીય થઈ જાય છે. સ્વાત-અને કાબૂલ પાસેથી સાંભળવાનો કેટલોય ઇતિહાસ છે. ખૈબરઘાટમાંથી કોણ કોણ આવ્યું અને ગયું. બેક્ટ્રિયાના ગ્રીક લોકો કયે રસ્તે આવ્યા ત્યાંથી માંડીને કર્નલ યંગહસબંડ ક્યાંથી ચિત્રાલની ચડાઈ પર ગયો તે બધું આ બે નદીઓ કહી શકે છે. અમીર

અમાનુલ્લાએ ઉનાળાની ઘેલછામાં પરમ દિવસે જ જે ચડાઈ કરી એની વાતો પૂછો તોયે એ કહી શકે. અને કોહાટની ક્રૂરતા પણ સિંધુથી અજાણી નથી. વજીરિસ્તાન અને બન્નુમાં બનેલા ક્ષાત્રધર્મને લજવે એવા પ્રસંગો કુરમને મોઢેથી સાંભળી સિંધુનો જીવ થથરે છે. કુરમ અથવા કુરમ નદી સિંધુને મળે એટલે સિંધુનું વહેણ બગડે છે. પહાડને અભાવે એ મર્યાદામાં રહી શકતું નથી. નાનામોટા બેટો બનાવતી બનાવતી સિંધુ ડેરા ઇસ્માઈલખાનથી ડેરા ગાઝીખાન સુધી જાય છે.

હવે સિંધુ પાંચે નદીઓનાં પાણીની રાહ જોતી સાંકડી થઈને દોડે છે. જમ્મુ તરફથી આવતી ચીનાબ કાશ્મીરી ઝેલમ નદીને મળી જાય છે. લાહોરનો વૈભવ અનુભવીને તૃપ્ત થયેલી રાવી એ બંનેને મળે છે. વ્યાસના પાણીથી પુષ્ટ થયેલી સતલજ એ ત્રણેનાં પાણીમાં ભળી જાય છે. અને પછી ઉન્મત્ત થયેલો પંચનદનો પ્રવાહ પોતાના સર્વ વેગથી મિટ્ટનકોટ પાસે સિંધુ ઉપર ધસી પડે છે. આવડો મોટો હુમલો ઝીલી, પચાવી, પોતાનું જ નામ કાયમ રાખનાર - સિંધુની શક્તિ તેટલી જ મોટી હોવી જોઈએ.

સિંધુ પોતાનુ નામ રાખે છે એટલું જ નહીં પણ હવે પછી પોતાના જીવનની ઉદાર કૃપા ફેલાવતી આસપાસના પ્રદેશને પણ પોતાનું નામ અર્પે છે. त्यागाय संभृतार्थानाम् આર્ય રાજાઓનું જ તે અનુકરણ કરે છે. મોટી મોટી સાત ખીણોનું પાણી એ ભેગું કરે છે ખરી, પણ એ બધું અનેકમુખે મહાસાગરને આપવા માટે જ. અને રસ્તામાં ગરજુ માણસને એમાંથી ગમે તેટલુ લઈ જવું હોય તો સિંધુને વાંધો નથી.

છતાં ગંગામૈયાની ઉદારતા સિંધુ પાસે નથી. તેથી અટક અને સક્કરથી માંડીને હૈદરાબાદ કોટરી સુધી એના પર પુલ બંધાઈ ગયા છે. સક્કરનો પુલ લશ્કરી દૃષ્ટિએ બહુ મહત્ત્વનો છે. સિંધુમાં આવતા એક મોટા બેટનો લાભ લઈ એ પુલ બંધાયો છે. પણ જ્યાં રોહરી તરફ પાણી ઊંડું છે ત્યાં એ પુલ પંખાની પેઠે ગમે ત્યારે સમેટી શકાય છે. લશ્કરને માટે સિંધુ ઓળંગવી અશક્ય કરવી હોય ત્યારે જાણે એક મંત્ર બોલવાથી આખો પુલ અલોપ થઈ શકે છે. પછી શિકારપુર-સક્કર જુદું અને રોહરી જુદું. શિકારપુર-સક્કરને કંઈ

અંગ્રેજોએ મહત્ત્વ આપ્યું છે એમ નથી. અહીંના હિંદુ વેપારીઓ પ્રાચીન કાળથી બોલનઘાટને રસ્તે કંદહાર થઈ મધ્ય એશિયામાં વેપાર કરવા જતા આવ્યા છે. હિરાત કે મુર્વ, બોખારા કે સમરકંદ ગમે ત્યાં જુઓ, શિકારપુરના વેપારીઓ જડવાના જ. શિકારપુરી હૂંડી મોસ્કો અને પિટર્સબર્ગ (લેનિનગ્રાડ) સુધી શિકારાતી અટકી નથી. સક્કરનું સ્મરણ કરીએ અને મોટા જહાજની પેઠે પાણીમાં તરતા સાધુબેલા નામના બેટનું વિસ્મરણ રહે એ શક્ય નથી. સાધુઓની કાવ્યમય અભિરુચિ હમેશ સુંદરમાં સુંદર સ્થળો પસંદ કરે છે. સાધુબેલાની સુંદરતાની અદેખાઈ સમ્રાટો પણ કરે.

સિંધુને આરામ લેવાનું સૂઝયું કે શીંગોડાં ખાવાનું મન થયું કોણ જાણે, એ અહીંથી મંચર સરોવરની દિશાએ દોડે છે. પણ વખતસર ચેતી અથવા કરતારની કહી એ પાછી વળે છે, અને શેવણ પાસેથી આગ્નેય દિશા લઈ હૈદરાબાદ સુધી જાય છે. આ મુલક કેટલીયે લડાઈનો સાક્ષી છે. જયદ્રથના કાળમાં અહીંની સ્થિતિ કેવી હશે કોણ જાણે, પણ દાહિર અને જચ્ચના દિવસોમાં આ પ્રાંત ખૂબ પછાત હોવો જોઈએ. ચંદ્રગુપ્ત પહેલાં ઈરાની સામ્રાજ્યને સોનું આપી આપી નિઃસત્ત્વ થઈ તેથી કહો, અથવા ત્યાંના બ્રાહ્મણ રાજાઓના અનાચારે કહો, પ્રજા સાવ ચુસાઈ ગઈ હતી. ઈરાનના બાદશાહ આવે કે સિકંદર આવે, બગદાદનો મહમદ બીન કાસીમ આવે કે સર ચાર્લ્સ નેપિયર આવે, સિંધુકાંઠાના લોકો દર વખતે હાર્યા છે.

સિકંદર જ્યારે જહાજોમાં બેસી સિંધુવાટે પસાર થયો ત્યારે પોતાના રક્ષણને સારુ એણે બન્ને બાજુએ પોતાની ફોજ ચલાવી હતી. આજે અંગ્રેજોએ સિંધુના રક્ષણ-અર્થે ખાસ નહીં, પણ પંજાબના ઘઉં વિલાયત લઈ જવા માટે સિંધુને બંને કાંઠે રેલવે દોડાવી છે. સિંધુનો પ્રવાહ વેગવાન હોવાથી ગંગાની પેઠે એમાં વહાણો ચાલી શકતાં નથી, તેથી જ કરાંચી આગળ કેટી બંદરનું કશું મહત્ત્વ નથી રહ્યું. સિંધુના મુખનો પ્રદેશ સિંધુના જ પુરુષાર્થનો બનેલો છે. દૂર દૂરથી કાંપ અને રેતી આણીને એ ઠેલતી ગઈ છે, પરિણામે

અરબી સમુદ્રને હમેશ અત્યંત સૂક્ષ્મતાથી, અથવા બહાદુરીથી પાછા હઠવું પડ્યું છે.

સિંધુનો પ્રવાહ સિંધુ નામને છાજે એવો જ વિસ્તીર્ણ અને તરસ્વી છે. ઉનાળામાં ઓગળી ગયેલા બરફના પાણીનું પૂર જ્યારે એમાં આવે છે, ત્યારે એ રેલને ઘોડા કે હાથીની ઉપમા છાજે તો શું, સૂઝે પણ નહિ, એ તો જળપ્રલય જ કહેવાય. સાગરનાં મોજાં ઊછળે તેમ સિંધુનાં મોજાં ઊછળે છે. મગરમચ્છોના ગુરુ સમા તારાઓ પણ આવે વખતે પાણીમાં પડવાની હિંમત ન કરે. પ્રેમઘેલી સતી સુહિણીનું જ, કાચા ઘડાને આશરે, આવા પ્રવાહમાં પડવાનું હૈયું ચાલે. પ્રેમનો પ્રવાહ, પ્રેમનો વેગ અને પ્રેમનો પરિણામ વિષેનો નિરાદર મહાસિંધુ કરતાં પણ મોટો જ હોય.

૧૯

મંચરની જીવનવિભૂતિ

જેણે પાણીને જીવનનું નામ આપ્યું તે કવિ હતો કે સમાજશાસ્ત્રી? મને લાગે છે, તે બન્ને હોવો જોઈએ. પાણી વગર ન વનસ્પતિ જીવી શકે, ન પશુપક્ષી જીવી શકે. પછી મનુષ્ય તો પાણી વગર નભી જ શી રીતે શકે? ઈશ્વરે પૃથ્વીના પૃષ્ઠભાગ પર ત્રણ ગણું પાણી અને એક ગણી જમીન કરીને એ જ વાત સિદ્ધ કરી છે કે, પાણી એ જ જીવન છે. બેભાન થયેલો માણસ આંખે પાણીનુ એક ઠંડું ટીપું અડવાથી પણ હોશમાં આવે છે, તો પછી અનંત ટીપે ટીપે ભરાયેલું સરોવર જોઈ એને જીવ્યા જેવો આનંદ થાય તો એમાં આશ્ચર્ય શું?

અનંત સાગર અને એનાં અનંત મોજાંઓ જોવાનો ઉન્માદ તો છે જ. પણ જેના સામા કાંઠાની સહેજસાજ ઝાંખી થઈ શકે છે, અને તેથી જેના વિશાળ વિસ્તારનું માપ મેળવ્યાનો આનંદ આંખોને થઈ શકે છે, એવા શાંત સરોવરનું દર્શન મિત્રદર્શન જેટલું આહ્લાદક હોય છે. સાગરનું આમંત્રણ અજ્ઞાતમાં ઝંપલાવવા નોતરે છે; જ્યારે

સરોવર પોતાની અરીસા જેવી શાંતિ દ્વારા માણસને આત્મપરિચય પામવાનું પ્રોત્સાહન આપે છે. સરોવરમાં આપણને જીવનની પ્રસન્નતાનું દર્શન થાય છે, જ્યારે સાગરમાં જીવનની પ્રક્ષુબ્ધ વિરાટતાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. સાગરનું તાંડવ જોઈને જે માણસ કહેશે :

'दिशो न जाने न लभे च शर्म'

તો એ જ માણસ વિશાળ સરોવરને કાંઠે પહોંચતાંવેંત 'હાશ' કરી ગાશે:

'अिदानीम् अस्मि संवृत्तः, सचेताः, प्रकृतिं गतः ।

સાગર અને સરોવર આ રીતે જીવનની બે પ્રધાન અને ભિન્ન વિભૂતિઓ છે.

હું જાણતો હતો — ક્યારનો જાણતો હતો — કે જીવનવિભૂતિનું આવું એક સુભગ દર્શન સિંધમાં સદાને માટે પથરાયેલું છે. પણ એ જોવાના સદ્ભાગ્યનો ઉદય હમણાં હમણાં સુધી થયો ન હતો. જ્યારે મારા લોકસેવક રસિક મિત્ર, સંસ્કારસંપન્ન, શ્રી. નારાયણદાસ મલકાનીએ મને આ વખતે સિંધમાં ફરવાનું આમંત્રણ આપ્યું, ત્યારે મેં એમની સાથે શરત કરી કે, આ વખતે જો જીવન અને મરણ બંનેનો સાક્ષાત્કાર કરાવવા તૈયાર હો તો જ હું આવું! મેં આવી અવળવાણીની મૂંઝવણમાં મિત્રને નાખવાનું પસંદ ન કર્યું. મેં એમને લખ્યું કે, જ્યાં ઉપરાઉપરી ત્રણ યુગો દટાઈ ગયા છે, અને જ્યાં મૃત્યુએ પોતાનું સૌથી મોટું મ્યુઝિયમ ખોલ્યું છે, તે 'મોહન જો દડો' મારે ફરી વાર જોવો છે. તેમ જ જ્યાં બીહના મૂળિયામાંથી ઊગતાં અસંખ્ય કમળો, એ કમળો વચ્ચે નાચતાં નાનાંમોટાં માછલાંઓ, એ માછલાંઓ પર ગુજરાન ચલાવનાર વરણાગિયાં પક્ષીઓ, અને બીહથી માંડીને પક્ષીઓ સુધી બધાંને, કશા પક્ષપાત વગર, પોતાના ઉદરમાં સ્થાન આપનાર સર્વભક્ષી માણસો નિશ્ચિંતપણે વધે છે, એ જીવનરાશિ મંચર સરોવરનું પણ મારે દર્શન કરવું છે. નારાયણની તો 'ભાવતું હતું અને વૈદે કહ્યું' એવી સ્થિતિ થઈ હશે. એમણે સિંધના સૂફી તત્ત્વજ્ઞાનનું પાલન કરી પ્રથમ લારકાનાને રસ્તે મરણના ઢગલાનું દર્શન કરાવ્યું, અને ત્યાર પછી જ જીવનના આ વિસ્તાર તરફ એ અમને લઈ ગયા!

સિંધુને પશ્ચિમ કિનારે, પંજાબના ઘઉં કરાંચી સુધી પહોંચાડનાર જે રેલવે દોડે છે, એને કાંઠે દાદુ અને કોટરી વચ્ચે બૂબકનું સ્ટેશન આવ્યું છે. પૂછ્યા વગર માણસ કેમ અનુમાન કરી શકે કે, અબૂબકર નામની બન્ને બાજુ ટૂંકાવીને બૂબકનું નામ સરજાયું છે ? સ્ટેશનથી પશ્ચિમે ચાર માઇલ ધૂળનો રસ્તો વટાવી, અમે બૂબક પહોંચ્યા. ત્યાંના લોકો વાજિંત્ર, શરણાઈ, અને થોડીઘણી દક્ષિણા લઈને સામે મળવા આવ્યા. આખું ગામ ફરીને, શેરીઓ નિહાળીને, અમે અમારા મેજબાન શ્રી. ગોધૂમલજીને ત્યાં પહોંચ્યા. એમની મહેમાનગીરીનું સ્વાગત કરી ખાધુંપીધું, દશ પંદર મિનિટ સ્વપ્નસૃષ્ટિ પર રાજ્ય કર્યું, ત્યાંના ગાલીચાઓ અને છીપાકામની કદર કરી, અને મંચરના દર્શને અમે ઊપડ્યા.

ફરી ધૂળવાળો બે માઇલનો રસ્તો અમારે કાપવો પડ્યો. ત્યાર પછી જ આવી ખેતરો વચ્ચે આડીઅવળી વાતો કરતી અને નેસડાઓની મુલાકાત લેતી એક નહેર. જ્યાંથી એ શરૂ થતી, ત્યાં જ જૂનીનવી હોડીઓનુ એક ધણ કાદવમાં આળોટતું હતું. એમાંની જ એક પુષ્ટસરખી હોડી પસંદ કરી અમે એમાં સવાર થયા ('સવાર' અથવા 'અસવાર' એટલે 'અશ્વારોહી'; અમે તો નૌકારોહી થયા હતા.) અને એ રીતે બીજા બે માઇલની અમે પ્રગતિ કરી. બન્ને બાજુ પાણી સાથે ગેલ કરતી ઘટમાળોને ફેરવવાનું પુણ્ય મેળવતા ઊંટ અમે જોયા. ઉઘાડામાં જ પોતાનું જીવન, પોતાનો વિનોદ, અને પોતાનો ઉદ્યોગ ચલાવનારા ખેડૂતો પણ અમે ત્યાં જોયા. અને જમીન અને પાણી વચ્ચે આવ-જા કરનારાં વણઝારા પક્ષીઓ પણ જોયાં.

અમારી ટોળીમાં વીસે જણા આનંદના ઉપાસક હતા. કેટલાકોએ 'ચલ ચલ રે નવજવાન — રુકના તેરા કામ નહીં, ચલના તેરી શાન'નું કૂચગીત છેડ્યું. એમાં હસવાની વાત એટલી જ હતી કે, નૌકારોહી અમે પોતાને પગે કૂચ કરતા ન હતા, પણ લાંબા લાંબા વાંસ વતી કાદવને ઘોંચી ઘોંચી આગળ આગળ વધતા હતા. અમારા પગ તો કશું હલનચલન કર્યા વગર અજગરોની ઉપાસના કરતા હતા. પણ જ્યારે બધા જ ખુશમિજાજ હોય છે, ત્યારે વાતોમાં અને ગાયનમાં ઔચિત્યના વ્યાકરણને રજા આપવામાં આવેલી હોય છે.

જ્યારે રૈહાનાબ્હેનને 'એનવા ફકીર'ના મુરલીના સૂર છેડવાનું નોતરું અપાયું ત્યારે જ ખરેખરો રંગ જામ્યો, અને એ જ વખતે અમારી નહેરે પોતાનું મોઢું પહોળું કરી અમારી હોડીને સરોવરમાં ધકેલી દીધી. પછી તો પૂછવું જ શું! જ્યાં જુઓ ત્યાં જીવનનો વિસ્તાર! પંદરથી વીસ માઇલ લાંબો અને દશ માઇલ પહોળો જીવનનો કાવ્યમય વિસ્તાર!! પાણીનો પહોળો ચળકાટ અને વચમાં વચમાં લીલા ઘાસના બેટોની શાતા! કુદરતને આટલું કાવ્ય ક્યાંથી સૂઝયું હશે? મેં ગોધૂમલજીને કહ્યું, 'અહીં તો મારું હૈયુ ઓગળી જાય છે!' તેમણે એટલી જ રસિકતાથી મને કહ્યું, 'જો નવેમ્બરમાં અહીં આવ્યા હોત તો તમે અહીંનાં લક્ષાવધિ કમળોમાં દટાઈ જ ગયા હોત. જો તમારે એ ઉલ્લાસ જોવો હોય તો તમારા વિષ્ણુશર્માને ગમે તે વરસે લખી જણાવો. તેઓ મને લખશે અને હું તમારી બધી તૈયારી કરી રાખીશ. અમારો મુલક એટલો બાજુએ પડ્યો છે કે, તમારા જેવા કોઈ ભાગ્યે જ અહીં આવે છે. મારા સ્મરણ પ્રમાણે, આ પહેલાં એક જ મહારાષ્ટ્રી પ્રોફેસર અહીં આવ્યા હતા, અને તેઓ પણ તમારી પેઠે જ રાજી રાજી થયા હતા. હા, દર વરસે કેટલાય ગોરા લશ્કરી અમલદારો અહીં માછલાં મારવા કે શિકાર કરવા આવે છે ખરા; પણ તેથી અમને શો લાભ થવાનો હતો?'

દૂરથી એક હોડી દેખાઈ. ગામડાનું કોઈ કુટુંબ સ્થળાંતર કરતું હશે. એમની નારંગી ઓઢણીઓ અને નીલા પાયજામાનુ પ્રતિબિંબ પાણીમાં કેટલું શોભતું હતું—જાણે ગ્રામીણ કાવ્ય જ આનંદમાં આવીને જળવિહાર કરે છે! દૂર દૂર કાળી જળકૂકડી પાણીના પૃષ્ઠભાગ પર તરતી તરતી ઉદરપૂજન કરતી હતી. અમારામાંથી કેટલાકને હોડીને કાંઠે બેસી પાણીમાં પગ પખાળવાનું સૂઝયું. તેમણે રિપોર્ટ આપ્યો કે, કોક કોક ઠેકાણે પાણી સાવ ઠંડું હતું, જ્યારે કોક કોક ઠેકાણે કોકરવાયું હતું. આનું કારણ તો લોકો મને જ પૂછે ને? લહેરી ટોળામાં હું હંમેશ સર્વજ્ઞ હોઉં છું. મેં તરત કારણ ઉપજાવી કાઢ્યું અને બધાને શાસ્ત્રીય ઉપપત્તિનું સમાધાન આપ્યું.

'એ સામે ટેકરીઓ દેખાય છે એમનું નામ શું?' મેં આસપાસના લોકોને પૂછ્યું. એમને મારા પ્રશ્નથી આશ્ચર્ય થયું: સ્વદેશની ટેકરીઓનું નામ પણ હોઈ શકે છે એની જ જાણે એમને ખબર ન હતી, જ્યારે દરેક રૂપ સાથે નામ જોડાય નહીં, તો મારો દાર્શનિક આત્મા સંતુષ્ટ થાય નહીં. ટોળીમાં ભૂબકનો એક નાનો સરખો, નાજુક અને શરમાળ છોકરો એક ખૂણામાં બેઠો હતો. 'ઇસ્સિરદાસ' કહીને મેં એને બોલાવ્યો. નિશાળમાં ભણવી પડતી ભૂગોળ એને કામ આવી. એણે તરત કહ્યું, 'સામેની ટેકરીઓને ખીરથર કહે છે.' હું હસી પડ્યો અને મારા મોંઢામાંથી વચન નીકળ્યું, 'ધન્ય છે કરતાર!' અમારા નાનપણમાં હાલા અને સુલેમાન પર્વતનાં નામો અમે ગોખ્યાં હતાં. આગળ જતાં હાલા પર્વતે કરતારનું નામ ધારણ કર્યું હતું. અને એનું કારણ એટલું જ કે, અંગ્રેજોએ ખીરથરની સ્પેલિંગ કરી હતી Kirthar. પરદેશી લિપિને કારણે આપણે ત્યાં કેટલાય અનર્થો થયા છે, એમાંનો જ આ એક હતો. ખિરથરની ટેકરીઓ આ કાંઠેથી દશ બાર માઇલ દૂર છે. ત્યાં સિંધ પૂરો થઈ બલુચિસ્તાન શરૂ થાય છે.

હવે સૂર્ય થાકીને ખીરથરનો આશ્રય લેવાનો વિચાર કરતો હતો. અમે પણ વિચાર કર્યો કે પાછા ફરી ઘરભેગા થવું જોઈએ અને સાત વાગ્યા પહેલાં જઠરાગ્નિને આહુતિ આપવી જોઈએ! હોડીની દિશા ફરી અને અમે પૂર્વ તરફની શોભા જોવા લાગ્યા. 'આટલે મોડે એટઽઽ સામી હોડી પશ્ચિમ તરફ ક્યાં જાય છે?' મેં ભાઈ ગોધૂમલને પૂછ્યું. એમણે કહ્યું, 'સામે કાંઠે, ખીરથરની બાજુ પર એક ગામડું છે, ત્યા મહાશિવરાત્રિનો એક મેળો ભરાય છે. એ દિવસે હિંદુઓ મહાશિવરાત્રિ માટે ભેગા થાય છે, અને મુસલમાનો એ જ ઠેકાણે અને એ જ દિવસે એમના કોઈ પીરને નામે ભેગા થાય છે. બહુ મોટો મેળો હોય છે. એ મેળા માટે જ એ લોકો જતા હોવા જોઈએ.' અમે ગયા તે ૨૧મી ફેબ્રુઆરીનો દિવસ હતો અને મહાશિવરાત્રિ તો સાવ પાસે એટલે ૨૪મીએ હતી. અમારો કાર્યક્રમ ફેરવાય એવુ હતું જ નહીં. 'જો આજે ૨૪મી હોત તો હું વહેલો નીકળી સામે કાંઠે ગયા વગર રહેત નહીં. હું મહાશિવરાત્રિનું વ્રત કરું છું. એ દિવસે હિંદુ અને મુસલમાન

બન્ને એકહૃદય થઈ એક જ ઈશ્વરની ભક્તિ કરવા હજારોની સંખ્યામાં ભેગા થાય, એ દૃશ્ય જોઈને મારા હૃદયને પુનિત કરવાની એ તક હું ન છોડત. શિવરાત્રિને દિવસે જે વૃત્તિથી હિંદુ અને મુસલમાન પ્રેમથી ભેગા થાય છે, એ જ વૃત્તિ જો હિંદુસ્તાનમાં બધે ફેલાય તો એ દિવસ હિંદુસ્તાન માટે સુદિન અને શિવદિન થઈ જાય.'

આટલું કહી હું શાંત થયો. હવે કોઈની સાથે વાતો કરવામાં રસ ન રહ્યો. હું દૂર દૂર જોવા લાગ્યો. પૃથ્વી ઉપર કે આકાશમાં નહીં, પણ કાળના ઉદરમાં જોવા લાગ્યો. કોલંબસ જેમ શ્રદ્ધાપૂર્વક અમેરિકાનો રસ્તો શોધે, તેમ શિવરાત્રિનો શિવદિન ક્યારે થશે એની હું શ્રદ્ધાની નજરે શોધ કરવા લાગ્યો.

'એ સામે લીલાં લીલાં ખેતરો દેખાય છે એની પાછળ તમાકુની અને ભાંગની ખેતી છે.' ખૂણકના એક સાથીદારે મારા ધ્યાનનો ભંગ કર્યો. અમે સરોવરમાંથી નહેરમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. નહેરને કાંઠે, વાંસની કમાન ઉપર પગ બાંધી રાખેલા બગલાઓ માછલાંનું ધ્યાન ધરતા હતા. ઝૂંપડીઓમાંથી ચૂલાનો ધુમાડો શરૂ થયો હતો. આંખો ખૂબકનાં ઊંચાં ઊંચાં ચોરસ મકાનોનું સ્થાપત્ય નિહાળવા લાગી. એ મકાનોના કેટલાક મંધો (વા–દરી) બગલાની પેઠે ડોક ઊંચી કરીને વાયુસેવનના પેંતરામાં ઊભા હતા. અમે તમાકુનાં અને ભાંગનાં ખેતરો વટાવ્યાં, ભાંગ વિષેની સરકારી નીતિનો ઇતિહાસ સાંભળ્યો, ઘેર જઈને વખતસર ખાવા બેઠા. પણ મારું મન તો મંચરના 'ઢંઢ' ઉપર મહાશિવરાત્રિ રાચતું હતું.

૨૦

નદી પર નહેર

શ્રાવણ પૂર્ણિમા એટલે જનોઈનો દિવસ; અને બ્રાહ્મણ્ય ભૂલી જઈએ તો રાખીનો દિવસ. એ દિવસે અમે રૂડકી પહોંચ્યા. રમતિયાળ વેણીપ્રસાદે જોતજોતામાં મારી સાથે પરિચય બાંધ્યો, અને કહેવા લાગ્યો, 'અજી કાકાજી, આજ તો આપકે હાથસે હી જનેઉ લેંગે; યહાંકે બ્રાહ્મણ વેદમંત્રી બરાબર બોલતે હી નહીં. આપ મહારાષ્ટ્ર હો. આપ હી હમેં જનેઉ દીજિયેગા.' વેણીપ્રસાદના મામા પરમભક્ત હતા. એમની જોડે જનોઈની વાર્તા ચાલી ઉત્તર હિંદુસ્તાનના બ્રાહ્મણો ઇચ્છે છે કે પોતે જ નહી પણ ત્રણે દ્વિજ વર્ણ નિયમિત જનોઈ પહેરે અને સંધ્યાદિ નિત્યક્રમ કરે; પણ અહીના લોકોની અનાસ્થા ભારે. એથી ઊલટું દક્ષિણમાં બ્રાહ્મણેતરો જનોઈ માંગે છે ત્યારે મહારાષ્ટ્રના બ્રાહ્મણો 'कलौ आद्यन्तयोः स्थितिः' એ વચનને આધારે વચલા બે વર્ણ છે જ નહીં એવી બેહૂદી જીદ લઈને બેસે છે. [સદ્ભાગ્યે આજે એ સ્થિતિ રહી નથી.] જેમને જનોઈ મળે છે તેઓ પહેરવા ઇંતેજાર નથી; અને જેઓ મારામારી કરીને પણ જનોઈ પહેરવાનો હક મેળવવા માગે છે તેમને પોતાનું દ્વિજત્વ સિદ્ધ કરતાં મુશ્કેલી ઊભી કરાય છે! આ ચર્ચા સાંભળી વેણીને થયું કે આપણને આજે જનોઈ મળવાની નથી. એણે દલીલ કરી, 'કળજુગમાં શું ન થઈ શકે? જો નદી પર નદી સવાર થઈ શકે તો મહારાષ્ટ્ર બ્રાહ્મણ પણ અમને જનોઈ આપી શકે.' વાત સ્વીકારાઈ ગઈ. પણ વિષય બદલાયો, અને કળજુગના ભગીરથોની બહાદુરીના નમૂના રૂપ ગંગાની નહેર વિષે વાતો ચાલી. બપોરે અમે માનવીનો એ પ્રતાપ જોવા ઊપડ્યા. ગંગાની નહેર શહેર પાસેથી જાય છે. છોકરાઓ એ નહેરમાં માછલાંની પેઠે સાતતાળી રમતા હતા. નહેરને કાંઠે કાંઠે અમે એ પ્રખ્યાત પુલ સુધી ગયા. સાચે જ એ ભવ્ય દેખાવ હતો. પુલ તળે ગરીબ બ્રાહ્મણી જેવી સોલાના નદી વહેતી હતી, અને ઉપર ગંગાની નહેર પોતાનો પહોળો પટ

જરાયે સંકોચ્યા વિના પુલ પર થઈને દોડતી જતી હતી. પુલ પર પાણીનો ભાર એટલો લાગતો કે હમણાં એની બાજુની દીવાલો તૂટી જશે અને બંને બાજુએ હાથીની ઝૂલ જેવા મોટા ધોધ શરૂ થશે એમ થતું હતું. પુલની દીવાલ પર ઊભા રહી નહેરના વહેણ તરફ તાકીને જોઈએ એટલે મગજ પર એની અસર થાય. દુઃખી માણસને જેમ ઉદ્વેગના નવા નવા ઊભરા આવે છે તેમ નહેરના જળમાં ઊભરાઓ આવતા. પણ સાસરે આવેલી વહુ પોતાની બધી લાગણીઓને નવા ઘરમાં દબાવી દે છે તેમ ગંગા નદીની આ પરતંત્ર પુત્રી એ બધા ઊભરાઓ દબાવી દેતી. પ્રથમ દર્શને એનો વિસ્તાર જોઈ આ કોઈ ધનમત્ત શેઠાણી છે એમ લાગતું, પણ પાસે જઈ નિહાળતાં શ્રીમંતાઈ તળે પારતંત્ર્યનું દુઃખ જ એના વદન પર દેખાઈ આવતું.

ઊંચેથી નિમ્નગા સોલાનાનું ક્ષીણ પણ સ્વતંત્ર વહેણ બંને બાજુએ આકર્ષક લાગતું. માત્ર સાલતું એટલું જ કે નહેરની બંને બાજુની દીવાલમાં પરીવાહ તરીકે કેટલાંક કાણાં રાખેલાં એમાંથી નહેરનું થોડુંક પાણી જાણે ઉપકાર કરતું હોય તેમ સોલાનામાં પડતું.

અમે પુલ પરથી નીચે ઊતર્યા અને સોલાનાને કાંઠે જઈ બેઠા. ઊંચેથી અપાતા ઉપકારનો અસ્વીકાર કરવા જેટલી સોલાના માનિની ન હતી. પણ કંઈ કૃપા અવતરશે કે કેમ એવી આશાળુ નજર નાખવા જેટલી તે હીન પણ ન હતી. હીનતા એનામાં હતી જ નહીં. અને માનિનીપણું એને શોભત નહીં. એનું નિર્વ્યાજ સ્વાભાવિકપણું કેળવાયેલા ઉદાત્ત ચારિત્ર્ય કરતાં પણ વધારે શોભી નીકળતુ.

ભગીરથવિદ્યા (ઇરિગેશન એંજિનિયરિંગ)માં પાણીના પ્રવાહ લઈ જવાના ૭ પ્રકાર કહ્યા છે. એમાં અદ્‌ભુત અને અઘરો પ્રકાર એ એક પ્રવાહ ઉપર થઈને બીજો પ્રવાહ લઈ જવાનો છે. રેલવેના અને મોટરના માર્ગ આવી રીતે જતા આપણે ઘણા જોયા છે. પણ હું જાણું છું ત્યાં સુધી હિંદુસ્તાનમાં એવા જલપ્રવાહનો આ એક જ દાખલો છે. સંસ્કૃતિના પ્રવાહની દૃષ્ટિએ જો વિચાર કરીએ તો આખું ભારતવર્ષ આવા પ્રકારથી જ ભરેલું છે. અહીં દરેક જાતિની સંસ્કૃતિ જુદી, અને સામસામી અનેક વાર મળતી છતાં એ એકબીજાથી અસ્પૃષ્ટ, રહી શકી છે!

મૂળ ત્રિવેણી

બ્રહ્મા વિષ્ણુ મહેશ ત્રણે મળીને જેમ દત્તાત્રેય થાય છે તેમ અલકનંદા, મંદાકિની અને ભાગીરથી મળીને ગંગામૈયા થાય છે. આ ત્રણે ગંગાની બહેનપણીઓ નથી, પણ ગંગાનાં અંગો છે. ભાગીરથી ભલે ગંગોત્રીથી આવે, પણ મંદાકિનીનો કેદારનાથ અને અલકનંદાનો બદરીનારાયણ એ પણ ગંગાના જ ઊગમ ગણાય.

બ્રહ્મકપાલ આગળ થઈને જે અલકનંદા વહે છે અને ત્યાં એક વાર શ્રાદ્ધ કરવાથી અશેષ પૂર્વજોને એક સામટી કાયમની મુક્તિ આપી દે છે, તે અલકનંદાનુ ઊગમસ્થાન શું ગંગોત્રી કરતાં ઓછું પવિત્ર ગણાય? બ્રહ્મકપાલ પર એક વાર શ્રાદ્ધ કર્યાં પછી માણસથી કદી ફરી શ્રાદ્ધ કરાય જ નહીં. મોહથી કરે તો પિતરોની અધોગતિ થાય. કેટલું જાગ્રત સ્થાન!

બદરીનારાયણના ગરમ કુંડોનાં પાણી અલકનંદા લઈ આવે છે, જ્યારે મંદાકિની ગૌરીકુંડનાં ઉષ્ણ જલથી થોડીક વાર કવોષ્ણ થાય છે. કેદારનાથનું મંદિર બાંધણીમાં બીજાં બધાં મંદિરો કરતાં જુદું પડે છે. અંદરનું શિવલિંગ પણ સ્વયંભૂ, આકૃતિ વિનાનું છે. એટલું ઊંચું કે માણસ એના પર પડી એને હૃદયસ્પર્શ કરી શકે છે. મંદિરની જેટલી વિશેષતા છે તેટલી જ મંદાકિનીની પણ વિશેષતા છે. અહીંના પથરા જુદા, અહીંનું વહેણ જુદું, અને નાહવાનો આનંદ પણ જુદો.

ગંગોત્રી તે ગંગોત્રી જ. આ ત્રણે પ્રવાહમાં ભાગીરથીના પ્રવાહ વધારે વન્ય અને મુગ્ધ દેખાય છે. ગંગામાં આ ત્રણ જ પ્રવાહ છે એમ નથી. નીલગંગા છે, બ્રહ્મગંગા છે, કેટલીયે ગંગાઓ છે. હિમાલયમાંથી નીકળતા બધા જ પ્રવાહો ગંગા ગણાય ને! જેનાં જેનાં પાણી હરિદ્વાર પાસે હરિના ચરણનો સ્પર્શ કરે તે બધા પ્રવાહો ગંગા જ છે. વાલ્મીકિએ પણ જ્યારે ગંગાને આકાશમાંથી હિમાલયના

શિખરરૂપી મહાદેવના જટાજુટ પર પડતી અને ત્યાંથી અનેક ધારાએ નીકળતી જોઈ ત્યારે એની આર્ષ દૃષ્ટિએ સાત જુદા જુદા પ્રવાહ ગણાવ્યા હતા.

तस्यां विसृज्यमानायां सप्त स्रोतांसि जज्ञिरे।
ह्लादिनी पावनी चैव नलिनी च तथैव च॥
सुचक्षुश्चैव सीता च सिन्धुश्चैव महानदी।
सप्तमी चान्वगात् तासां भगीरथरथं तदा॥

૨૨

ગંગામૈયા

૧

ગંગા કશું ન કરત અને એકલા દેવવ્રત ભીષ્મને જન્મ આપત તોપણ આર્યજાતિની માતા તરીકે આજે તે પ્રખ્યાત હોત. પિતામહ ભીષ્મની ટેક, ભીષ્મની નિઃસ્પૃહતા, ભીષ્મનું બ્રહ્મચર્ય અને ભીષ્મનું તત્ત્વજ્ઞાન એ આર્યજાતિને માટે હમેશનું આદરપાત્ર ધ્યેય બની ચૂક્યું છે. એવા આર્ય સંસ્કૃતિના આધારસ્તંભ જેવા મહાપુરુષની માતા તરીકે આપણે ગંગાને ઓળખીએ છીએ.

૨

નદીને જો કોઈ ઉપમા છાજે તો તે માતાની જ છે. નદીને કાંઠે રહીએ એટલે દુકાળની બીક તો રહે જ નહીં. મેઘરાજા દગો દે ત્યારે નદીમાતા આપણો પાક પકવે. નદીનો કાંઠો એટલે શુદ્ધ અને શીતળ હવા. નદીને કાંઠે કાંઠે ફરવા જઈએ એટલે કુદરતના માતૃ-વાત્સલ્યના અખંડ પ્રવાહનું દર્શન થાય છે. નદી મોટી હોય અને એનો પ્રવાહ ધીરગંભીર હોય ત્યારે તો કાંઠા ઉપર રહેનાર લોકોની જાહોજલાલી એ નદીને જ આભારી હોય છે. સાચે જ નદી જન-સમાજની માતા છે. નદીકાંઠાના શહેરમાં શેરીએ શેરીએ આપણે ફરતા હોઈએ અને એકાદ ખૂણા તરફથી નદીનું દર્શન થાય છે ત્યારે

આપણને કેટલો આનંદ થાય છે! શહેરનું મેલું વાતાવરણ ક્યાં અને નદીનું પ્રસન્ન દર્શન ક્યાં? તરત જ ફેર જણાઈ આવે છે. નદી ઈશ્વર નથી પણ ઈશ્વરનું સ્મરણ કરાવનાર દેવતા છે. જો ગુરુને વંદન ઘટે છે તો નદીને પણ વંદન કરવું ઘટે છે.

આ તો થઈ સામાન્ય નદીની વાત. પણ ગંગામૈયા તો આર્યજાતિની માતા છે. આર્યોનાં મોટાં મોટાં સામ્રાજ્યો એ નદીને કિનારે જ સ્થપાયાં છે. કુરુપાંચાલ દેશનો અંગવંગાદિ દેશો સાથે ગંગાએ જ સંયોગ કર્યો છે. આજે પણ હિંદુસ્તાનની આબાદી ગંગાને કિનારે જ વધારેમાં વધારે છે.

ગંગાનું જ્યારે આપણે દર્શન કરીએ છીએ ત્યારે પાકથી ઊભરાતાં ખેતરો જ ધ્યાનમાં નથી આવતાં, માલથી લદાયેલાં વહાણો જ ધ્યાનમાં નથી આવતાં; પણ વાલ્મીકિનાં કવનો, બુદ્ધમહાવીરના વિહારો, અશોક, સમુદ્રગુપ્ત કે હર્ષ જેવા સમ્રાટોનાં પરાક્રમો અને તુલસીદાસ કે કબીર જેવા સંતજનોનાં ભજનો — એ બધાં યાદ આવે છે. ગંગાનું દર્શન એટલે શૈત્યપાવનત્વનું હાર્દિક તેમ જ પ્રત્યક્ષ દર્શન.

પણ ગંગાનું દર્શન કંઈ એકવિધ નથી. ગંગોત્રી પાસેના હિમાચ્છાદિત પ્રદેશોમાંનું એનું રમતિયાળ કન્યારૂપ, ઉત્તરકાશી તરફનું ચીડદેવદારના કાવ્યમય પ્રદેશમાંનું મુગ્ધાસ્વરૂપ, દેવપ્રયાગના પહાડી અને સાંકડા પ્રદેશમાં ચમકીલી અલકનંદા સાથેની તેની રમત, લક્ષ્મણઝૂલાની કરાલ દંષ્ટ્રામાંથી છૂટ્યા પછી હરદ્વાર પાસેનું એનું અનેક ધારે સ્વચ્છંદ-વિહરણ, કાનપુરને ઘસીને જતો એનો ઇતિહાસ–પ્રસિદ્ધ પ્રવાહ, પ્રયાગના વિશાળ પટ ઉપરનો એનો કાલિન્દી સાથેનો ત્રિવેણીસંગમ — દરેકની શોભા કંઈક જુદી જુદી જ છે. એક દૃશ્ય જોવાથી બીજાની કલ્પના ન આવી શકે. દરેકનું સૌંદર્ય જુદું, દરેકનો ભાવ જુદો, દરેકનુ વાતાવરણ જુદું, દરેકનું માહાત્મ્ય જુદું.

પ્રયાગથી ગંગા જુદું જ સ્વરૂપ પકડે છે. ગંગોત્રીથી પ્રયાગ સુધી ગંગા વર્ધમાન છતાં એકરૂપ ગણાય. પણ પ્રયાગ પાસે એને યમુના મળે છે યમુનાનું તો પહેલેથી જ બેવડું કાઠું છે. તે ખેલે છે, કૂદે છે, પણ રમતિયાળ નથી દેખાતી. ગંગા શકુન્તલા જેવી

તપસ્વી કન્યા દેખાય છે, જ્યારે કાળી યમુના દ્રૌપદી જેવી માનિની રાજકન્યા દેખાય છે. શર્મિષ્ઠા અને દેવયાનીની વાર્તા સાંભળીએ ત્યારે પણ પ્રયાગ પાસેના ગંગા અને યમુનાના મહામુશ્કેલીથી ભળતા શુક્લ-કૃષ્ણ પ્રવાહ યાદ આવે છે. હિંદુસ્તાનમાં અસંખ્ય નદીઓ છે અને તેથી સંગમો પણ પાર વિનાના છે. આપણા પૂર્વજોએ આ બધા સંગમોમાં ગંગાયમુનાનો આ સંયોગ સૌથી વધારે પસંદ કર્યો છે, અને તેથી જ પ્રયાગ-રાજ એવું ગૌરવભર્યું નામ રાખ્યું છે. હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાનો આવ્યા પછી જેમ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસનું રૂપ બદલાયું, તેમ જ દિલ્હી-આગ્રા અને મથુરા-વૃંદાવન પાસેથી આવતા યમુનાના પ્રવાહને લીધે ગંગાનું સ્વરૂપ પણ સાવ બદલાઈ ગયું છે.

પ્રયાગ પછી ગંગા કુલવધૂની પેઠે ગંભીર અને સૌભાગ્યવતી દેખાય છે. હવે પછી એને મોટી મોટી નદીઓ મળતી જાય છે. યમુનાનાં જળ મથુરાવૃંદાવનથી શ્રીકૃષ્ણનાં સ્મરણાં અર્પે છે, જ્યારે અયોધ્યાથી આવતી સરયૂ આદર્શ રાજા રામચંદ્રના પ્રતાપી પણ કરુણ જીવનનાં સંભારણાં લાવે છે. દક્ષિણ તરફથી આવતી ચંબલ નદી રંતિદેવના યજ્ઞયાગની વાતો કરે છે, જ્યારે મહાન કોલાહલ કરતો શોણભદ્ર ગજગ્રાહના દારુણ યુદ્ધની ઝાંખી કરાવે છે. આવી રીતે પુષ્ટ થયેલી ગંગા પાટલિપુત્ર પાસે મગધ સામ્રાજ્ય જેવી વિસ્તીર્ણ થઈ જાય છે. તોપણ ગંડકી પોતાનો અમૂલ્ય કરભાર લઈ આવતાં અચકાઈ તો નથી જ. જનક અને અશોકની, બુદ્ધ અને મહાવીરની પ્રાચીન ભૂમિમાંથી આગળ વધતાં ગંગા હવે ક્યાં જવું તેના જાણે વિચારમાં પડી જાય છે. આવડો પ્રચંડ વારિરાશિ પોતાના અમોઘ વેગથી પૂર્વ તરફ ધસતો હોય તેને દક્ષિણ તરફ વાળવો એ શું સહેલી વાત છે? છતાં તે તેમ વળ્યો છે. બે સમ્રાટો અથવા બે જગદ્‌ગુરુઓ જેમ એકાએક એકબીજાને મળતા નથી, તેમ ગંગા અને બ્રહ્મપુત્રાનું થયેલું દેખાય છે બ્રહ્મપુત્રા હિમાલયની પેલી પારનું બધું પાણી લઈને આસામમાંથી પશ્ચિમ તરફ આવે છે. અને ગંગા આ બાજુથી પૂર્વ તરફ જાય છે. એમનો સામસામે મેળાપ કેમ થાય? કોણ કોને પ્રથમ નમે અથવા કોણ કોને મારગ આપે? આખરે બન્નેએ નક્કી કર્યું

કે બન્નેએ દાક્ષિણ્ય કેળવી સરિત્પતિનાં દર્શને જવું, અને ભકિતનમ્ર થઇ, જતાં જતાં જ્યાં બને ત્યાં રસ્તામાં એકબીજાને મળી લેવું.

આમ ગોઆલંદો પાસે જ્યારે ગંગા અને બ્રહ્મપુત્રાનાં વિશાળ જળ ભેગાં થાય છે ત્યારે સાગર આથી જુદો હોતો હશે કે કેમ, એવી શંકા ઊપજે છે. વિજય પ્રાપ્ત કર્યા પછી ધડાયેલી સેના પણ જેમ અવ્યવસ્થિત થઈ જાય છે અને વિજયી વીરો ફાવે તેમ ફરે છે તેમ હવે પછી આ મહાન નદીઓનું થાય છે. અનેક મુખે તે સાગરને જઈને મળે છે. દરેક પ્રવાહનું જુદું જુદું નામ છે. અને કોઈ કોઈ પ્રવાહને તો એક કરતાં વધારે નામો છે. ગંગા અને બ્રહ્મપુત્રા એક થઈ પદ્માનું નામ ધારણ કરે છે. એ જ આગળ જતાં મેઘ્નાને નામે ઓળખાય છે.

આ અનેકમુખી ગંગા ક્યાં જાય છે? સુંદરવનમાં નેતરનાં ઝુંડ ઉગાડવા કે સાગરપુત્રોની વાસના તૃપ્ત કરી તેમનો ઉદ્ધાર કરવા? આજે જઈને જોશો તો જૂના કાવ્યમાંથી અહીં કશું રહ્યું નથી. જ્યાં જુઓ ત્યાં શણનાં ગૂણિયાં બનાવનારી મિલો અને એવાં જ બીજાં ભમરાળાં કારખાનાં. જ્યાંથી હિંદી કારીગરીની અસંખ્ય વસ્તુઓ હિંદી વહાણમાં લંકા અથવા જાવાદ્વીપ સુધી જતી એ જ રસ્તે હવે વિલાયતી અને જાપાની આગબોટો પરદેશી કારખાનામાં બનેલો કચરો માલ હિંદુસ્તાનના બજારોમાં ભરી દેવા માટે આવતી દેખાય છે. ગંગામૈયા પહેલાંની પેઠે આપણને સમૃદ્ધિઓ અર્પ્યે જાય છે, પણ આપણા નબળા હાથ તે ઝીલી શકતા નથી.

ગંગામૈયા! આ દૃશ્ય જોવાનું તારા નસીબમાં હજી ક્યાં સુધી હશે?

યમુનારાણી

હિમાલય તો ભવ્યતાનો ભંડાર છે. જ્યાં ત્યાં ભવ્યતા વેરી દઈ ભવ્યતાની ભવ્યતા ઓછી કરવી એ જ જાણે હિમાલયનો વ્યવસાય છે. છતાં એવા હિમાલયમાં એક સ્થાન એવું છે કે જેની ઉર્જસ્વિતા હિમાલયવાસીની પણ નજરે ચડે છે. યમરાજની બહેનનું એ ઊગમસ્થાન છે.

ઊંચેથી બરફ પીગળીને મોટો ધોધ પડે છે. આસપાસ ગગન-ચુંબી નહીં પણ ગગનભેદી ધરડાંવૃક્ષો આડાં પડી કોહી જાય છે. ઉત્તુંગ પહાડો યમદૂતોની પેઠે રક્ષણ કરવા ઊભા છે. ઘડીકમાં પાણી થીજીને બરફ થાય છે, અને ઘડીકમાં બરફ ઓગળી એનું બરફ જેટલું ઠંડું પાણી થાય છે. એવે ઠેકાણે જમીનમાંથી અદ્‌ભુત રીતે ઊકળતું પાણી ઊછળે છે. બાષ્પયંત્રમાંથી ક્રોધાયમાન વરાળ છૂટતી હોય તેવો અવાજ જમીનમાંથી આવે છે, અને ઝરણમાંથી માથોડું ઊંચાં ઊડતાં ટીપાં એવી ઠંડીમાં પણ માણસને દઝાડે છે. એવા લોકચમત્કારી સ્થાનમાં અસિત ઋષિએ યમુનાનું મૂળ શોધ્યું. આ સ્થાને શુદ્ધ જળમાં સ્નાન અશક્ય જેવું છે. ટાઢે પાણીએ નાહીએ તો કાયમના ટાઢા પડી જઈએ. અને ગરમ પાણીમાં નાહીએ તો ત્યાં ને ત્યાં જ બટાટાની પેઠે બફાઈ જઈએ. એટલા માટે જ ત્યાં મિશ્ર-જળના કુંડ તૈયાર કરેલા છે. એક ઝરણા ઉપર એક ગુફા છે. એમાં લાકડાનાં પાટિયાં મૂકી સૂઈ શકાય. માત્ર આખી રાત અવારનવાર પાસું ફેરવવું જોઈએ. કેમ કે ઉપરની ઠંડી અને નીચેની ગરમી બંને અસહ્ય હોય છે.

બે બહેનોમાં ગંગા કરતાં યમુના મોટી છે, પ્રૌઢ છે, ગંભીર છે, કૃષ્ણભગિની દ્રૌપદી જેવી કૃષ્ણવર્ણા તેમ જ માનિની છે. ગંગા જાણે બિચારી મુગ્ધ શકુન્તલા જ, પણ દેવાધિદેવે એનો સ્વીકાર કર્યો એટલે યમુનાએ પોતાનું મોટપણ છોડી ગંગાને જ મુરબ્બીપણું સોંપી દીધું..

આ બંને બહેનો એકબીજાને મળવા અતિશય આતુર દેખાય છે. હિમાલયમાં એક ઠેકાણે તો લગભગ પાસે આવી જાય છે. પણ અદેખો દંડાલ પર્વત વચમાં વિઘ્નસંતોષીની પેઠે આડો પડવાથી એમનું મિલન ત્યાં થતું નથી. કાવ્યહૃદયી એક ઋષિ ત્યાં યમુનાને કાંઠે રહીને રોજ ગંગાસ્નાને જતો. પણ જમતો હતો પાછો આવી યમુનાને જ ઘેર.. એ ઘરડો થયો (ઋષિઓ પણ અંતે ઘરડા થાય છે), ત્યારે એના થાકેલા પગ પર દયા ખાઈ ગંગાએ પોતાના પ્રતિનિધિરૂપ એક નાનકડું ઝરણું યમુના કાંઠે ઋષિના આશ્રમે મોકલી દીધું. આજે પણ એ નાનકડો ધોળો પ્રવાહ એ ઋષિને સ્મરતો વહે છે.

ડેહરાડૂન પાસે પણ આપણને આશા ઊપજે છે કે આ બે નદીઓ એકબીજીને મળશે. પણ ના, પોતાના શૈત્યપાવનત્વથી આખો અંતર્વેદીનો પ્રદેશ પુનીત કરવાનું કર્તવ્ય પાર પાડ્યા પહેલાં એમને એકબીજીને મળી ફુરસદની વાતો કરવાનું કેમ સૂઝે? ગંગા તો ઉત્તરકાશી, ટેહરી, શ્રીનગર, હરદ્વાર, કનોજ, બ્રહ્માવર્ત, કાનપુર વગેરે પુરાણ અને ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ સ્થાનોને ધવડાવતી દોડે છે, જ્યારે યમુના કુરુક્ષેત્ર અને પાણીપતના હત્યારા ભૂમિભાગ નિહાળતી, ભારતવર્ષની રાજધાની પાસે આવી પહોંચે છે. યમુનાનાં પાણીમાં સામ્રાજ્યની શક્તિ હોવી જોઈએ. એનાં સ્મરણ-સંગ્રહાલયમાં પાંડવોથી માંડીને મોગલ સામ્રાજ્ય સુધીની અને બળવાના દિવસથી માંડીને સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીના ખૂન સુધીની બધી તવારીખ ભરેલી છે. દિલ્હીથી આગ્રા સુધી બાબરના વંશજો જ આપણી સાથે વાતો કરવા માગતા હોય એમ જણાય છે. બંને નગરોના કિલ્લાઓ સામ્રાજ્યના રક્ષણ માટે નહીં પણ યમુનાની શોભાના નિરીક્ષણને માટે બાંધેલા હોય એમ લાગે છે. મોગલ સામ્રાજ્યનાં નગારાં તો શાંત પડ્યાં, પણ મથુરાવૃંદાવનની બંસરી હજીયે વાગે છે.

મથુરાવૃંદાવનની શોભા કંઈ અનેરી જ છે. આ પ્રદેશ જેટલો રમણીય તેટલો જ સમૃદ્ધ છે. હરિયાણીની ગાયો એમના મીઠા સકસ દૂધને માટે હિંદુસ્તાનમાં પ્રખ્યાત છે. યશોદામાતાએ અથવા ગોપરાજા નંદે પોતે આ સ્થાન પસંદ કર્યું હતું એ જાણે અહીંની ભૂમિ ભૂલી

શકતી જ નથી. મથુરાવૃંદાવન એટલે બાલકૃષ્ણની ક્રીડાભૂમિ, વીરકૃષ્ણની વિક્રમભૂમિ. દ્વારકાવાસ છોડી દઈએ તો શ્રીકૃષ્ણના જીવન સાથે કાલિંદીએ જ વધારેમાં વધારે સહકાર કર્યો છે. જે યમુનાએ કાલિયમર્દન જોયું એ જ યમુનાએ કંસનો શિરચ્છેદ ભાળ્યો. જે યમુનાએ હસ્તિનાપુરના દરબારમાં શ્રીકૃષ્ણની સચિવવાણી સાંભળી એ જ યમુનાએ રણકુશળ શ્રીકૃષ્ણની યોગમૂર્તિ કુરુક્ષેત્ર પર વિચરતી નિહાળી. જે યમુનાએ વૃંદાવનની પ્રણયબંસરી સાથે પોતાનો કલરવ મેળવ્યો, એ જ યમુનાએ કુરુક્ષેત્ર પર રોમહર્ષણ ગીતાવાણીનો પડઘો પાડ્યો. યમરાજની બહેનનું વીરાપણું શ્રીકૃષ્ણને જ છાજે.

જેણે ભારતવર્ષના કુળનો અનેક વાર સંહાર જોયો છે એ યમુનાને પારિજાતના ફૂલસમી તાજબીબીનું અવસાન કેટલું મર્મભેદી થવાનું હતું ? છતાં પ્રેમસમ્રાટ શાહજહાંનાં થીજેલાં આંસુઓનું પ્રતિબિંબ પાડતા રહેવાનું એણે સ્વીકાર્યું છે.

ભારતીય કાળમાં પ્રખ્યાત થયેલી વૈદિક નદી ચર્મણ્વતીનો કરભાર લઈ યમુના જ્યાં આગળ વધે છે ત્યાં મધ્યયુગીન-ઇતિહાસની ઝાંખી કરાવતી નાનીશી સિંધુ નદી આવીને ખડી થાય છે.

હવે યમુનાને ઉતાવળ થઈ છે. આટઆટલા દિવસ થયા બહેન ગંગાનું દર્શન નથી. કહેવાની વાતો પેટમાં માતી નથી. પૂછવાના સવાલ પાર વિનાના ભેગા થયા છે. કાનપુર અને કાલ્પી બહુ દૂર નથી. અહીં ગંગાની ભાળ કાને પડી એ આનંદથી જ મોઢામાં સાકર નાખી યમુના જે દોડી તે પ્રયાગરાજમાં ગંગાના ગળામાં બાઝી પડી. શો બંનેનો ઉન્માદ! મળ્યાં તોયે જાણે એમને સાચું ન લાગે કે આપણે મળ્યાં છીએ. ભારતવર્ષના એકેએક સાધુસંત એ પ્રેમસંગમ જોવા ભેગા થયા છે, પણ બહેનોને એનું ભાન નથી. આંગણે અક્ષયવટ ઊભો છે એની એમને પરવા નથી. વૃદ્ધ અકબર છાવણી નાખીને પડ્યો છે એને પૂછે જ કોણ? અને અશોકનો શિલાસ્તંભ આણીને ત્યાં ઊભો કરો તોયે શું બહેનો એ તરફ નજર નાંખવાની હતી?

પ્રેમનો પ્રવાહ અખંડ વહ્યા જ કરે છે, અને એની સાથે કવિ-સમ્રાટ કાલિદાસની સરસ્વતી પણ અખંડ વહે છે!

क्वचित् प्रभा-लेपिभिर्‌अिन्द्रनीलैर् मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा ।
अन्यत्र माला सितपंकजानाम् अिन्दीवरैर् अुत्खचितान्तरेव ॥
क्वचित् खगानां प्रिय-मानसानां कादबसंसर्गवतीव पंक्तिः ।
अन्यत्र कालागरुदत्तपत्रा भक्तिर् भुवश्चन्दनकल्पितेव ॥
क्वचित् प्रभा चांद्रमसी तमोभिश्छायाविलीनैः शबलीकृतेव ।
अन्यत्र शुभ्रा शरदभ्रलेखा-रन्ध्रेष्विवालक्ष्यनभःप्रदेशा ॥
क्वचित् च कृष्णोरगभूषणेव भस्मांग-रागा तनु्अीश्वरस्य ।
पश्यानवद्यांगि! विभाति गंगा भिन्नप्रवाहा यमुनातरंगैः ॥

[હે નિર્દોષ અંગવાળી સીતે! જો આ ગંગાના પ્રવાહમાં યમુનાના તરંગો ધસી જઈને એ પ્રવાહને ખંડિત કરે છે એ કેવું લાગે છે! ક્યાંક એવું ભાસે છે, જાણે મોતીની માળામાં પરોવેલા ઇંદ્રનીલ મણિ મોતીની પ્રભાને ઝાંખી કરી નાંખે છે. ક્યાંક એવું ભાસે છે, જાણે ધોળા કમળના હારમાં નીલ કમળ ગૂંથી દીધેલાં છે. ક્યાંક જાણે માનસરોવર જતા શ્વેત હંસોની સાથે કાળા કાદંબ ઊડી રહ્યા છે. ક્યાંક જાણે શ્વેત ચંદનથી લીપેલી જમીન પર કૃષ્ણાગરુનાં ચિતરામણ કર્યાં છે. ક્યાંક જાણે ચંદ્રની પ્રભા સાથે છાયામાં સૂતેલા અંધકારની રમત ચાલી રહી છે. ક્યાંક જાણે શરદઋતુના શુભ્ર મેઘની પાછળથી આકાશ જરા જરા દેખા દે છે. અને ક્યાંક એવું દેખાય છે, જાણે મહાદેવના ભસ્મચર્ચિત દેહ ઉપર કૃષ્ણ સર્પોનાં આભૂષણ ધરેલાં છે.]

કેવું સુંદર દૃશ્ય! ઉપર પુષ્પક વિમાનમાં મેઘશ્યામ રામચંદ્ર અને ધવલશીલા જાનકી ચૌદ વર્ષના વિયોગ પછી અયોધ્યા પહોંચવાને ઉતાવળાં થયાં છે, અને નીચે ઇંદીવરશ્યામ કાલિંદી અને સુધાજલા જાહ્નવી એકબીજાનો પરિરંભ છોડ્યા વગર સાગરમાં નામરૂપ તજીને વિલીન થવા દોડે છે. એ દૃશ્ય જોઈ સ્વર્ગમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ હશે અને ભૂતલ પર કવિઓની પ્રતિભાસૃષ્ટિના ફુવારા ઊડ્યા હશે.

૨૪
સિંધુ પછી ગંગા

ફેબ્રુઆરીની ૧૫મી તથા ૧૬મીએ છેક પશ્ચિમે રોહરી સક્કર વચ્ચેના સિંધુના વિશાળ પટ ઉપર જળવિહાર કર્યા પછી, અને ૨૮મીએ એ જ સિંધુનાં કોટરી પાસેનાં છેલ્લાં દર્શન કર્યા પછી, બાર-પંદર દિવસની અંદર જ પૂર્વે પાટલિપુત્ર પાસેનો ગંગાનો પાવન પ્રવાહ જોવાનો મળ્યો એ કેટલું સદ્ભાગ્ય ! આર્યોની વૈદિક માતા સિંધુ અને એ જ ભારતીયોની સનાતન માતા ગંગાનાં દર્શન આમ ઉપરાઉપરી થાય એ સદ્ભાગ્ય કયો નદીપુત્ર ન વધાવી લે ? ગંગાને જેમ એના પાણીનો ઉપયોગ કરનાર ભગીરથ મળ્યો, તેમ સિંધુને પણ મળ્યો હોત, તો રાજસ્થાન અને સિંધનો ઇતિહાસ બીજી જ રીતે લખાયો હોત. સિંધુ જો વગર કહ્યે અનેક દિશાએ વહે છે અને પોતાનું પાત્ર ફેરવતાં સંકોચ કરતી નથી, તો ભગીરથ અને જહ્નુ જેવા ઉપાસક ઇજનેરો એને મળ્યા હોત, તો એણે સિંધુ અને સૌવીર દેશ માટે શું શું કર્યું ન હોત ? સ્વચ્છન્દ-વિહારની એ સિંધુ આજે રોહરી અને સક્કર વચ્ચે પોતાનાં પાણી એકત્ર કરી, નહેરોના સાત પ્રવાહમાં પોતાનું સ્તન્ય સિંધુદેશને પાવા નથી લાગી શું ?

સિંધુ નદી પંજાબમાંનાં સાત પ્રવાહનાં પાણી એકત્ર કરી કાશ્મોર મિટનકોટ સુધી યુક્તવેણી હોય છે, એ જ સિંધુ સક્કર-રોહરી પછી પહેલવહેલી મુક્તવેણી થાય છે અને કોટરી પછી કેટીબંદર સુધી તો કોણ જાણે સિંધુ નદી કેટલાં મુખથી સમુદ્રને મળે છે !*

---

* અનેક પ્રવાહ આવીને એક નદીમાં ભળી જાય ત્યારે એ આખા પ્રદેશને અંગ્રેજીમાં region of tributories કહે છે. અને એક નદીમાંથી અનેક પ્રવાહો નીકળીને જ્યારે ચારે કોર ફેલાય છે ત્યારે એને region of distributories કહે છે. આપણે ત્યાં એ જ ભાવ વ્યક્ત કરવા માટે 'યુક્તવેણી' અને 'મુક્તવેણી' એ શબ્દો યોજાયેલા છે.

જ્યારે નદી સમુદ્રને મળવા માટે બે અથવા અનેક મુખોમાં વિભક્ત થાય છે ત્યારે વચલા ત્રિકોણી પ્રદેશને એ જ આકારના ગ્રીક અક્ષર ઉપરથી delta ડેલ્ટા કહે છે. આપણે એવા પ્રદેશને નદીનો પંખો કહેવો જોઈએ.

ગંગા નદી ગોઆલંદો સુધી યુક્તવેણી છે. ગોઆલંદોમાં ગંગા અને બ્રહ્મપુત્રા એક થયા પછી એમના અમર્યાદ પ્રવાહનું એવું તો અરાજક જામે છે કે, મુક્ત અને યુક્ત વેણીનો ભેદ પણ પરખાતો નથી. કલકત્તા પછી સુંદરવનનો પંખો જોવાને મળે છે એ ખરું. પણ ગંગાનો વિસ્તાર આટલો જ છે એમ કહી શકાતું નથી.

અમે ગાંધીસેવાસંઘની છેલ્લી બેઠક માટે માલીકાંદા ગયા હતા, ત્યારે અસમ પ્રાંતમાંથી શિલોંગને રસ્તે સુરમાની ખીણમાં થઈને પાછા ફર્યા હતા. જતાં અને આવતાં ભગવતી ગંગાનાં વિવિધ દર્શન કર્યાં જ હતાં. પણ સમ્રાટ અશોકના પાટલિપુત્ર — હાલના પટના — આગળ ગંગાની શોભા કંઈક ઓર જ છે. પટના પાસે ગંગા મેં ભિન્ન ભિન્ન વખતે, કાંઈ નહીં તો ત્રણ ચાર વાર ઓળંગી હશે. છતાંયે અહીં ગંગાના દર્શનનું નાવીન્ય ઓછું થતું જ નથી. મને લાગે છે કે, મુજફ્ફરપુરથી નેપાળની યાત્રા આટોપી હું કલકત્તા ગયો હતો તે વખતે હું પહેલવહેલો પટના આવ્યો હતો. ફાલ્ગુન મહિનાના દિવસો હતા. જ્યાં જાઓ ત્યાં આંબાના મોરથી હવા મઘમઘતી હતી. અને અજાણ્યો હું પટનાના નાનામોટા રસ્તા ઉપર પીધેલાની પેઠે મારા અંતઃકરણમાં વસંતોત્સવ માણતો હતો. એ પહેલવહેલી છાપ જે મન પર પડી છે તે હજી કાયમ છે. અને છતાં ત્યાર પછી જ્યારે જ્યારે પટના ગયો છું ત્યારે ત્યારે કાંઈ ને કાંઈ નવીનતા મને મળી જ છે.

શ્રી રાજેન્દ્રબાબુ જ્યાં રહે છે અને જ્યાં બિહાર વિદ્યાપીઠ ચાલે છે, તે સદાકત આશ્રમ ગંગાને છેક કિનારે જ છે. આશ્રમ આગળનો રસ્તો ઓળંગો અને ત્રણ ફૂટનો બાંધ ચડો, એટલે ગંગાનો વિસ્તીર્ણ જલ-રાશિ પશ્ચિમથી આવીને પૂર્વ તરફ વહેતો નજરે પડવાનો જ. સામો કાંઠો ક્યાં છે એ જોવા જઈએ તો જમીનની એક ઝીણી લીટી ઉપરાંત સામે કશું દેખાતું જ નથી. ચકિત થઈને સાથેના કોઈ માણસને તમે કહો, 'ગંગાનો પટ કેટલો પહોળો છે!' તો તરત જ તે હસીને કહેશે કે, 'એ સામે દેખાય છે એ તો એક બેટ જ છે, એના પછી પણ ગંગા છે જ. સામો કાંઠો અહીંથી દેખાતો નથી.'

સામે જે ઝીણી લીટી દેખાય છે તે એક પહોળો બેટ છે એ સાંભળ્યા છતાં કેમે કરીને માન્યામાં નથી આવતું કે, પાણીના આટલા વિસ્તાર પછી એ લીટીની પેલી પાર બીજો વિસ્તાર હોઈ શકે છે. શંકા એક વાર મનમાં આવી કે કુતૂહલનું રૂપ ધારણ કરવાની જ. કુતૂહલ પાકીને એમાંથી સંકલ્પ જાગવાનો. અને સંકલ્પ જેવી અસ્વસ્થ કરી મૂકનારી બીજી કઈ વસ્તુ છે?

સદાકત આશ્રમમાં હતા ત્યાં સુધી રોજ ગંગાને કિનારે ફરવાનું કામ અમારું. કેમ કે ગંગાની સંસ્કૃતિપુનીત મોહિની ન હોત તોયે પુરાણપુરુષ જેવાં વૃક્ષોની હાર અમને ખેંચ્યા વગર ન રહેત. સહ્યાદ્રિનાં અને હિમાલયનાં ઉત્તુંગ વૃક્ષો જેણે જોયાં છે, તેને લલચાવવો એ મામૂલી વૃક્ષોની શક્તિ નથી. પણ ગંગાને કાંઠે, પટનાની આસપાસ, યોજનો સુધી જઈએ — બધે ઊંચાં ઊંચાં વૃક્ષો પોતાની પુષ્ટ શાખાઓ ચારે બાજુ ઉપર અને નીચે દૂર દૂર સુધી ફેલાવવાનાં. પટના અશોકના સામ્રાજ્યની રાજધાની એક વખતે હતી ખરી, પણ આજે એ જ પટના વૃક્ષોનું એક વિશાળ સામ્રાજ્ય પોષે છે.

બહુ દૂર નહીં અને બહુ પાસે નહી એવે અંતરે ઊભા રહીને આ મોટાં વૃક્ષોનાં અંગપ્રત્યંગોની શોભા નિહાળીએ તો એમનો સ્વભાવ, એમની ચિત્તવૃત્તિ અને એમની ખાનદાનીનો ખ્યાલ આવ્યા વગર રહે નહીં. બધાં જ વૃક્ષો તપસ્વી નથી હોતાં. કેટલાંક મૌની ધ્યાની જેવાં દેખાય, કેટલાંક રમતિયાળ હોય છે; કેટલાંક વિયોગી વિરહી જેવાં, જ્યારે કેટલાંક અત્યુત્કટ પ્રેમી હોય છે. પણ દરેક સ્થિતિમાં તેઓ પોતાનું આર્યત્વ છોડતાં નથી. કેટલાંકની શાખાઓ એવી તો ઊંચે ફેલાયેલી હોય છે કે જાણે આભને તૂટી પડતું અટકાવવાનું કામ એમને માથે આવ્યું હોય.

ચાર ડોસાઓ નિરાંતે ગંભીર વાતો કરતા હોય અને કાલી કાલી વાતો કરતાં છોકરાંઓ એમના ખોળામાં કૂદમકૂદા કરતાં હોય, એવું દૃશ્ય તમે જોયું છે? ડોસાઓ બાળકોને ધમકાવતા નથી. કોમળતાથી પંપાળે છે. છતાં એમની ગંભીર વાતોમાં ખડપડતો નથી ગંગાકિનારે સનાતન મંત્રણા ચલાવનાર આ ઝાડો વચ્ચે જ્યારે નાનાંમોટાં પક્ષીઓ

પોતાની મીઠી લવરી ચલાવે છે, ત્યારે બરાબર એ જ વૃદ્ધઅર્ભક-દૃશ્ય નવી ઢબે ભજવાય છે.

ફાલ્ગુન પૂર્ણિમાની આસપાસના દિવસો. સાંજે ફરવા નીકળ્યા હોઈએ, એટલે ચાંદામામા ઝાડો વચ્ચે દર્શન દેવાના જ. અહીં અમે એક નવા આનંદની શોધ કરી. હીરો જેમ અલગ અલગ ઢબની વીંટીમાં બેસાડ્યો હોય એટલે નવી નવી શોભા બતાવે છે, તે જ રીતે ચંદ્ર જુદાં જુદાં ઝાડની વચ્ચે જોવાથી નવી નવી છબી ધારણ કરે છે. એક વાર શીંગડા જેવી બે ડાળો વચ્ચે એને ઊભો કરીને જોયો. બીજી વાર ગોલ–કીપર (goal-keeper) લક્ષ્યપાલ જેવા એક ઊંચા ઝાડને એ જ ચંદ્રને પવન-દડાની પેઠે ઉછાળતાં જોયો. દીઘાઘાટના બંદર પાસે એક ઠેકાણે તો બે ઝાડો વચ્ચે ચંદ્ર એવો તો ગોઠવાયો હતો કે, 'તારો નહીં પણ એ ચંદ્ર મારો છે,' એમ કહી ઝાડો માંહોમાંહે લડતાં હોય, એવો જ ભાસ થતો. અને અંતે એ બેનો ઝઘડો પતાવવા ચંદ્રે ઠાવકું મોઢું રાખીને કહ્યું, 'હું તો તમ બેમાંથી એક્કેયનો નથી, જાઓ'. કહીને ચંદ્ર થોભ્યો નહીં એ તો ઊંચે જ ચાલ્યો. ચંદ્રની આ તટસ્થતાની કદર કરી અમે સહેજ આગળ ચાલ્યા ત્યાં તો પોતાનું ન્યાયાધીશપણું ભૂલી જઈ એ એક ઝાડને જઈને વળગ્યો જ! અને અન્તે બાથમાં સપડાયાને કારણે હસવા લાગ્યો.

આવી ચાંદનીના દિવસોમાં 'થોડોક સમય સામેના વિજન બેટમાં ગાળ્યો હોય તો કેવું' એવો સંકલ્પ મનમાં ઊઠ્યો. હોળી અને ધુળેટીના દિવસો જવા દેવા પડ્યા; કેમ કે લોકો હોળી પીને માતેલા હતા, અને એમણે કિનારાના કાદવનું અને ઝાડો પરના રંગનું બે દિવસ અનુકરણ કરવાનું નક્કી કર્યું હતું. એમાંથી તેઓ નવરા પડ્યા એટલે અમે એક હોડીની વ્યવસ્થા કરી ઊપડ્યા.

ઊપડવામાં, ચંદ્ર ઊગવા માંડે એટલું મોડું કર્યા વગર મજા શી રીતે આવે? પણ ચંદ્રને ઉતાવળ જ ન હતી. ઊગ્યો તોયે ચળકે નહીં. કશી જાણ થયા વગર કોઈ નવો ધર્મ સ્થપાય તેમ ચંદ્રમા ઊગ્યો. એટલો મંદ કે સ્વાતિ પણ એની દયા ખાતી હતી. જ્યાં ચંદ્ર જ આટલો મંદ, ત્યાં વફાદાર ચિત્રા અદૃશ્ય રહે એમાં આશ્ચર્ય શું?

શનિ અને ગુરુ મંત્ર બોલતા બોલતા પશ્ચિમે આથમતા હતા. ઝૂંપડીનો સ્વામી અગસ્તિ દક્ષિણ ઉપર આરોહણ કરતો હતો. અમારી હોડી ચાલી. પાણીમાં ચંદ્રનો એક લાંબો સ્તંભ દેખાવા લાગ્યો. પ્રથમ સ્થિર, પછી તરલ. જેમ જેમ અમે આગળ વધવા લાગ્યા તેમ તેમ પાણીનો પૃષ્ઠ ભાગ વધુ ને વધુ ચંચલ થવા લાગ્યો, અને નવી નવી ભાત બતાવવા લાગ્યો.

મને વિચાર આવ્યો કે, 'પાણીનો જથ્થો અને વેગ બદલાય તેમ આ ભાત બદલાય છે. હવે આ ભાતનું અધ્યયન કરી, દરેક ભાતને અલગ અલગ નામ આપી, એવી ગોઠવણ કેમ ન કરવામાં આવે કે, નદીનો વેગ બતાવવા માટે તે તે ભાતનું જ નામ આપી દેવાય? જો ઊંચ નીચ ધ્વનિને આપણે સા, રે, ગ, મ, પ, ધ, ની, જેવાં નામ આપી શકીએ; અત્યંત ઉગ્ર તાપને (white heat) સૂર્યકાન્તિ ઉષ્ણતા તરીકે ઓળખીએ; તો નદીના વેગને ગોમૂત્રિકાવેગ, વલયવેગ, આવર્તવેગ, વિવર્તવેગ, ઇત્યાદિ નામો કેમ ન અપાય?'

આ કલ્પના સાથે હું પણ વિચારવમળમાં પડ્યો, અને ચિત્રા ક્યારે છતી થઈ એની ખબર ન પડી. અમે મઝધાર પહોંચ્યા અને મને પ્રાર્થના સૂઝી. એવે ઠેકાણે આંખો મીંચીને અંધારી પ્રાર્થના કરાય? જ્યારે અમારો પ્રાર્થનાસ્વામી અમારી સામે વિવિધ રૂપે પ્રત્યક્ષ વિરાજમાન છે, ત્યારે આંખો મીંચીને અમે ગુહાપ્રવેશ શા માટે કરીએ? 'रसो वै सः' કહીને જેને ઓળખીએ છીએ, તેને રસાળ ભૂમિ, પવિત્ર જળ, સૌમ્ય તેજ, આહ્‌લાદકારી પવન અને પિતૃવાત્સલ્યથી નિહાળતો આકાશનો વિસ્તાર, એવાં વિવિધ રૂપે જોતા હોઈએ અને 'विषया विनिवर्तंते निराहारस्य देहिनः रसवर्जं; रसोप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते.' એ પ્રાર્થનાનો શ્લોક ગાતા હોઈએ, ત્યારે આખું જીવનતત્ત્વજ્ઞાન નવેસર વિચારાય છે. ઊંડો વિચાર લાંબો હોય જ છે એમ નથી. रसनुं निवर्तन क्यारे थाय छे अने परिवर्तन शी रीते थाय छे, એની આખી મીમાંસા ત્રણચાર ક્ષણની અંદર મનમાં ગોઠવાઈ, અને જોતજોતામાં પ્રાર્થનામાં તાજગી આવી. 'રઘુપતિ રાઘવ રાજા રામ'ની ધૂન શરૂ થઈ અને અટક્યાળું મન જીવનરસની ગંભીર મીમાંસા છોડી તરત

પૂછવા લાગ્યું કે, શ્રીરામચંદ્રજીએ ગૂહકજીની મદદથી ગંગા ક્યાં પાર કરી હશે? ગૂહકની હોડી અમારી હોડી જેટલી પહોળી હશે કે કોઈ ઝાડના થડમાંથી કોતરી કાઢેલી નાનકડી દોણી જેવી હશે?

જોતજોતામાં અમે પેલા બેટ ઉપર પહોંચી ગયા. અને સલિલ-વિહાર છોડી અમે સિકતાવિહાર શરૂ કર્યો. ચળકતી રેતી ચળકતા પાણી કરતાં ઓછી આનંદદાયક ન હતી. બેટને કાંઠે થોડુંક નરમ ઘાસ ઊગ્યું હતું. એક ક્ષણનો વિચાર કરી અમે મનની ખાતરી કરી લીધી કે, અહીં સરપ, વીંછી, કાંટા કશું જ હોઈ ન શકે. અહીં તો અક્ષુણ્ણ રેતી જ પથરાયેલી છે. જો કોઈ નિશાની હોય તો તે અસ્થિર-મતિ પવનની લહેરોની જ. ગંગાનાં મોજાંને કારણે જે ભાત રેતીમાં પડી હોય તે ભૂંસી નાખવાની ક્રીડા મોજીલો પવન કેમ કરે છે, તેનો આલેખ અહીં જોવાને મળતો હતો. નિશાળિયા છોકરાઓ થાકીને ઊંઘી ગયા હોય અને એમની નોટો અને સ્લેટો ચોપડીઓ સાથે આમતેમ પડી હોય, તેમ આ રેતી પરની ભાત દેખાતી હતી. કોક ઠેકાણે લહેરી પવનનું લખાણ દેખાઈ આવતું, તો કોક ઠેકાણે લહેરોની સ્વરલિપિ રેતીમાં અંકાઈ હતી. એમાં પોતાનાં પગલાં પાડતાં જીવ ચાલતો ન હતો, પણ રેતીના બટકણા પોપડા જ્યારે પગ તળે ભાંગી જતાં ત્યારે પાપડ ખાવા જેટલો આનંદ આવતો. પગનો આનંદ આખા શરીરે ઓળખ્યો અને એને થયું કે, ખરું જોતાં સાંબેલાની પેઠે ઊભા ઊભા ચાલવું એમાં પૂરી મજા નથી. All rights reserved નો દાવો કરનાર કોઈ ગધેડું અહીં હતું નહીં, એટલે અમે નિઃશંકપણે રેતીમાં આળોટવાનો મનસૂબો કર્યો. પણ દુર્ભાગ્યે અમારી મંડળી એમાં એક-મત થઈ ન શકી. કોઈને પ્રતિષ્ઠા આડે આવી, તો કોકનું કૈંકર્ય એમને નડ્યું. અમારા ખલાસીઓ તો અમને ત્યાં જ છોડીને બેટને બીજે છેડે કોકને મળવા ગયા. શરાબના પીઠાના નોકરો પીધેલા લોકોને જે નજરે જુએ એ નજરે જ તેમણે સૌંદર્યપિપાસુ અમારા તરફ જોયું હશે.

ગયા કોંગ્રેસ પછી ચંપારણ તરફ ગયા હતા, ત્યારે આ જ ઠેકાણે અમે ગંગા ઓળંગી હતી અને તે વખતે આશ્રમના બે વિદ્યાર્થીઓએ એક મીઠું ભજન લલકાર્યું હતું: 'મંગલ કરહુ દયાઽઽઽ કરી દેવી.'

અને કાઠમાંડુ એટલે તો આજના નેપાળી રાજ્યનો વૈભવ. નેપાળમાં જવાની રજા સહેજે મળતી નથી. અને તેથી જ પડદા પાછળ શું છે, અવગુંઠનની અંદર કેવું સૌન્દર્ય છે એ જાણવાનું કુતૂહલ જેમ એની મેળે ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ નેપાળ વિષે પણ થાય છે. આઠ દિવસ રહેવાનું મળ્યું છે. જોવાનું હોય એ જોઈ લો. એક વાર પાછા ગયા એટલે ફરી આવવાનું નહીં બને. આવી મનઃસ્થિતિમાં જ્યાં ત્યાં કાવ્ય જ દેખાય છે.

પશુપતિનાથનું મંદિર કાઠમાંડુથી દૂર નથી. મંદિરોના ધણમાં જાણે મોટો પોઠિયો બેઠો છે. પાસે જ વાગમતી વહે છે. રેતાળ માટીમાં થઈને એ પાણી આવતું હોવાથી પાણી હમેશ ડહોળાયેલું લાગે છે. એમાં તરવાનું મન થાય ખરું. પણ પાણી એટલું ઊંડું છે જ ક્યાં? ગુહ્યેશ્વરી અને પશુપતિનાથ વચ્ચે થઈને એ પ્રવાહ વહે છે એટલા માટે જ એનો મહિમા.

પશુપતિનાથથી સીધા પશ્ચિમે શિંગુભગવાનનું દર્શન કરવા અમે ગયા. રસ્તામાં આવી વાગમતીની બહેન વિષ્ણુમતી. એ નદી પર જ્યાં ત્યાં પુલ પાથરેલા હતા. પુલ એટલે શું? નદીના પટમાં પાણીથી એક હાથ ઊંચે લાકડાનાં વેંત વેંત પહોળાં પાટિયાં. સામેથી કોઈ માણસ આપણને મળે તો વેંતિયા પુલ ઉપર થઈને બંને શી રીતે પસાર થાય? એમાંથી એકે પાણીમાં ઊતરવું રહ્યું. કોક કોક ઠેકાણે પાણી વધારે ઊંડું હોય છે, ત્યાં તો માણસ ખાસો ઘૂંટણ સુધી પલળી જાય.

શિંગુભગવાનની તળેટીમાં બુદ્ધ ભગવાનની એક મોટી મૂર્તિ તાપતડકામાં તપ કરે છે. ટેકરી ઉપર એક મંદિર છે. એમાં ત્રણ મૂર્તિઓ છે. એક બુદ્ધ ભગવાનની, બીજી ધર્મ ભગવાનની, અને ત્રીજી સંઘ ભગવાનની! દરેક આગળ ઘીનો દીવો બળે. અને એક ખૂણે 'ૐ મામે પામે હુમ્' (ૐ મણિપદ્મેઽહમ્)નો પવિત્ર મંત્ર જેના પર અનેક વાર કોતરેલો છે એવું પીતળનું ભૂંગળું લાકડાના ચોકઠામાં ઊભું રાખેલું છે. એક હાથો ફેરવો એટલે ભૂંગળું ગોળ ગોળ ફરે. દરેક ફેરા સાથે એના પર જેટલી વાર મંત્ર લખેલો હોય

એટલી વાર મંત્ર જપ્યાનું પુણ્ય તમને એની મેળે મળવાનું, એ વિષે શંકા રાખવાનું કારણ નથી ! તથાગતને પોતાના સંદેશાનું આ સ્વરૂપ જોવા ન મળ્યું એ એનું દુર્ભાગ્ય, બીજું શું ? આ જ મંદિર આગળ પીતળનું બનાવેલું ઇંદ્રનું વજ્ર એક ચોતરા પર રાખેલું છે. ભગિની નિવેદિતાને એ વજ્રનો આકાર બહુ જ ગમેલો. ભારતવર્ષના રાષ્ટ્રધ્વજ ઉપર એ વજ્ર ચીતરવામાં આવે એવી સૂચના તેમણે કરેલી.

વાગમતીને કિનારે ડાંગર, ઘઉં, મકાઈ અને અડદ પુષ્કળ પાકે છે. તુવેર ત્યાં પાકતી જ નથી. તે લોકોએ પ્રયત્ન કર્યો છે કે નથી એની ખબર નથી. કપાસનું વાવેતર કરવાનો પ્રયત્ન હમણાં હમણાં ત્યાં શરૂ થયો છે. વાગમતી એ નેપાળી લોકોની ગંગા-માતા છે. ગોરક્ષનાથ એ એમના પિતા છે.

૨૬

વિહારની ગંડકી

ગંડકી નદી નેપાળમાંથી આવે છે અને એમાં શાલિગ્રામ મળે છે એટલું જ નાનપણમાં સાંભળ્યું હતું. શાલિગ્રામ એ એક જાતનાં શંખલા જેવાં જ પ્રાણી છે, એમને તુલસીનાં પાંદડાં બહુ ભાવે છે, પાણીમાં તુલસીનાં પાંદડાં નાંખે એટલે એ પ્રાણી ધીમે ધીમે બહાર આવી પાંદડાં ખાવા માંડે છે, એને પકડીને અંદરના જીવડાને મારીને કાઢી નાંખે છે અને કાળા પથરા જેવા એ શંખલા સાફ કરી પૂજા માટે વેચાય છે; આજકાલ ધૂર્ત લોકો કાળી શિલાનો એક ગોળ કકડો લઈ એમાં કાણું પાડી એનો શાલિગ્રામ બનાવે છે એ સાચો શાલિગ્રામ નહી વગેરે વગેરે વાતો સાંભળી હતી. અને તેથી આવી નદી એક વાર જોવી જોઈએ એમ ઘણા દિવસથી મનમાં હતું.

મહાદેવનાં બાણ તે નર્મદાના પથરા અને વિષ્ણુના શાલિગ્રામ તે બૌદ્ધ સ્તૂપોના પ્રતીક તરીકે ગંડકીમાંથી આણેલા પથરા એમ સ્વામી

વિવેકાનંદે કોક ઠેકાણે લખ્યાનું યાદ છે. બાણુ અને શાલિગ્રામ એ બૌદ્ધ જગતના બે છેડા સૂચવે છે, એમ એમણે પારિસના મોટા પ્રદર્શન વખતે એક ભાષણમાં કે લેખમાં જાહેર કર્યું હતું.

ગંગા નદી જ્યાંથી નીકળે છે ત્યાંથી જ બન્ને બાજુથી કરભાર લેતી જાય છે. એની માંડલિક નદીઓ મોટે ભાગે ઉત્તર તરફની અને ડાબી બાજુની છે. ચંબલ અને શોણ બાદ કરતાં કોઈ મહત્ત્વની નદી દક્ષિણથી ઉત્તર તરફ જતી નથી. ગંગાની દક્ષિણવાહિની માંડલિક નદીઓમાં ગંડકી બિહારનું પાણી ગંગા માટે લઈ આવે છે.

અમે બિહારમાં મુઝફ્ફરપુર જ્યારે ગયા હતા ત્યારે એક દિવસે ગંડકીમાં નાહવા ગયા. બિહારની ભૂમિ એટલે અનાસક્તિના આદ્ય પ્રવર્તક સમ્રાટ જનકની કર્મભૂમિ, દયાધર્મના મહાન પ્રચારક મહાવીરની તપોભૂમિ, અષ્ટાંગિક માર્ગના શોધક અથવા સંશોધક બુદ્ધ ભગવાનની વિહારભૂમિ. એ બધા ધર્મસમ્રાટો આ નદીને કાંઠે અહર્નિશ વિચરતા હશે. એમના અસંખ્ય સહાયકોએ અને અનુયાયીઓએ આ નદીમાં સ્નાનપાન કર્યું હશે. સીતામાતાએ બાળપણમાં અહીં કેટલોયે જળવિહાર કર્યો હશે. તે જ આ ગંડકી નદી મને પોતાના શૈત્યપાવનત્વથી કૃતાર્થ કરો, એવો સંકલ્પ બોલી મેં ત્યાં સ્નાન કર્યું. નદીના પાણીને કશી જ ઉતાવળ ન હતી. કશો ઉત્પાત ન હતો. એ શાંત રીતે વહી જતી હતી. જાણે મારને જીત્યા પછી બુદ્ધ ભગવાને ચલાવેલું અખંડ ધ્યાન જ.

૨૭

ગયાની ફલ્ગુ

સંસ્કૃતમાં ફલ્ગુના બે અર્થ થાય છે. ફલ્ગુ એટલે નિઃસાર, ક્ષુદ્ર, તુચ્છ, અને ફલ્ગુ એટલે સુંદર. ગયા પાસે આવેલી નદીનું ફલ્ગુ નામ બન્ને અર્થમાં સાર્થ છે. પુરાણો કહે છે કે એને સીતાનો શાપ નડ્યો. સીતાના શાપનું તો જે હશે તે ખરુ. પણ સિકતાનો શાપ નડ્યો છે એ તો આપણે નરી આંખે જોઈ શકીએ છીએ. જ્યાં જુઓ ત્યાં રેતી; બિચારો ક્ષીણ પ્રવાહ માથું બહાર કાઢે જ શી રીતે? યાત્રાળુઓ જ્યાં ત્યાં વીરડા ખોદીને ખાબોચિયાં તૈયાર કરે છે. લાકડાના મોટા પાવડાને લાંબી દોરી બાંધી હળની પેઠે એને આ ખાબોચિયામાં ફેરવે છે. એટલે ગાળ નીકળી જઈ ખાબોચિયું વધારે ઊંડુ થાય છે અને વધારે પાણી આપે છે.

અસંખ્યાત શ્રદ્ધાળુ યાત્રીઓ ફલ્ગુના પટમાં 'સનાન' કરી પિતરો માટે ચોખા રાંધે છે અને પિંડ તૈયાર કરે છે. ચોખા, પાણી, માટલુ અને છાણાં બધાંનું પ્રમાણ પંડાઓએ કાયમનું નક્કી કરી નાખ્યું છે. નિયમ પ્રમાણે પૈસા આપો એટલે પંડા બધી સામગ્રી લઈ આવે છે. છાણાં ગોઠવી સળગાવીને એના પર ચોખાનું માટલું મૂકી દો. અમુક વિધિઓ પૂરા થાય તેટલામાં ચરુ ચડીને તૈયાર થાય જ.

ફલ્ગુને કાંઠે મંદિરો અને ધર્મશાળાઓની શોભા ભારે છે. તેમાંયે શ્રીગદાધરના મંદિરનું શિખર તો સહેજે ધ્યાન ખેંચે એવું છે

ગયાથી બોધિગયા તરફ જતા હોઈએ ત્યારે ફલ્ગુની સાચી શોભા જોઈ લેવી. રેતીનો લાંબો પહોળો પટ, આસપાસ તાડનાં ઊંચાં ઊંચાં ઝાડ, અને વચમાં થઈને વાંકોચૂકો જતો ફલ્ગુનો ક્ષીણ પ્રવાહ. પણ એને ક્ષુદ્ર કે નિઃસાર કોણ કહે? અહીં રામચંદ્ર અને સીતાજી આવી ગયેલાં, બુદ્ધ ભગવાન ફરેલા, અને કેટલાયે સત્પુરુષો શ્રાદ્ધને કાજે આવેલા. આ મહાતીર્થને નિઃસાર તો ન જ કહેવાય. આખરે ફલ્ગુ એટલે સુંદર એ જ અર્થ ખરો.

ગરજતો શોણભદ્ર

'अयं शोणः शुभ-जलोऽगाधः पुलिन-मण्डितः ।
'कतरेण पथा ब्रह्मन् संतरिष्यामहे वयम् ?' ॥
अेवमुक्तस् तु रामेण विश्वामित्रोऽब्रवीद् अिदम् ।
'अेष पन्था मयोद्दिष्टो येन यान्ति महर्षयः' ॥

આસેતુહિમાલય ભારતવર્ષનો એકસામટો વિચાર કરનાર આ ક્ષત્રિય ગુરુશિષ્યની જોડી જ્યારે શોણનદ ઓળંગતી હશે ત્યારે એમના મનમાં શા શા વિચારો આવ્યા હશે? કુદરતના કવિ વાલ્મીકિએ વિશ્વામિત્ર અને રામ બંનેનો નિસર્ગપ્રેમ મુક્તકંઠે વર્ણવ્યો છે. ત્રણે જનગણહિતકારી મૂર્તિઓ. એમની ભાવનાનો ઘોધ પણ શોણભદ્રની પેઠે વહેતો હશે.

અમરકંટકની આસપાસની ઉન્નત ભૂમિ ભારતવર્ષની લગભગ મધ્યમાં ઊભી છે. ત્યાંથી ત્રણ દિશાએ એણે પોતાની કરુણાનું સ્તન્ય છોડી દીધું છે. ભૌગોલિક રચનામાં જેમની વચ્ચે ઘણું સામ્ય છે, પણ બીજી રીતે સંપૂર્ણ વૈષમ્ય છે, એવા બે પ્રાંતને એણે બે નદીઓ આપી છે. નર્મદા ગુજરાતને ભાગે આવી, અને મહાનદી ઉત્કલને મળી.

અમરકંટકનો ત્રીજો સ્રોત તે પીવરકાય શોણભદ્ર. નર્મદા સુદીર્ઘા છે, મહાનદી અષ્ટાવક્રા છે, જ્યારે શોણભદ્ર સુઘોષ છે. લગભગ પાંચસો માઈલનું પરાક્રમ પૂરું કરી પટના પાસે એ ગંગાને મળે છે. શોણ પરથી જ શોણપુરનું સ્થાન પ્રખ્યાત થયું છે. કહે છે કે, ગ્રાહ જોડે ગજેન્દ્ર લડેલો તે ગંગા–શોણના સંગમ પાસેના ધરામાં જ. જાણે એ જ પ્રસંગને યાદગાર કરવા માટે હજી શોણપુરમાં લાખો લોકોની યાત્રા ભરાય છે, અને એ યાત્રામાં સેંકડો હાથીઓ વેચાય છે.

સિન્ધુ અને બ્રહ્મપુત્રા સાથે શોણભદ્રને નર નામ આપી પ્રાચીન ઋષિઓએ એની બરાબર કદર કરી છે. બનારસથી ગયા જતાં એ

મહાકાય અને મહાનાદ નદનાં દર્શન થયેલાં. ગાડી મોટા પુલ પરથી જાય અને શોણભદ્રનો કેમે કર્યો ખૂટે નહીં એવો પુલીનમંડિત મહાપટ દેખાયા કરે. સાંકડી ખીણમાંથી પોતાનો વિકાસ અટક્યાની અધીરાઈથી દોડતાં દોડતાં એકદમ વિશાળ ક્ષેત્ર મળવાથી ક્યાં જાઉં ને ક્યાં ન જાઉં એમ થઈ ગયેલું એના મોઢા પર સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. नाल्पे सुखमस्ति, यो वै भूमा तत्सुखम् એમ માનનારા મહર્ષિઓ શોણને કાંઠે આરો શોધતા ફરતા હશે, ત્યારે એમના મનમાં શા શા વિચારો આવ્યા હશે? એ તો વિશ્વામિત્ર જાણે અથવા ભગવાન શ્રીરામચંદ્ર જાણે.

૨૯

અંબા–અંબિકા

ભીષ્મ પિતામહે વિચિત્રવીર્ય પાસે અંબા–અંબિકા એ રાજ-કન્યાઓ જીતી આણી. કન્યાઓએ નિખાલસપણે કહ્યું, 'અમારું મન બીજે બેઠું છે. વિચિત્રવીર્ય હવે એમને શી રીતે પરણે? અને જ્યાં એમનું મન બેઠું હતું તે રાજા પણ જિતાયેલી કન્યાઓને શી રીતે સ્વીકારે? બિચારી કન્યાઓ કોઈ પતિને પામ્યા વગર જ ઝૂરી ઝૂરી મરી ગઈ.

આબુના પહાડ ઉપરથી ઉનાળાના દિવસોમાં સરસ્વતી અને બનાસ એ બે નદીઓનાં દર્શન કર્યાં હતાં એ બિચારી નદીઓ સમુદ્ર સુધી પહોંચવા પામી નથી; વચમાં કચ્છના રણમાં જ તે ઝૂરી ઝૂરીને અલોપ થઈ જાય છે. અંબા–અંબિકાની પેઠે કૌમાર્ય, સૌભાગ્ય અને વૈધવ્ય એકે સ્થિતિ એમને માટે રહી નથી. ગુજરાત અને રાજપૂતાનાના ઇતિહાસમાં એ નદીઓને ગમે તેટલું 'મહત્ત્વ હોય તોયે કર્ણનાં બે આંસુ ઉપરાંત આપણે એમને શું આપી શકીએ?

૩૦

રેણુકાનો શાપ

રેણુકા એટલે રેતી. એના શાપથી કઈ નદી સુકાઈ ન જાય? ગયાની નદી પણ એમ જ અંતઃસ્રોતા થઈ છે ને! પછી વઢવાણ પાસેની ભોગાવો પણ એવી કેમ ન થાય? કાઠિયાવાડમાં ભોગાવો ઘણી છે. દરેકને શું કોઈ ને કોઈ રાણકદેવીનો શાપ નડ્યો હશે? શેત્રુંજી, ભાદર, મચ્છુ, આજી, રંગમતી, મેગળ — ચારે દિશામાં વહેનારી આ નદીઓમાંથી બારે માસ જેમાં પાણી વહે છે એવી કેટલી છે? ખંડસ્થ ભારતવર્ષથી કાઠિયાવાડ અનેક રીતે જુદું પડે છે. એનો આકાર તે કેવડો! ચોટીલા કે બરડા, શેત્રુંજો કે ગિરનાર પાણી આપી આપીને કેટલું આપે? ખેંચી ખેંચીને કેટલું આણે? નીલગિરિ અને સહ્યાદ્રિ, સાતપૂડા અને વિંધ્યાદ્રિ, હિંદુકુશ અને હિમાલય, નાગા, ખાસી અને બ્રહ્મી ચોમાઓ એમને જ વાદળાંઓનો મુખ્ય કરભાર મળે છે. એમની દીકરીઓ ગૌરવથી અલસલુલિત થઈ ચાલે, તેની આગળ બિચારી કાઠિયાવાડની નદીઓ શી વિસાતમાં? વરસાદ આવ્યો કે વહેવા લાગી. વરસાદ થોભ્યો કે વિમાસણમાં પડી અને વિરમી ગઈ.

દરેક નદીએ એકબે એકબે શહેરોને આશ્રય આપ્યો છે. ભોગાવોને લીધે વઢવાણની શોભા છે. રાણકદેવીનો શાપ ન હોત તો એ નદીનું મુખ કેટલું ઉજ્જ્વળ દેખાત! અંત્યજોનો શાપ લઈ હવેના લોકો એની ભવિષ્યમાં શી દશા કરવાના છે! શેત્રુંજીના વાંક જોવા હોય તો એના વીરાના શિખર પરથી જોઈ લેવા. કુંદન જેવું ઘાસ ઊગ્યું છે, દૂર દૂર સુધી ગાલીચા જેવાં ખેતરો પથરાયાં છે, અને વચ્ચે થઈને શેત્રુંજી પોતાનો માર્ગ ધીમે ધીમે કાઢતી જાય છે, શેત્રુંજીની ચાલ સંસ્કારી અને ચિત્તાકર્ષક છે.

અને મેગળનું નામ શા પરથી પડ્યું હશે? દેવધરામાં મગરે કોઈ હાથીને પકડી રાખ્યો હશે તેથી? કે સમુદ્રની અને એની વચ્ચે આવનાર ઊંચા વાળુપટ પર માથું પછાડે છે તેથી? દરેક નદીને સમુદ્રને મળવાનો

હક તો છે જ. પણ બિચારી મેગળને વરસના આઠ મહિના ખંડિતાની પેઠે પોતાના પતિનાં દૂરથી જ દર્શન કરવાં પડે છે. ચોમાસામાં જ્યારે સમુદ્રથી પણ નથી રહેવાતું ત્યારે જ એ બેનો સંગમ થાય છે. ચોરવાડના લોકોને એ સંગમ પર જ સ્મશાન ગોઠવવાનું શું સૂઝયું છે? અથવા એમાં પણ ઔચિત્ય નથી એમ કેમ કહેવાય? સ્મશાન એ પણ ઇહલોક અને પરલોકનો સંગમ જ છે ને!

જેને લીધે કાઠિયાવાડ મગરૂર છે તે તો એકલી ભાદર જ. ભાદરનું મૂળ નામ શું? ભાદ્રપદી કે ભદ્રાવતી? બહાદુર તો ન જ હોય. આ નદીની પ્રતિષ્ઠા ભારે છે. જેતપુર, નવાગઢ અને નવીબંદર જેવાં સ્થાનો એને કાંઠે ઊભેલાં છે. નવીબંદર જ્યારે વસ્યું હશે ત્યારે એને 'નવી' નામ આપનાર પુરુષોનાં હૈયામાં કેટલાં આકાંક્ષા અને ઉત્સાહ હશે? પોરબંદર કરતાંયે એ શ્રેષ્ઠ થવાનું, મોટાં મોટાં વહાણો દૂર દેશનો માલ દેશની અંદર પહોંચાડવાનાં. દૈવ અનુકૂળ હોત તો ભાદરને ટેમ્સ નદીની પ્રતિષ્ઠા ન મળત? પણ નદીની પ્રતિષ્ઠા એના પુત્રોના પુરુષાર્થને લીધે હોય છે. અત્યારે તો ભાદરને હિંદુસ્તાનની પશ્ચિમવાહિની નદીઓનું અગ્રેસરત્વ છે એ જ બહુ છે.

રંગમતી, આજી અને મચ્છુ ગમે તેટલી પરોપકારી હોય, અને નવાનગર, રાજકોટ અને મોરબીના વૈભવો નિહાળતી હોય તોયે એમને સાગર છોડી નાનકડા અખાતને જ વરવું પડે છે.

કાઠિયાવાડની આ બધી નદીઓએ દેશી રાજ્યોની ખટપટો અને પ્રપંચો જૂના કાળથી જોયાં હશે. પણ કાઠિયાવાડના ભિન્ન ભિન્ન વિભાગની વિશિષ્ટ રીતભાતનું દર્શન જો તેઓ આપણને કરાવે તો તે કથા રોચક થાય ખરી. કાઠિયાવાડી નદીનું પાણી પીનાર કોઈ પુત્રનું એ કામ છે કે એ નદીઓ પાસેથી તેમનો પોતપોતાનો અનુભવ બોલાવે.

૩૧

ચર્મણ્વતી ચંબલ

જે નદીમાં સ્નાનપાન કર્યું હોય તેમનું જ ઉપસ્થાન અહીં કરવાનો સંકલ્પ છે. છતાં એમાં એક અપવાદ કર્યા વગર રહેવાતું નથી. મધ્ય દેશની ચંબલ નદીનાં દર્શન કર્યાનું સ્મરણ નથી, પણ પૌરાણિક કાલના ચર્મણ્વતી એ નામ સાથે એ નદી સ્મરણમાં કાયમની થઈ ગઈ છે. નદીનાં નામો એના કાંઠા પરનાં પશુ પક્ષી કે વનસ્પતિ ઉપરથી પડ્યાના દાખલાઓ છે. દૃષદ્વતી, સારસ્વતી, ગોમતી, કુશાવતી, શરાવતી, વાઘમતી, હાથીમતી, સાબરમતી, ઇરાવતી, ઇત્યાદિ નામો તે તે પ્રજાનું સૂચન કરે છે. નદીના નામમાં જ એની સંસ્કૃતિ વ્યક્ત થાય છે. ત્યારે ચર્મણ્વતી એ નામ શું સુચવે છે? એ નામ સાંભળતાંવેંત દરેક ગૌસેવકના શરીર ઉપર રૂવાંટાં ઊભાં થયા વગર રહે નહીં.

પ્રાચીન રાજા રંતિદેવ અમર કીર્તિ મેળવી ગયો. મહાભારત જેવો વિરાટ ગ્રંથ રંતિદેવની કીર્તિ ગાતાં થાકતો જ નથી. એ રાજાએ આ નદીના કાંઠે અનેક યજ્ઞો કર્યા. તેમાં જે પશુઓ મરાતાં તેના લોહીથી નદી હંમેશાં લાલ રહેતી. એ પશુઓનાં ચામડાં સૂકવવા એ નદીને કાંઠે એટલાં બધાં પથરાયેલાં રહેતાં કે એ નદીનું નામ જ ચર્મણ્વતી પડ્યું. મહાભારતમાં ઉત્સાહપૂર્વક એક પ્રસંગ વર્ણવ્યો છે. રંતિદેવના યજ્ઞમાં એટલા બધા બ્રાહ્મણો ઊલટતા કે કોઈક કોઈક વાર રસોઇયાઓને ભૂદેવોને વીનવવું પડતું કે ભગવન્! આજે માંસ ઓછું રંધાયું છે, આજે કેવળ પચ્ચીસ હજાર જ પશુ મારેલાં છે. એટલે શાક કચુંબર વધારે લેશો.

તે વખતનો હિંદુધર્મ અને આજનો હિંદુધર્મ એમાં કેટલું અંતર પડ્યું છે! ગ્રીક લોકોનાં 'હૈકેટોમ' ને ફીકા પાડે એવા મોટા મોટા યજ્ઞો કરી સ્વર્ગના દેવોને તેમ જ ભૂદેવોને તૃપ્ત કરીશું, એ તે વખતના ધર્મનું મુખ્ય લક્ષણ હતું. પાછળના ધાર્મિકોએ સવાલ

ઉઠાવ્યો, 'ઝાડો તોડીને, પશુઓને મારીને અને લોહીનો કાદવ બનાવીને જો પ્રાણીથી સ્વર્ગે જવાતું હોય, તો નરકે જવાનો રસ્તો કયો?' એ ચર્મણ્વતી નદીને કાંઠે કેટલી લડાઈઓ થઈ હશે. માણસે માણસનું લોહી વહેવડાવ્યું હશે. પણ ચંબલનું નામ લેતાં રાજા રંતિદેવના જમાનાનું સ્મરણ થાય છે. આપણને જો આટલો ઉદ્વેગ થાય છે તો લોકમાતા ચર્મણ્વતીને તે વખતે શું થતું હશે?

૩૨

નદીનું સરોવર

આપણા દેશમાં સૌંદર્યસ્થાનો એટલાં બધાં વેરાયાં છે કે કોઈ એનો હિસાબ જ રાખતુ નથી. જાણે કુદરતે ઉડાઉપણું કર્યું એની માણસ એને સજા કરે છે. જેમ આશ્રમમાં ચોવીસે કલાક બાપુજી સાથે રહેવાની અને વાતો કરવાની તક જેમને મળી છે,તે લોકો બાપુજીનું મહત્ત્વ સમજતા મટ્યા છે અને બાપુજીનો ભાવ પણ પૂછતા નથી, તે જ પ્રમાણે આપણા દેશમાં કુદરતની ભવ્યતાનું થયું છે.

અમે માણિકપુરથી ઝાંસી જતા હતા. રસ્તામાં હરપાલપુર અને રોહા વચ્ચે અચાનક એક વિશાળ સુંદર દૃશ્ય જોયું. આ સરોવર છે કે નદી એની પણ ખબર ન પડે. આસપાસનાં ઝાડો એટલાં તો કાંઠાની નજીક આવ્યાં હતાં કે આ નદી ન જ હોઈ શકે એમ અનુમાન નીકળતું. પણ સરોવરની તો ચારે બાજુ ઓછીવત્તી ઊંચી હોવી જોઈએ. અહીં સામી બાજુ એક ઊંચો પર્વત આસપાસના જંગલને આશીર્વાદ આપતો ઊભો હતો. અને પાણીમાં જોનાર લોકોને અવળું દર્શન આપતો હતો. દાઢી રાખીને માથું મૂંડાવનાર મુસલમાનની પેઠે આ પહાડે પોતાની તળેટીમાં જંગલ ઉગાડીને પોતાના શિખરનું તાલું કર્યું હતું.

પુલની ડાબી બાજુ પાણીના વિસ્તાર વચ્ચોવચ્ચ એક નાનકડો બેટ હતો, બે એક ફૂટ લાંબો અને એક હાથ પહોળો, અને પાણીના

પૃષ્ઠભાગથી કાંઈ નહીં તો ખાસો ૭ ઇંચ ઊંચો હશે એટલે આ બેટનો તોર જોવા જેવો હતો. જાણે પાસેના પહાડને કહેતો હોય કે તું તો તીરે ઊભો ઊભો તમાસો જોયા કરે છે, હું જો કેવો જલ-વિહાર કરું છું.—"માંહી પડ્યા તે મહાસુખ માણે, દેખનારા ધ્રૂજે (દાઝે) જોને!" ત્યારે આ નદી છે કે સરોવર? હમણાં જ બેલાતાલ સ્ટેશન ગયું એટલે આ પ્રદેશમાં ઠેકઠેકાણે તળાવો હશે એમ લાગ્યું. પણ ખાતરી ન થઈ. ડબ્બામાં બેસનારા લોકોને પુછાય ખરું, પણ એક તો પૅસેન્જર ગાડી હોવા છતાં દિવાળીના દિવસોને કારણે સ્થાનિક મુસાફરો ન હતા, અને હોત તોયે તેઓ ઝાઝી માહિતી આપી શકે એમ થોડી જ આશા રખાય? જમાનાઓ સુધી જીવનયાત્રા વિષમ થવાને કારણે લોકોના જીવનમાંથી તમામ કાવ્ય સુકાઈ ગયું છે. એટલે જે સવાલ પૂછીએ તેનો જવાબ વિષાદમય બેદરકારીનો જ મળે છે. લોકોની ભલમનસાઈ હજી કાંઈક ટકી છે, પણ કાવ્ય, ઉત્સાહ અને કલ્પનાનાં ઉડ્ડયનો હવે સ્મૃતિશેષ જ થયાં છે.

પણ આટલું સુંદર દૃશ્ય જોયા પછી કાંઈ વિષાદના વિચારો સેવાય? મુસાફરીમાં હંમેશાં હું એક બે નકશાઓ સાથે રાખું જ છું. બલિહારી આધુનિક જમાનાની, આવાં સાધનો સહેજે મળે છે. મેં Road map of India (મોટરવાળાનો નકશો) કાઢી જોયો. હરપાલપુર અને મઉરાનીપુર વચ્ચે થઈને એક લાંબી નદી દક્ષિણથી ઉત્તરે દોડે છે, બેતવાને જઈને મળે છે અને બેતવાની મદદથી હિંમતપુર આગળ પોતાનાં નીર જમુનાના ચરણે ધરે છે. 'પણ આ નદીનું નામ શું?' મેં નકશાને પૂછ્યું. એ આળસુ કહે, 'જોને ક્યાંક નોંધેલું પડ્યું હશે.' અને ખરેખર એ જ ક્ષણે નામ જડ્યું—ધસાન! આટલા બધા ડાહ્યા ડમરા શાંત પાણીનું નામ 'ધસાન' શી રીતે પડ્યું હશે? આ તો એનું અપમાન કહેવાય. હું હોત તો આ નદીનું નામ પ્રસન્ના રાખત. મંદસ્રોતા રાખત અથવા હિમાલયની માફી માગીને એને મંદાકિની કહેત.

પણ આપણને શી ખબર કે જે લોકકવિએ આ નદીનું નામ ધસાન પાડ્યું તેણે તેનું દર્શન કઈ ઋતુમાં કર્યું હશે. ચોમાસું પૂર જોસમાં બેઠું છે, આસપાસના પહાડો વાદળાંને ખેંચી પાડી રગદોળે

છે અને મસ્તી કરનારાં નીર હાથીના વેગથી ઉત્તરની દિશાએ ધસે છે, ખબર નથી પડતી કે પાસેની ટેકરીઓ ટકશે કે ગબડી પડશે. એવે વખતે લોકકવિ બોલ્યો હશે, "જુઓ તો આ ધસાન નદીનું તોફાન, જાણે મહારાજ પુલિકેશીની સેના ઉત્તર જીતવા નીકળી છે!"

પણ અત્યારે એ નદી એટલી શાંત લાગતી, કે જાણે ગોકુળમાં તોફાન કર્યા પછી જશોદા માતા આગળ ગરીબ ગાય બનેલો કનૈયો!

સવારે ઊઠીને નાસ્તા વખતે આટલી અણધારી ઉજાણી મળી એટલે એને કોણ છોડે? मिष्टान्नं प्राप्य दुर्बुद्धे! मा प्राणेषु दयां कुरु। मिष्टान्नं दुर्लभं मन्ये प्राणा जन्मनि जन्मनि!

ધરાઈને ખાધા પછી સગાંવહાલાંનું સ્મરણ થવાનું જ. હવે આ ધસાનનું મંગલદર્શન ઇષ્ટ મિત્રોને શી રીતે કરાવાય? નથી પોતાની પાસે કેમેરો અને નથી ટ્રેનમાંથી ફોટો પાડવાની સગવડ. અને ફોટોનું ગજું કેટલું? ફોટોમાં જો બધો આનંદ મવડાવી શકાત તો રખડવાની તકલીફ કોઈ ન લેત. હું કવિ હોત તો આ દૃશ્ય જોઈ હૃદયના ઉદ્‌ગારોની એક સરિતા જ ધસાવત. પણ એ પણ ભાગ્યમાં નથી એટલે દૂધની તરસ છાશથી છિપાવવાને ન્યાયે આ કાગળ લખું છું. ભારતની ભક્તિ માણનારો કોઈ સમાનધર્મા ઝાંસીથી પચાસ માઈલ અંદર આવેલે આ ઠેકાણે દર્શને જરૂર આવશે.

સ્ટેશન બરવાસાગર, ૧૪–૧૧–'૩૯

તા ૧૬–૧૧–'૩૯

ધસાનથી આગળ વધ્યા અને ઓરછા આગળ બેતવા નદી જોઈ. એ નદી પણ સારી પેઠે રૂપાળી હતી. એના પ્રવાહમાં કેટલાયે પથરા અને કેટલાંયે ઝાડો હતાં. એના લાવણ્યમાં અલૂણું કહેવાય એવું કશું ન હતું. દૂર દૂર ઓરછાનાં મંદિરો અને મહેલો દેખાતાં હતાં, ક્યાંય કાદવનું દર્શન ન મળે. આ અનાવિલા નદી જોઈને ઝાંસી પહોંચ્યા. ત્યાં શ્રી મૈથિલીશરણના ભાઈ— સિયારામશરણ અને ચારુશીલાશરણ પોતાના પરિવારના બીજા ભાઈઓ સાથે ખાવાનું લઈને આવ્યા હતા. મારા મનમાં શંકા હતી કે કાવ્યો વાંચી વાંચીને કાવ્યો ઉપજાવનારાં આપણા કવિઓ જેમ કુદરતનું પ્રત્યક્ષ દર્શન હૃદયથી કરતા નથી, તેમ

આ કવિ ભાઈઓએ પણ ધસાન અને બેતવા વિષે કશું લખ્યું ન હોય. એટલે મેં એમને સીધેસીધું કહ્યું કે, જો એ બે નદીઓ વિષે તમે કશું ન લખ્યું હોય તો નિંદાને પાત્ર છો! સિયારામશરણે પોતાના વિનયથી મને પરાસ્ત કર્યો. એમણે કહ્યું, "ભૈયાજીએ (મૈથિલીશરણે) તો આ નદીઓ વિષે ગાતાં કહ્યું છે કે શોભામાં તો બુંદેલખંડની આ નદીઓ ગંગા–યમુના કરતાંયે ચઢી જાય, એટલે મારા મોટાભાઈ તો તમારા ઉપાલંભમાં આવતા નથી. મેં પોતે આ નદીઓ વિષે લખ્યું નથી એ ખરું, પણ હું ક્યાં ઘરડો થયો છું. મારે તો હજીયે ઘણું લખવું છે."

એમની પાસેથી મેં જાણ્યું કે ધસાનનું મૂળ નામ દશાર્ણ હતું. અને બેતવા તે વેત્રવતી એની મને ખબર હતી. દશાર્ણ = દશાઅણ = દશાણ = ધસાન. આટલું ધ્યાનમાં આવ્યા પછી ધસાન નામ વિષે મેં કરેલી ઉટપટાંગ કલ્પના ભેખડની પેઠે તૂટી પડી. કશા પુરાવા વગર કેવળ કલ્પનાને જોરે સંશોધન કરનાર મારા જેવા આ દેશમાં કેટલાયે હશે. એમની ભૂલ બતાવવા જેટલું જાણનાર કોઈ ન હોવાથી આવી નરી કલ્પના પણ ઇતિહાસ તરીકે રૂઢ થઈ જાય અને આગળ જતાં રૂઢિના અભિમાનીઓ ઝનૂનપૂર્વક એવી કલ્પનાને પણ વળગવા માગે!

મેં એક વાર 'વતી-મતી'વાળી નદીઓનાં નામ ભેગાં કર્યાં હતાં, તેથી જ વેત્રવતી ધ્યાનમાં રહી હતી. જેને કિનારે નેતર ઊગે છે, તે વેત્રવતી. દૃષદ્વતી (પથરાવાળી), સરસ્વતી, ગોમતી, હાથમતી, વાત્રમતી, ઐરાવતી, સાબરમતી, વેગમતી, માહિષ્મતી (?) ચર્મણ્વતી (ચંબલ), ભોગવતી (?), શરાવતી. આટલી નદીઓ તો હમણાં યાદ આવે છે. બહુ શોધવા જઈએ તો હજીયે પાંચદશ મળી આવે. મહાભારતમાં જ્યાં તીર્થયાત્રા પ્રકરણ આવે છે ત્યાં કેટલાંય નામો ભેગાં કહેલાં છે. પરશુરામ વિશ્વામિત્ર, બલરામ, નારદ, દત્તાત્રેય, વ્યાસ, વાલ્મીકિ, સૂત, શૌનક વગેરે પ્રાચીન રખડુ ભૂગોળવેત્તાઓને પૂછ્યું હોય, તો તેઓ ઘણાં નામો આપશે, અથવા ઉપજાવી કાઢશે. આપણી નદીઓનાં નામો પાછળ રહેલી માહિતી, કલ્પના, કાવ્ય અને ભક્તિ વિષે હજીયે કોઈએ શોધખોળ કરી જ નથી. પછી ભારતીય જીવન પાછું સમૃદ્ધ શી રીતે થશે?

૩૩

નિશીથ-યાત્રા

જબલપુર નજીકના ભેડાઘાટ પાસે આવેલા નર્મદાના પ્રવાહનું રક્ષણ કરનારા સંગેમરમરના પહાડો અમે રાત્રિએ જોઈ આવીએ એવી કલ્પના મધ્યરાત્રિના સ્વપ્નામાં પણ આવત નહીં. પણ 'સબિન્દુસિન્ધુ સુસ્ખલત્ તરંગભંગ રંજિતમ્, એવું જેનું વર્ણન એક કાળે સંધ્યાવંદન સાથે અમે ગાતા હતા તે શર્મદા નર્મદાનાં દર્શન કરવા માટે એ એક સુંદર કાવ્યમય સ્થાન હોવું જોઈએ એવો એક અસ્પષ્ટ ખ્યાલ મનના કોઠારમાં ક્યાંક સંઘરાયો પડ્યો હતો.

હિમાલયની યાત્રાએ જતાં રસ્તામાં હું જબલપુર ઊતર્યો હતો, પણ ત્યારે ભેડાઘાટની નર્મદાનું સ્મરણ સુધ્ધાં નહોતું થયું. ગંગોત્રી અને શ્રીનગરના ચિંતન આગળ નર્મદાનું સ્મરણ ક્યાંથી થાય? નર્મદાકાંઠાની ગહનતાના મહાદેવને છોડી, હું ગંગોત્રીની યાત્રાએ નીકળ્યો હતો.

ફૈઝપુર કૉંગ્રેસ વખતે ફક્ત અજંટા જવાનું અમે ઠરાવ્યું હતું. પણ રેલવે કંપનીએ ઝોન ટિકિટો કાઢી અમારામાં આડાઅવળો વધુ પ્રવાસ કરવાની વૃત્તિ જગાવી. જબલપુરની યાત્રા મફત થાય છે તો જવામાં હરકત શી?—એવો વિચાર કરી અમે નીકળ્યા. જોકે અમે કોઈ ખાસ કામ નિમિત્તે જબલપુર જતા નહોતા; પણ કેવળ એક દિવસની મોજ કરવી એવી પણ અમારી વૃત્તિ નહોતી.

દેશમાંનાં જુદાં જુદાં ધાર્મિક સ્થળો, ઐતિહાસિક સ્થાનો, કલા-મંદિરો અને નિસર્ગરમણીય દૃશ્યો જોવાં એને મેં નરી નયનતૃપ્તિ કદી માની નથી. મંદિરમાં જઈ જેમ આપણે દેવદર્શન કરીએ છીએ એ જ રીતે ભૂમિમાતાની આ વિવિધ વિભૂતિનાં દર્શને આવ્યો છું એવી જ ભાવનાથી મેં મારી સઘળી યાત્રાઓ આજ સુધી કરી છે. મારા દેશની રગેરગની માહિતી મને હોવી જોઈએ અને એ માહિતી સાથોસાથ ભક્તિની પણ વૃદ્ધિ થવી જોઈએ એવી મારી અપેક્ષા હોય છે.

જેમ જેમ હું પ્રવાસ કરું છું અને અભિમાન તથા પ્રેમથી હૃદય ભરાઈ જાય એવાં દૃશ્યો જોઉં છું તેમ તેમ એક વાત મને અસ્વસ્થ કર્યા જ કરે છે: આવડો સુંદર અને ભવ્ય આ મારો દેશ પરતંત્ર છે એને માટે હું જવાબદાર છું. પારતંત્ર્યનું લાંછન કપાળે લઈને હું આ અદ્‌ભુત-રમ્ય દેશની ભક્તિ પણ શી રીતે કરું એમ મને લાગી આવે છે. આ દેશ મારો જ છે એમ શું મારાથી કહી શકાય? હું દેશનો છું એમાં તો શંકા નથી; કારણ કે દેશે મને જન્મ આપેલો છે; તે જ મારું પાલનપોષણ અખંડ કરે છે; તે જ મને રહેવાને સ્થાન, ખાવાને અન્ન અને આરામ માટે આશરો આપે છે; મારાં બાળબચ્ચાંને એના જ આધારે હું નિશ્ચિંતપણે છોડી શકું છું; જે ઉજ્જ્વલ ઇતિહાસ વડે હું જગતમાં ઊંચું માથું કરીને ચાલું છું એ આર્યોનો પ્રાચીન ઇતિહાસ પણ દેશે જ મને આપ્યો છે. આમ, મારું સર્વસ્વ દેશ પાસેથી જ મને મળ્યું છે. પણ આ દેશ મારો છે એમ કહેવાયોગ્ય દેશને સારુ મેં શું કર્યું છે? મારો જન્મ થવાની સાથે હું તો દેશનો થયો, પણ દેશને મારો છે એમ કહેતા પહેલાં મારે જિંદગીભર ખપી જવું જોઈએ.

આ જાતનું વિચાર-વમળ મનમાં ઊઠી હું ક્ષણભર અસ્વસ્થ થાઉં છું, પણ એ અવસ્થામાંથી જ ધર્મનિષ્ઠા ઉત્પન્ન થઈ દૃઢ થાય છે. આ અસ્વસ્થતાને લીધે જ સ્વરાજ્યસંકલ્પ બળવાન બને છે અને દેશ ખાતર — દેશમાં અસહ્ય કષ્ટ ઉઠાવનારા ગરીબો ખાતર — યત્કિંચિત્ પણ કષ્ટ સહન કરવાની સંધિ મળે છે ત્યારે ઉપકૃત થયા જેવું લાગે છે. અને જેમ જેમ પ્રવાસ કરતો જાઉં છું તેમ તેમ અંગમાં નવી શક્તિનો સંચાર થતો લાગે છે. જુવાનોને હંમેશાં જ હું કહેતો આવ્યો છું કે, 'સ્વદેશમાં ફરીને દેશનાં અને દેશના લોકોનાં દર્શન કરવાની એક પણ તક ન ગુમાવતા.'

ઉપરના પ્રકારની ઉત્કટ ભાવના જ્યારે હૃદયમાં ઉદય પામે છે ત્યારે પાસે કોઈ ન હોય તો સારું એમ થાય એ સ્વાભાવિક છે. આપણી નાજુક ભાવનાઓ લખીને લોકો સમક્ષ મૂકવી એ એટલું કઠિન નથી.

પણ એ ભાવનાથી અસ્વસ્થ થતાં આપણી જે વિહ્વળ દશા થાય છે ને આપણે જે ઘેલાં કાઢીએ છીએ તે કોઈની નજરે પડે એ આપણાથી સહન નથી થતું. આથી હું જ્યારે જ્યારે ભક્તિયાત્રાએ નીકળું છું ત્યારે ત્યારે મને લાગે છે કે, હું એકલો જ જાઉં અને એકાંતમાં જ નિસર્ગનો અનુનય કરું તો ઠીક. પણ મારી જાત કાગડાની, એકલાં એકલાં સેવન કરેલું કંઈ જ મને પચતું નથી. એટલે હું અનિચ્છાએ પણ બધાને કહી વળું છું કે, 'મારાથી હવે થોભાવાનું નથી. હું તો આ નીકળ્યો.' અને પરિણામે કોઈ ને કોઈ સાથે આવે જ છે. લોકોને થાય છે કે જોડે જવાથી આપણાં ચર્મચક્ષુને એના પ્રેમચક્ષુની મદદ મળશે અને આપણો દેશ આપણે ચાર આંખે ધરાઈને જોઈ શકીશું. આ જ મારી સ્થિતિ મારા એક મિત્રને મેં એક વાક્યમાં જણાવી હતી કે, 'હું શોધું છું એકાન્ત, પણ સાધું છું લોકાન્ત.'

છેવટે આ બધાનું એ પરિણામ આવે છે કે, મારે સમુદાય જોડે પ્રવાસ કરવો પડે છે અને તેથી મારે મારી ઊછળેલી મનોવૃત્તિઓ દબાવવી પડે છે અને એક બાજુ મન અંતર્મુખ બનીને ચિંતનમગ્ન હોવા છતાં બીજી બાજુ બહારની મંડળીના વાતાવરણને અનુકૂળ થવું પડે છે. . .

પ્રવાસમાં શું કે ગમે તેવા મહત્ત્વનું કામ કરતાં શું, જો મંગળાચરણમા એકાદુંયે વિઘ્ન ન નડે તો મને કંઈક ગુમાવ્યા જેવું લાગે છે નિર્વિઘ્ન પ્રવૃત્તિ મારી સ્વપ્નસૃષ્ટિમાંયે મેં દેખી નથી, તો જાગૃતિમાં તો એ ક્યાંથી જ-આવે ? મોટા ઉત્સાહથી અમે ભુસાવળથી નીકળ્યા અને ઇટારસીમાં પહેલી જ ઠેસ વાગી. અગાઉથી જણાવ્યા છતાં ઇટારસીના સ્ટેશન માસ્તર અમારે સારુ કંઈ વ્યવસ્થા કરી શક્યા ન હતા. નવો ડબો જોડવામાં આવે તો એ જિનમાં તે ખેંચવાની તાકાત નહોતી, કારણ, ઇટારસીની પહેલાં જ, ગાડીને વધુમાં વધુ ડબા જોડાયા હતા ને સઘળા ડબામાં માણસો ખીચોખીચ ભરાયાં હતાં.

હવે અહીંથી જ પાછા જવું કે શું ! કેવડી નિરાશા ! ! એક વિચાર આવ્યો કે મન વાળીએ અને આંસુ લૂછવા સારુ અહીંથી

હોશંગાબાદ સુધી મોટરમાં જઈ નર્મદામાતાનાં દર્શન કરીએ ને ફૈઝપુર તરફ પાછા ફરીએ; પણ એટલી હિંમત હારવાનીયે હિંમત ન થવાથી છેવટે અમે આવેલી ગાડીમાં જેમતેમ કરીને ઘૂસ્યા.

જબલપુર જઈને સ્થાનિક એક બે સજ્જનોની મદદથી અમે નજીકની એક ધર્મશાળામાં જઈ પહોંચ્યા અને મોટર મેળવવાની મહેનતમાં પડ્યા.

એકાદ મોટો સંઘ સાથે લઈને પ્રવાસ કરવામાં જે વ્યવસ્થા-શક્તિની આવશ્યકતા છે તે જ યુદ્ધોમાં મોટાં સૈન્યોની હિલચાલ કરવા માટે જરૂરી હોય છે. એકાદ આશ્રમ, એકાદી સંસ્થા, એકાદું મંદિર અથવા નાનાંમોટાં સંસ્થાન ચલાવવામાં જે ગુણ અને શક્તિનો વિકાસ થાય છે તેનો જ ઉપયોગ એકાદ રાજ્ય અથવા સામ્રાજ્ય ચલાવવામાં થાય છે. કોઈ બાહેશ ખેડૂત તક મળતાં ઉત્તમ કારભારી થઈ શકે છે; અને જબરાં કારખાનાં ચલાવનાર કલ્પક અને યોજક કારખાનદાર એકાદ સામ્રાજ્યનાં સૂત્રો સુખેથી ચલાવી શકે છે. પ્રવાસમાં મનુષ્યની જાતજાતની કુશળતાની પરીક્ષા થાય છે. અને એમાં યોગ્યતાવાળા પુરુષો — અને સ્ત્રીઓ પણ — એ રીતે આપોઆપ આગળ નીકળી આવે છે.

આ વિચાર અહીં કેમ સૂઝ્યો એ જણાવવા સારુ નહીં થોભીએ. આપણે વેળાસર ભેડાઘાટ પહોંચવાનું છે, અને વરસાદ તો જાણે 'આ આવ્યો' એમ તોળાઈ રહ્યો છે. ખરું જોતાં તો આ કંઈ વરસાદના દિવસ નથી; પણ હિંદુસ્તાનના ચારે ખૂણાના લોકો ફૈઝપુરની મહાસભામાં જઈ રહ્યા છે ત્યારે વરસાદને થયું કે આપણે પણ જુદાં જુદાં સ્થાનો જોતાં ચાલો ફૈજપુર થઈ આવીએ. પણ શિયાળાના દિવસોમાં વરસાદના પગમાં જોર નથી હોતું; એટલે દોડતાં દોડતાં તે રસ્તામાં જ તૂટી પડ્યો ને ફૈઝપુર સુધી પહોંચી શક્યો નહીં! તેના હાથમાં સ્વરાજ્યની જ્યોત હોત તો કદાચ લોકોએ તેને ઊંચકીને આગળ ધપવા માટે મદદ કરી હોત.

હશે અમારી બંને મોટરો તૈલ-વેગે ઊપડી અને સંધ્યાકાળને વખતે અમે ભેડાઘાટ પહોંચ્યા. સંગેમરમરના ખડકો જોવા સારુ આ પહેલાં આવે વખતે કોઈ આવેલું નહીં હોય. પણ કુદરત-ઘેલાને વળી વખતની સાથે શું લાગેવળગે ?

*　　　　*　　　　*

અહીં આવીને અમે મોટી દુવિધામાં પડ્યા. નજીક જ એક ટેકરી પર મહાદેવનું મંદિર ઘેરીને ચોર્યાસી યોગિનીઓ તપ કરતી બેઠી હતી. તપ કરતાં કરતાં અહલ્યાની પેઠે તે શિલારૂપ બની ગઈ હશે. રામના ચરણનો સ્પર્શ થવાને બદલે મુસલમાનોના દંડાઓનો સ્પર્શ થવાને લીધે એમાંની ઘણીખરી યોગિનીઓની ભારે દુર્દશા થયેલી છે. આ ટેકરીની પેલી પાર ધુવાંધાર નામથી ઓળખાતો એક પ્રખ્યાત ધોધ છે. એ જોવા જવું કે સંગેમરમરના ખડકો જોવા સારુ નૌકાવિહાર કરવો ? વિહાર કરવા સારુ નૌકા માત્ર બે જ હતી, એટલે અમે બધાં કોઈ એક વાત પર એકમત થઈએ એમાં લાભ નહોતો. છેવટે અમે બે ટુકડીઓ પાડી. આ સ્થાન સંગેમરમરના ખડકો માટે જ પ્રસિદ્ધ હોવાથી મોટી ટુકડીએ એ બાજું જવાનું પસંદ કર્યું. થોડુંક અજવાળું છે તેટલામાં એ બાજુ જોઈ લેવામાં જ ડહાપણ હતું એમાં શક નહીં. અમારી બીજી ટુકડીએ યોગિનીઓનાં દર્શન કરી ધુવાંધાર જવાનું નક્કી કર્યું અને અમે પગથિયાં ચડવા લાગ્યા. સર્વે યોગિનીઓનાં દર્શન અમે અમારા હાથમાંની એક વીજળીની નાની મશાલની મદદથી કર્યાં ! મૂર્તિઓ સુંદર રીતે કોતરેલી ને કલાપૂર્ણ લાગી. મંદિરમાંના મહાદેવ તથા તેમનો નંદી પણ જોવાલાયક છે.

મનમાં વિચાર આવ્યો કે જ્યારે એકાદ લડાઈમાં આપણે ઘાયલ થઈએ છીએ ત્યારે તરત ઇલાજ કરીને આપણે સારાં થઈએ છીએ. ગામમાં કોઈ રોગચાળાથી માણસો મરે ત્યારે તેમને તરત બાળી કે દાટી દઈએ છીએ. જમીન પર દૂધ ઢોળાય તો એના અભદ્ર ડાઘા જમીન પર રહેવા ન જોઈએ એમ માની આપણે તે લીપી નાખીએ છીએ. એવો મનુષ્યસ્વભાવ હોવા છતાં આપણી ખંડિત મૂર્તિઓ

આપણે કેમ જેમની તેમ રહેવા દીધી છે? ધર્માન્ધ મુસલમાનોના અત્યાચારોનું સ્મારક રાખવા? કે આપણી કાયરતા અને સામાજિક બેજવાબદારીની કબૂલાત તરીકે? અપ્રતિમ કલામૂર્તિઓ તૈયાર કરવાનો કસબ આપણા દેશમાંથી નષ્ટ થયો હોય તો આવા પ્રાચીન અવશેષના નમૂના સાચવી રાખવા એ યોગ્ય ગણાત. પણ મેં જોયું છે કે આબુ પરના દેલવાડાના મંદિરમાં આરસની કારીગીરી કરનારા કુટુંબોની કાયમી નિમણૂક કરવામાં આવી છે અને મંદિરમાંના કોઈ પણ ભાગમાં કાંઈ ભાંગફોડ થઈ કે તરત અસલ જેવી જ તેની દુરસ્તી કરી લેવામાં આવે છે; અને એ જ રીતે લાહોરના મ્યૂઝિયમમાં પણ મેં જોયું છે કે મૂર્તિનો એકાદ કુશળ સરજન ઘાયલ થયેલી મૂર્તિના હાથ પગ નાક હોઠ વગેરે સિમેન્ટની મદદથી બેમાલૂમ રીતે સાંધી સુધારી શકે છે. પરંતુ આપણાં મંદિરો યોગ્ય અથવા પુરુષાર્થી લોકોના તાબામાં છે જ ક્યાં? 'ધણી વગરનાં ઢોર' જેવી આપણા સમાજની સ્થિતિ છે!

યોગિનીઓના આશીર્વાદ લઈ અમે ટેકરી ઊતરવા લાગ્યા. હજુયે થોડો થોડો પ્રકાશ હતો એટલે અમે હસતાખેલતા પણ ઉતાવળે ધુવાંધારની શોધે નીકળ્યા. આગળ થનારાઓની લગામ ખેંચવાનું અને પાછળ રહેનારાઓને ચાબુક ચોડવાનું કામ એક જ જીભને કરવાનું હતું. મારો અનુભવ છે કે તાજી આઝાદીથી છકેલ ઘેટા વાછરડાને જેમ પાસે લાવવા પ્રયત્ન કરીએ તેમ તેમ તેમને સંઘ છોડીને દૂર દૂર ભટકવામાં મોટી બહાદુરી લાગે છે. અને પછી તેમના પર ગુસ્સે થઈ તેમને પાછાં આણવામાં પડતા કષ્ટને કારણે સંઘપતિને પણ પોતાનું મહત્ત્વ વધ્યા જેવું લાગે છે. પરસ્પરની ખેંચતાણના ત્રાસની મજા બંનેથી છોડાતી નથી.

જ્યાં જોઈએ ત્યાં સફેદ સફેદ પથ્થર, જબલપુરનો જ એ પ્રદેશ! પણ એક ઠેકાણે અમને શંખજીરાનું એક ખેતર જ મળી આવ્યું. શંખજીરું એ એક અદ્‌ભુત વસ્તુ છે પથ્થર તો ખરો જ; પણ બિલકુલ લીસો. જાણે પેનસિલમાંનું સીસું. નાનપણમાં એક વખત મને

સંગ્રહણી થયેલી ત્યારે આ શંખજીરાની ભૂકી વસ્ત્રગાળ કરી માવાની બરફીમાં નાખી ખવડાવી હતી. ત્યારથી શંખજીરા પર મારી શ્રદ્ધા બેઠી હતી. આંતરડાંમાં મરડાથી જ્યાં જ્યાં જખમો પડ્યા હોય ત્યાં ત્યાં આ ભૂકી ભરાઈને તે પૂરવામાં મદદ કરે છે. અને જખમ પુરાઈ જતાં પેટમાંથી આપોઆપ નીકળી જાય છે. પથ્થરની ભૂકી એ થોડી જ પચવાની છે! પેટમાં રહે તો રોગ થાય. પણ પોતાનું કામ પૂરું થતાં વેંત ઉપકારનાં વચનો વસૂલ કરવા સારુ પણ તે વધુ દિવસ રહેવાની ભૂલ નથી કરતી.

હવે તો ચારે બાજુ ઠીક ઠીક અંધકાર જામી ગયો. સર્વત્ર ભયંકર એકાંત હતું અને અફાટ સમુદ્રમાં કોઈ વહાણ ચાલે તેમ એ એકાંતને કાપતી અમારી ટુકડી આગળ વધતી હતી. હવા કાંઈક ગૂંગળાયેલી લાગતી હતી. ક્યારે વરસાદ આવે એનો નેમ નહોતો. આકાશમાં જોયું તો કાળાં કાળાં અભ્રો વચ્ચે એક બાજુ એક જ તારકો ચળકતી હતી:—ચળકતી શાની? દુઃખે કષ્ટે બિચારી સહેજ ડોકિયું કરતી હતી એક મોટા વિશાળ મકાનમાં કોઈ એકાકી વૃદ્ધા ગોખમાં બેસીને ખાલી રસ્તા પર જોતી હોય એમ. અમે આગળ ચાલ્યા. હવે જમીન ઠીક ઠીક ભીની હતી, વચ્ચે વચ્ચે પાણી અને કીચડનાં ખાબોચિયાં પણ આવતાં.

અંધારું ખૂબ વધી ગયું. ખાડાખડબામાંથી રસ્તો કાઢવો મુશ્કેલ પડવા લાગ્યો. આગળ જવાનો ઉત્સાહ ખૂબ ઓછો થઈ ગયો. આવી મુશ્કેલ જગ્યાએ અંધારી રાતે અમે અહીં સુધી આવ્યા એને જ પ્રવાસનો આનંદ માની અમે પાછા જવાનો વિચાર કર્યો. આવા નિર્જન અને ભયાનક સ્થળે ચોર ભેટે તો?—એવી શંકા મનમાં આવી. કેટલાક લોકોને એકલા પ્રવાસ કરતાં ચોર-ચપેટાની બીક લાગે છે. મોટો સમુદાય હોય તો બીક જાણે સઘળામાં વહેંચાઈ જઈ, પ્રત્યેકને ફાળે બહુ ઓછી આવે છે અને એકમેકના આધારે પ્રત્યેક જણ પોતાની બીક મનમાં ને મનમાં પણ દાબી દઈ શકે છે. કેટલાક લોકોનું એથી ઊલટું જ હોય છે. એકલા હોતાં તેમને પોતાની કંઈ જ પરવા

નથી હોતી. પોતાનું ચાહે તે થાય. મારામારી કરવાનો પ્રસંગ આવે તો મનમુરાદ લડતાં લડતાં આબરૂભેર આખે શરીરે માર ખાઈ લેવામાં કંઈ વિશેષ નુકસાન નથી; અને અહિંસક વૃત્તિ હોય તો ગુસ્સો ન કરતાં કે ડરીને નાસી ન જતાં માર ખાતા રહેવાની મજા કંઈ જુદી જ છે; કારણ કે સત્યાગ્રહી વૃત્તિએ ખાધેલો માર દેનારાને જ નડે છે કેમકે મારનારો પ્રત્યેક ક્ષણે પોતાના જ મન સમક્ષ ફજેત થાય છે.

પરંતુ જ્યારે મોટી ટોળી સાથે હોય છે ત્યારે પ્રત્યેક જણ કેમ વર્તશે, એની આપણને ખાતરી નથી હોતી. છોકરાંઓ અથવા બૈરાંઓ સાથે હોય ત્યારે જુદી રીતે જ વિચાર કરવો પડે છે. પોતાની જાતને સંકટમાં નાખવામાં જે લિજ્જત હોય છે તે એવે પ્રસંગે અનુભવવામાં નથી આવતી. બધા જ સત્યાગ્રહી હોય તો જુદી વાત, પણ મોટું ખિચડાટોળું સાથે લઈને સંકટને ઠેકાણે કદી પણ જવું નહીં. શ્રીકૃષ્ણના કુટુંબ-કબીલાને લઈને જનારા વીર અર્જુનની પણ કેવી દશા થઈ તે આપણે પુરાણોમાં વાંચીએ જ છીએ.

આ આવા અંધારામાં ખડકો વચ્ચે થઈને ક્યાં સુધી જવું અને ત્યાં શું જોવા મળવાનું, એની કલ્પના ન હોવાથી અહીંથી જ પાછા જવું સારું એવો વિચાર મનમાં આવ્યો. એટલામાં જમણી બાજુએ, એક નાનીશી તૂટીફૂટી ઝૂંપડી નજરે પડી. આવા નિર્જન પ્રદેશમાં ચોર પણ શાની ચોરી કરે? પણ ચોરી કરીને થાકયા પછી શાંત અને નિશ્ચિંતપણે બેસવા સારુ આ જગ્યા સરસ છે. ચોરોની શોધ કરવા નીકળેલા લોકોને અહીં સુધી આવવાની કલ્પના સરખી ન આવે. ત્યારે શું આ ઝૂંપડીમાં નિરંજનનું ધ્યાન ધરનારો કોઈ અલખ-ઉપાસી સાધુ રહે છે? અમે નજીક ગયા. અંદર કોઈ જ નહોતું! ત્યારે તો આ ઝૂંપડી સાધુની ન હોય. ફકીર દિવસ આખો ગમે ત્યાં રખડે પણ રાતે તો પોતાની મસીદમાં આવવાનું ન જ ચૂકે. અને બાવો હોય તો તેની રાત બહાર ક્યાંયે ન વીતતાં પોતાની સહચરી આગની ધૂણીના સહવાસમાં જ જવાની.

ત્યારે તો આ ઝૂંપડી માછલાં મારનાર માછીમારોની હોવી જોઈએ. ચાહે તેની હો, આપણને તેનું શું? આપણે થોડી જ આજની રાત અહીં કાઢવાની છે? થોડેક આગળ જતાં ખાતરી થઈ કે રસ્તો વગેરે ઠીક ન હોવાથી હવે આગળ અંધારામાં જવું એ કેવળ કષ્ટને જ નોતરવા જેવું છે. એટલે મેં હુકમ છોડયો, 'ચાલો, હવે આપણે પાછા ફરીએ.' એટલામાં કેમ જાણે સત્ત્વપરીક્ષા પૂરી થઈ હોય તેમ વાદળાં થોડાંક હઠ્યાં અને બરાબર માથે આવેલા ચંદ્રે 'પશ્યાશ્ચર્યાણિ ભારત,' કહીને આસપાસનો પ્રદેશ પ્રકાશિત કર્યો. સૂર્ય બધું જ પ્રગટ કરી દેતો હોવાથી તેના પ્રકાશમાં કંઈ કાવ્ય નથી હોતું. અંધારી રાતે આકાશમાંના તારામાં વિચરનારી દૃષ્ટિને ચંદ્ર પૃથ્વી પર મોકલે છે ને કહે છે: થોડુંક આંખોથી જુઓ અને બાકીનું બધું કલ્પનાથી ભરી કાઢો.

ચન્દ્રે મદદ કરી અને દૂર દૂરથી ધુવાંધારનો ઘોષ સંભળાવા લાગ્યો. મારો હુકમ બાજુએ જ રહ્યો અને બધા પગ જોરથી આગળ ઊપડવા લાગ્યા. થોડાક જ આગળ ગયા ત્યાં જાણે દૂધનો સ્રોત વહેતો હોય એવો ધુવાંધાર નજરે પડયો. સર-સર, ધબ-ધબ! સુળસુળ ધબ-ધબ! કર્‌ર્‌ર્‌ ધબ-ધબ! ધબ-ધબ; ધબ-ધબ! ઉન્મત્ત પાણી વહ્યે જ જતું હતું અને એ પાણીમાંથી બહાર નીકળતી સીકરવૃષ્ટિ સર્વત્ર પ્રસરતી હતી વૃષ્ટિ શાની? તુષારનો ફુવારો જ! કેટલું બધું અતિથિશીલ! આ સૂક્ષ્મ જીવનકણોએ અમારી આ જીવનક્ષણોનું સાર્થકય કર્યું. ચંદ્ર હસતો હતો, પાણી રમતું હતું, તુષાર ઊડતા હતા, હવા ઝૂલતી હતી ને અમે ડોલતા હતા આ જુઓ, આ જુઓ, ત્યાં જુઓ, કેવી મજા છે, એવા ઉદ્‌ગારોનો ધોધ જોતજોતાં શરૂ થયો. અમારી સાથે આવેલા સ્વયંસેવક ભોમિયાએ જુદી જુદી ઋતુમાં ધુવાંધાર કેવો દેખાય છે તેનું વર્ણન કરવાની શરૂઆત કરી અહીં લોકો તરવા કેમ આવે છે, ક્યાંથી ડૂબકી મારી શકાય છે, ઉનાળામાં ધુવાંધારની ઊંચાઈ કેટલી હોય છે વગેરે કેટલીક માહિતી તેણે અમને સંભળાવી, અને પોતાની માહિતી અને રસિકતા બદલ અમારી પાસેથી એણે પોતાની કદર કરાવી લીધી. અમે એકધ્યાને ધુવાંધરની સાથે એકરૂપ થવામાં ગરક થયા. કેટલાં

ભવ્ય-પાવન દર્શન એ! અરણિના મંથનમાંથી પ્રથમ ગરમી પેદા થાય છે; એ પછી ધુમાડો નીકળવા લાગે છે; અને ધુમાડો વધતાં એમાંથી તણખા ખરે છે ને પછી ભડકો નીકળવા લાગે છે. એ જ પ્રમાણે નિસર્ગયાત્રાથી કુતૂહલ જાગ્રત થાય છે, તેમાંથી અદ્‌ભુતનો જન્મ લે છે અને તે સારી રીતે એકઠી થતાં, એકાએક ભક્તિનો ઉમળકો બહાર પડે છે. 'ચાલો આપણે અહીં શિલા પર બેસીને પ્રાર્થના કરીએ.' પ્રાર્થના માટે આવું પવિત્ર સ્થાન ને આવો શુભ કાળ હમેશાં નથી મળતો. સર્વે જણ ટપોટપ ફાવે ત્યાં ગોઠવાઈ ગયા અને 'યં બ્રહ્મા વરુણેન્દ્ર . . . 'નો ધ્વનિ ધુવાંધારને કાને પડ્યો.

જેમ જુદા જુદા વખતે જુદા જુદા રાગ ગાવામાં આવે છે તેમ મને જુદે જુદે સ્થળે જુદાં જુદાં સ્તોત્ર સૂઝે છે. હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે કન્યાકુમારી ત્રણ વખત ગયો હતો તે વેળા મને ગીતાનો દસમો તથા અગિયારમો અધ્યાય સૂઝ્યો હતો. વિભૂતિયોગ અને વિશ્વદર્શનયોગનો ઉત્કટ પાઠ કરવા સારુ એ જ યોગ્ય સ્થાન છે. અને જ્યારે સિલોનના મધ્ય ભાગે — અનુરાધાપુર નજીક — મહેન્દ્ર પર્વતના શિખર પર સંધ્યાસ્તે પહોંચ્યો હતો, ત્યારે પાટલિપુત્રથી આકાશમાર્ગે આવી, આ શિખર પર ઊતરનારા મહેન્દ્રનું સ્મરણ કરી હું ઈશાવાસ્યોપનિષદ બોલ્યો હતો. અનાત્મવાદી બુદ્ધ શિષ્યોના આત્માને ઈશોપનિષદ સાંભળી શું થયું હશે દૈવ જાણે! અને પૂનાથી શિવનેરી ગયો હતો ત્યારે મસીદની ઊંચી ભીંતનાં પગથિયાં ચડી, શ્રી શિવાજી મહારાજના બાલ્યકાળની ક્રીડાભૂમિનાં દૂરથી દર્શન કરવા લાગતાં, કોણ જાણે કેમ, માંડુક્યોપનિષદ ઠીક લાગ્યું. એ ઉપનિષદ શ્રી સમર્થને પ્રિય હતું એમ માનવાનો ક્યાંયે પુરાવો નથી. પણ 'नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोऽभयतः प्रज्ञं न प्रज्ञानघनम् न प्रज्ञं नाप्रज्ञम् ।' એ કંડિકા બોલવા લાગતાં કેમ જાણે શિવકાલીન મહારાષ્ટ્ર તેમ જ અભેદભક્તિ કરનારા સાધુસંતો જોડે હું તદ્દન એકરૂપ થઈ જતો હતો. 'નથી જોઈતું આ જુદું અસ્તિત્વ; એકરૂપ સર્વરૂપ થઈ જઈએ આ સમસ્ત દૃશ્ય સાથે' એમ તે વખતે થઈ ગયું હતું. ધુવાંધારની મસ્તી અને તેના તુષારનું હાસ્ય જોઈને અહીં સ્થિતપ્રજ્ઞ ગાવું ઠીક લાગ્યું.

ઉત્કટ ભાવનાનું સેવન લાંબા વખત સુધી કર્યા જ કરવું જોઈએ એવું કાંઈ નથી. એકાદ આલાપમાં એક અખિલ ભાવસૃષ્ટિ સમાવી શકાય છે. એકાદ જલબિંદુમાં પ્રચંડ સૂર્ય પ્રતિબિંબિત થઈ શકે. એકાદ દીક્ષામંત્રથી યુગયુગનું અજ્ઞાન હટાવી શકાય. એક ઘડીમાં અમે ધુવાંધારનું વાતાવરણ અમારુ કર્યું. આંખોની શક્તિ કેટલી અજબ છે! ધુવાંધારનું પાન મોંએથી કરવું અશક્ય હતું. અમે થોડા જ કુંભસંભવ અગસ્તિ હતા! પણ અમારી બે નાનકડી કીકીઓએ એ અખંડ વહેનારા ધોધનું આકંઠ પાન કર્યું: મને લાગે છે કે આવા દગ્-પાનને 'આ-કંઠ' ન કહેતાં 'આ-પાંપણ' કહેવું જોઈએ. અને સૌએ પોતપોતાની આંખોમાં આ લૂંટ એક ક્ષણમાં ભરી લીધી, અને પાછા ફર્યા. અમારી આ આખી ભૂતાવળ તરેહ તરેહની વાતો કરતી અને ગર્જના જગાવતી મોટરના અડ્ડા પર આવી પહોંચી.

અહીં ભેડાઘાટવાળા સંગે-મરમરના ખડકો જોઈ આવેલી ટુકડી અમને મળી. પરસ્પરના અનુભવની અમે આપલે કરી અને એ ટુકડીને મુરબ્બીવટથી સલાહ આપી કે 'આટલી રાતે ધુવાંધાર જવું કંઈ જ ઉપયોગનું નથી, તેથી તમે તૈલવાહનમાં બેસી સીધા જબલપુર જાઓ. અમે માત્ર તમે ગયેલે ઠેકાણે થોડો નૌકાવિહાર કરી તરત જ પાછા આવીએ છીએ.' અમારી આ સલાહ એ ટુકડીને રુચિ કે નહીં તે કોણ જાણે. પણ માન્યા વગર ચાલે એમ ન હતુ.

રસ્તાની બાજુએ ઊતરતા ઊતરતા અને અંધારામાં ટિચાતા ટિચાતા અમે પ્રવાહના કિનારા પર્યંત પહોંચ્યા. અને ફરી અમારી પણ બે ટુકડીઓ પાડી બે હોડીમાં અમે ચડી બેઠા. અમારી હોડી આગળ નીકળી. જ્યાં જોઈએ ત્યાં છલોછલ શાંતિ ભરી હતી. અને કેમ જાણે તે કેટલે ઊંડે સુધી પસરેલી છે તેનો તાગ લેવો હોય તેમ વચ્ચે વચ્ચે અમારી હોડીનાં હલેસાં તાલબદ્ધ અવાજ કરતાં હતાં. ચન્દ્ર પોતાની ટમટમતી મશાલ માથે ધરી, 'આસપાસની શોભા દિવસે કેવી દેખાય છે એની કલ્પના કરો' એવો કોયડો જાણે રજૂ કરતો હતો. કેટલેક ઠેકાણે બિલકુલ અંધારું હતું. વચ્ચે વચ્ચે ચાંદનીના ડાઘા

હતા. આકાશ નિરભ્ર નહોતું એટલે ચાંદની છાશ જેવી પાતળી બની ગઈ હતી. અને આકાશમાંનાં વાદળાં વચ્ચે વચ્ચે મલમલ જેવાં પાતળાં છે એ વાત તરફ ધ્યાન ખેંચાઈ જતું હતું. બંને બાજુના સંગેમરમરના ખડકો કેટલા ઊંચા દેખાતા હતા! ઊંચા અને બિહામણા! જાણે કોઈ રાક્ષસોની જમાત જ વસેલી ન હોય! અને આ ખડકો વચ્ચે નર્મદાનો પ્રવાહ વળાંક લઈ લઈને પોતાનો ચક્રવ્યૂહ રચતો હતો

ઊંચા ઊંચા ખડક અથવા પહાડ જ્યાં બહુ પાસે પાસે આવે છે, ત્યાં 'પ્રાચીન કાળમાં એક સરદારે પોતાના ઘોડાને એડી મારી આ શિખરથી સામેના શિખરે કુદાવેલો' એવા પ્રકારની દંતકથા ચાલવાની જ. વાંદરા તો ખરેખર એવા કૂદકા મારે જ છે. અહીં પણ આવી વાતો હોડીવાળા ખલાસીઓ પાસેથી તમને સાંભળવા મળવાની.

અહીં આ ખડકોમાં કેટલીક ગુફાઓ પણ છે. આ ગુફાઓમાં ઋષિમુનિઓ ધ્યાન ધરવા રહેતા હોવા જોઈએ જ, અને મધ્ય યુગમાં રાજકુલમાંના આપદ્‌ગ્રસ્ત લોકો તથા સ્વાતંત્ર્યની સાધના કરનારા દેશભક્તો પણ અહીં જ આત્મરક્ષણ સારુ લપાઈ રહેલા હશે, અને પછી છછુંદરની જેમ સરતી હોડીઓ એવા લોકોને ગુપ્તપણે આહાર, બાતમી અને આશ્વાસન પહોંચાડતી હશે. આ ગુફાઓને જો વાચા હોત તો ઇતિહાસમાં ન નોંધાયેલો એવો કેટલોયે વૃત્તાંત એમણે આપણને જણાવ્યો હોત.

હોડીમાં કોતરની વચ્ચોવચ જતાં જતાં અમે એક એવે ઠેકાણે આવ્યા કે જેને શાંતિનું ગર્ભગૃહ કહી શકાય. અહીં અમે હલેસાં બંધ કર્યાં, શ્વાસ પણ સંભળાશે એ ભયે મંદ કર્યો. પ્રાર્થનાના શ્લોક અમે ત્યાં બોલ્યા કે નહીં તેનું સ્મરણ નથી. પણ મેં માત્ર મનમાં સોળ ઋચાઓનું પુરુષસુક્ત મોટી ઉત્કટતાથી બોલી લીધુ. પછી લાગ્યું કે આટલી શાંતિમાં આપોઆપ સમાધિ જ લાગવી જોઈએ. કેટલો વખત ગયો એ કોણ જાણે, પણ એટલામાં ડબ ડબ ડબ કરતી બીજી હોડી આવી પહોંચી. તેમાંની ટોળીએ એક મંજુલ ગીત

ગાવાની શરૂઆત કરી. આસપાસનાં કોતરો તેનો પ્રતિધ્વનિ કરવો કે ન કરવો એ દુવિધામાં અરધોપરધો ઉત્તર દેતાં હતાં.:

હવે અહીંથી આગળ જવું શક્ય નથી, અહીંથી પાછા જ વળવું જોઈએ એમ હોડીવાળાએ જણાવ્યું એટલે દોડતા મનને પાછું ખેંચી બોલ્યા, 'ચાલો ત્યારે તો! પુનરાગમનાય ચ!'

હવે જવું તો વર્ષાની આખરે, ચાંદનીના દિવસ જોઈને, દિવસ-રાત આ મૂર્તિમંત કાવ્યમાં તરતા રહેવા સારુ જ જવું. ખરેખર, આ રમણીય સ્થાન જોઈને મનમાં નિશ્ચય થયો કે જો ફરીવાર અહીં આવવાનું ન હોય તો અહીંથી નીકળવું પણ નહીં.

ઑક્ટોબર, ૧૯૩૭

૩૪

ધુવાંધાર

ઈજા, બીજા, ત્રીજા! ધુવાંધાર હમણાં ત્રીજી વાર જોઈ લીધો. ધુવાંધાર નામ સરસ છે. નામમાં જ આખું દશ્ય આવી જાય છે. પણ આ વખતે એ પ્રપાત જોતાં જોતાં મનમાં ઊગ્યું કે એને ધારધુવાં કેમ ન કહું. ધાર પડે છે, ફુવારા ઊડે છે અને તરત એના તુષાર થઈને ધૂમસ જેવા ગોટા હવામાં દોડે છે, માટે ધારધુવાં એ જ નામ બંધ બેસે છે.

જબલપુરથી ત્યાંના ગોળમટોળ પથરા અને ચળકતાં તળાવ જોતા જોતા નર્મદાને કિનારે આવી પહોંચીએ છીએ. રસ્તાનું દશ્ય કહે છે કે આ કાવ્યભૂમિ છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં નાનાંમોટાં ઝાડ રમતો રમવા ઊભાં છે. પાસે એક મોટી ભેખડ પડી ગઈ છે. પણ એને માથે, ઊગેલાં ઝાડ પોતાનાં અરધાં મૂળિયાં છૂટાં પડ્યા છતાં જરા સરખાં પણ ગમગીન કે ચિંતાતુર નથી. એવાં ઝાડો પાસેથી જીવનદીક્ષા લઈને જ આગળ જવાય.

ભેખડ તો તૂટે, પણ તૂટેલો ભાગ કંઈ સહેજે જમીનદોસ્ત થાય નહીં. એણે એક બે મિનારા અને એક મોટું શિખર બનાવી રાખ્યું છે, જે કહે છે કે જો વિનાશમાંથી પણ નવી સૃષ્ટિ ન બનાવીએ તો અમે કલ્પ-કવિ શાના? ભેખડ ઉપરથી નીચેનું પથરા-પાણીનું દૃશ્ય દૃઢતાના ને તરલતાના વિચારો એટસામટા મનમાં પેદા કરતું હતું. પુલ ઓળંગી આગળ આવ્યા અને યોગિનીની ટેકરી તળેનું અનેક વાર જોયેલું બજારુ દૃશ્ય જોયું. આ દૃશ્ય એટલું તો ગરીબડું છે કે એના પ્રત્યે ચીડ ચડતી નથી. અહીંના ગરીબ કારીગરો પથરામાંથી નાનીમોટી ચીજો બનાવી વેચવા બેસે છે. ધોળાં, કાળાં, લાલ, પીળાં, વાદળી અને કાબરચીતરાં સંગેમરમરનાં બાણુની પડખે શંખજીરાના ડબ્બાઓ શિવાલયો, હાથીઓ અને એવાં જ નાનાંમોટાં રમકડાં સ્વયંવર માંડીને ઊભાં હોય છે. જેની નજરમાં આવે તે એમને ઊંચકીને લઈ જાય. આ બધાં રમકડાં આજે એક આસન ઉપર બેઠાં છે. કાલે કોણ જાણે કયું રમકડું ક્યાં જશે? કેટલાંક તો હિંદુસ્તાન બહાર પણ જશે અને ત્યાં વરસો સુધી ધુવાંધારનું સંગીત યાદ કરી કરીને મૂકપણે તે સંભળાવશે.

બે વાર અહીંથી ધુવાંધાર સુધી ચાલવાની તપશ્ચર્યા કરી હતી. પહેલી વારની મુસાફરી રાત્રીની હતી. બીજી વારની સવારની નાહવા ટાણેની હતી. દરેકનું કાવ્ય જુદું. આજે ત્રીજો પ્રહર પસંદ કર્યો હતો. આ વખતે ઝાઝી તપસ્યા કરવી પડી નહીં. બ્યોહાર રાજેન્દ્રસિંહજીએ પોતાનું તૈલવાહન (મોટર) અમને સોંપ્યું હોવાથી અમે લગભગ ધુવાંધાર સુધી વગર મહેનતે પહોંચ્યા. શંખજીરાના ખેતર પાસે ઊતરી, ત્યાંના વગડાની ત્રણ દુકાનો વટાવી, પથરા વચ્ચે થઈને ધુવાંધાર પહોંચ્યા. પથરાઓ જેમ અગવડ ઊભી કરતા જાય તેમ ચાલવાનો સ્વાદ વધે. આમ કરતા કરતા ધુવાંધાર પાસે પહોંચ્યા.

પ્રપાત એટલે જીવનનો અધઃપાત, પણ અહીં એવું લાગતું નથી. પહેલી વાર ગયેલા તે ડિસેમ્બર મહિનામાં અને અંધારામાં. આકાશનાં વાદળાંઓ ચંદ્ર સામે કાવતરું કરીને બેઠાં હતાં એટલે ચાંદની રાત હોવા છતાં ત્યાં અમાસની ભીષણતા હતી. અમાસની રાતે આકાશના તારાઓ

એ ભીષણતાને હસી કાઢે છે. પણ વાદળાં આગળ એની પણ આશા રહી નહીં. પરિણામે તે રાતે ધુવાંધારે જ પોતાની ભવ્યતાથી અમને પ્રસન્ન કરવા પડેલા. રાતની પ્રાર્થના કરી અમે એ આનંદ પચાવ્યો અને પાછા આવ્યા.

બીજી વાર ગયા હતા તે ત્રિપુરી કોંગ્રેસ પછી નવ દસ વાગ્યે વધતા તડકાના સ્વાગત સાથે. ધુવાંધારનાં સંપૂર્ણ દર્શન એ જ વખતે કરી શક્યા હતા. માર્ચ મહિનો હતો એટલે પાણીમાં ઉનાળાનો દુકાળ ન હતો. ભેખડનાં ખડબચડાં પગથિયાં ઊતરી નીચેથી અમે ધુવાંધાર પડતો જોયો. પાણીનો એ વેગ અને ફુવારાની એ ચંચળતા આશ્ચર્યકારક રીતે ચિત્તને સ્થિર કરેછે. પાણી તરફ જોયા જ કરીએ અને પછી અનુભવીએ કે નવનવોન્મેશશાલિની ધારાઓ વેગની સમાધિ ધારણ કરી ઊભી છે! તે જ વખતે હું જોઈ શક્યો કે ત્યાંના લીલવાળા પથરાઓ ઉપરથી ગમે તેવા દેખાતા હોય, પણ અંદરથી તો પ્રેમનો રંગ ખીલવતા લાલ છે. પાણીના જોરે પથરાનો એક કકડો ઊડી ગયો અને જાણે ઘા પડ્યો હોય તેમ અંદરનો ગુલાબી લાલ રંગ સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યો.

ધુવાંધાર જોવાની સારામાં સારી મોસમ તે દિવાળીની. વરસાદ નહીં હોવાથી રસ્તામાં ક્યાંયે કાદવ ન મળે. ચોમાસામાં આવીએ છીએ ત્યારે આખો પ્રદેશ જળબંબોળ થવાથી પ્રપાતને સ્થાન જ હોતું નથી. જ્યાં અત્યારે હૃદયને હચમચાવી મૂકનારો ધોધ છે, એ જ ઠેકાણે ચોમાસામાં માથામાં ચક્કર આવે એવાં વમળ દેખાતાં હોવાં જોઈએ. એ વમળનું રુદ્ર સ્વરૂપ જોવા માટે જો અહીં સુધી અવાતું હોય તો હું આવ્યા વગર રહું નહીં. વમળ એટલે ક્રાંતિનું પ્રતીક. એનુ આકર્ષણ અનેરું જ હોય.

દિવાળીના વખતે જલરાશિ સૌથી વધારે પુષ્ટ, પ્રપાતની શોભા સૌથી સમૃદ્ધ અને મીઠા તડકાના સેવન પછી તુષારનાં વાદળાંની ચૂંટીઓ સૌથી વધારે આહ્લાદક હોય છે. જેવી અપેક્ષા કરી હતી તેવું જ આજનું દશ્ય હતું. તુષારના ગોટેગોટા દૂરથી જ દેખાતા હતા. રસોડાનો ધુમાડો જોઈ અતિથિને જેમ આનંદ થાય છે તેમ આ ધુવાંના ગોટા જોઈને જ હવે અહીં કેવી ઉજાણી મળવાની છે એનો ખ્યાલ હું કરી શક્યો.

ધારધુવાં જેવો ધોધ જોવા જવાનું હોય છે ત્યારે એક પાટિયાનો કામચલાઉ પુલ પણ કલાપૂર્ણ અને આતિથ્યશીલ લાગવા માંડે છે. અમે પરિચિત કાંઠે જઈને બેઠા અને જતાંવેંત હેતાળ પવને તુષારનું એક ઝાપટું અમારી તરફ મોકલી કહ્યું 'સ્વાગતમ્', 'સ્વાગતમ્'. એક ક્ષણની અંદર અમારો અધ્વખેદ ઊતરી ગયો. અમે તાજા થયા અને તાજી આંખે ધુવાંધાર જોવા લાગ્યા.

ધુવાંધાર એટલે પથ્થરના વિસ્તારમાં તૈયાર થયેલી અર્ધચંદ્રાકાર ખીણ. એમાંથી જ્યારે પાણીનો જથ્થો નીચે ભુસ્કે છે ત્યારે મધ્યમાં જે કાચ જેવો લીલો રંગ દેખાય છે તે ઝેર જેવી બીક ઉત્પન્ન કરે છે. એની ડાબી બાજુ એટલે કે આપણી જમણી બાજુનો ખડક હાથીના માથા જેવો આગળ આવ્યો છે. એના પરથી જ્યારે પાણી પડે છે ત્યારે અસંખ્ય હીરાના હાર પગથિયે પગથિયે કૂદતા કૂદતા શરત રમતા હોય એવો દેખાવ થાય છે. જેમ કૂદતા જાય છે તેમ હસતા જાય છે અને પોણી પીંજી પીંજીને એમાંથી ધોળો રંગ ખીલવતા જાય છે. વચલો મુખ્ય ધોધ ખીણમાં પડ્યો કે તરત એવા તો જોરથી ઊછળે છે કે આતશબાજીનાં બાણોને પણ એની ઈર્ષા આવે. એક ફુવારો ઉપર ઊડી જરાક ઢીલો થાય છે એટલામાં બીજા ફુવારા નવા જોમથી એની પાછળ પાછળ આવી પહેલા ફુવારાને ધક્કો દઈ ફોડી નાખે છે અને પછી એના ચૂરેચૂરા, પૃથ્વીનું આકર્ષણ ભૂલી જઈ, ધુમાડાના રૂપમાં વ્યોમ-વિહાર શરૂ કરે છે. એ તુષાર સહેજ ઉપર આવ્યા કે પવનના ઝપાટાની પરંપરા એમને ઉડાડતી ઉડાડતી ચારેકોર ફેલાવે છે. આ ધુમાડાનાં મોજાં હવામાં જાડાંપાતળાં દોડતાં હોય ત્યારે ખૂબ જ મજાની વાયલની ભાત નજરે પડે છે.

અને નીચે! નીચેના પાણીની મસ્તીનું વર્ણન થઈ જ ન શકે. જાણે પાણી અદ્વૈતાનંદમાં લપસી પડ્યાં. જેટલાં પડ્યાં તેટલાં ઊઠ્યાં; લીલા રંગમાંથી ધોળું ફીણ પેદા કર્યું અને મરજીમાં આવે તેમ વિહાર કર્યો. એ અપૂર્વ લહાવો યાદ કરી કરીને નીચેનાં પાણી ફરી ફરી ઊભરાતાં હતાં. ધોબીઘાટ પરના સાબુના પાણીની ઉપમા જો અરસિક ન હોત તો નીચેના પાણીના ઊભરાને હું એની સાથે જ

સરખાવત. પણ ધોબીના સાબુનું પાણી ગંદુ હોય છે. એમાં વેગ અને મસ્તી પણ નથી હોતાં, બેપરવાઈ અને તાંડવ પણ નથી હોતાં; અને હાસ્ય ઠંડુ પડતાંવેંત મોઢા ઉપર ફરી નિર્મળ ભાવ ધારણ કરવાની કળા પણ એની પાસે હોતી નથી. અહીંનાં પાણી જોઈને ધોબીઘાટનું સ્મરણ જ કેમ થયું ? એમાં તો કોઈ જાતનું ઔચિત્ય નથી.

માણસને સમાધિની મસ્તી જોઈતી હોય તો એણે આ સ્થાને આવવું, એને કોઈ પણ કારણે નિરાશ થવું નહીં પડે.

આ બાજુની (જમણી) ભેખડનાં બે પગથિયાં આ વખતે ફરી ઊતર્યો અહીં આ ફેરે ઈશોપનિષદ્ ગાવાનું સૂઝ્યું. માથે સૂરજ તપતો હતો અને હું મોઢેથી ગાતો હતો — पूषन्नेकर्षे यमसूर्य प्राजापत्य व्यूह। रश्मीन् समूह। જ્યારે પાઠનો અંત નજદીક આવ્યો અને હું બોલ્યો 'ॐ क्रतो स्मर कृतं स्मर' ત્યારે એકાએક ત્રણચાર વરસનું મારું આખું જીવન એક સામટું આ જીવનધારા આગળ ખડું થયું અને જાણે મારું પોતાનું જીવન આ મસ્ત જીવનની કસોટી ઉપર કસતો હોઉં અને જોઈ તો કસ ઊતરતો નથી એમ જોઈ મૂંઝાતો હોઉં તેમ તે ક્ષણે લાગ્યું. બીજી જ ક્ષણે એ ત્રણ વરસની સ્મૃતિના પણ તુષાર થઈ આકાશમાં ઊડી ગયા અને હું ધોધ સાથે એકરૂપ થઈ ગયો. ખરેખર, આ ધોધ પૂર્ણ છે. અને હું પણ એ પૂર્ણનો જ એક અંશ છું. અમે બન્ને વિસદૃશ નથી, એક જ પરમ તત્ત્વની નાનીમોટી વિભૂતિઓ છીએ, એવું ભાન જાગ્રત થતાં ચિત્ત શાન્ત થયું અને હું ઉપર આવ્યો.

ચિ. સરોજીની પણ એ આખું દૃશ્ય ઉત્કટ નયને ધરાઈને પીતી હતી આ આખો આનંદ શી રીતે સમજવો, શી રીતે પચાવવો અને શી રીતે વ્યક્ત કરવો એની મીઠી મૂંઝવણ એની આંખમાં દેખાતી હતી.

અહીંથી તરત પાછા જઈ ચોસઠ યોગિનીનાં દર્શન કરવાં હતાં, નર્મદાના રક્ષક ધોળા, પીળા, નીલા, પહાડો જોવા હતા, એટલે વહુ જેમ પિયર છોડીને સાસરે જાય ત્યારે બન્ને બાજુના સુખદુઃખના મિશ્ર ભાવો અનુભવતી જાય તેમ અમે ધુવાંધારને હાર્દિક પ્રણામ કરી પાછા ફર્યા.

હિંદુસ્તાનમાં આવા અનેક પ્રપાતો અખંડ વહેતા રહે છે અને ભવ્યતાના તેમ જ ઉન્મત્ત અવસ્થાના પાઠો ભણાવતા જાય છે. હજારો વરસો થયાં — અને લાખો નથી જ થયાં એની ખાતરી નથી — ધુવાંધાર એવો ને એવો જ ગબડ્યા કરે છે. શ્રી રામચંદ્ર અહીં આવ્યા હશે. વિશ્વામિત્ર ને વશિષ્ઠ અહીં નાહ્યા હશે. ચંદ્રગુપ્ત અને સમુદ્રગુપ્તના સૈનિકોએ અહીં આવી જલવિહાર કર્યો હશે. શ્રી શંકરાચાર્યે અહીં બેસી પોતાનાં સ્તોત્રો રચ્યાં હશે. કલચુરી અને વાકાટક વંશના વીરોએ આ જ પાણીમાં પોતાના જખમો ધોયા હશે. અને અલ્હણાદેવીએ અહીં જ બેસીને ચોસઠ યોગિનીનું સ્મારક બનાવવાનો સંકલ્પ કર્યો હશે. અને ભવિષ્યકાળમાં ધુવાંધારને કિનારે શું શું થવાનું હશે એ કોણ કહી શકશે? ધુવાંધારને પોતાને જ એ કશાની ખબર નથી. એ તો પડ્યા જ કરે છે અને તુષારના રૂપમાં ઊડ્યા જ કરે છે.

નવેમ્બર, ૧૯૩૯

૩૫

શિવનાથ અને ઈબ

કલકત્તા આવતાં જતાં અનેક નદીઓની મુલાકાત થાય છે. આ પ્રદેશનો ઇતિહાસ હું જાણતો નથી, એની શરમ આવે છે. અહીંના લોકો કેટલા સરળ અને ભલા લાગે છે! તેમણે જો મનુષ્યસંહારની લીલા હસ્તગત કરી હોત તો તેમનું નામ ઇતિહાસમાં અમર થયું હોત. કેટલાક મરીને અમર થાય છે; કેટલાકનાં નામ મારનાર તરીકે અમર થાય છે. મલિક કફૂર, કાલા પહાડ વગેરે લોકો બીજી કોટીમાં ગણાય.

આ નદીઓને કિનારે લડાઈઓ થઈ હોય તો હું જાણતો નથી. તેથી મારે મન આ નદીઓનાં જળ અત્યારે તો વિશેષ પવિત્ર છે. ચર્મણ્વતીએ યજ્ઞપશુનાં લોહીનો લાલ રંગ ધારણ કર્યો, શોણ અને ગંગાએ સમ્રાટોનાં મહત્ત્વાકાંક્ષી રક્તોને પચાવ્યાં; આ નદીઓએ પણ

એમ જ કર્યું હોય તો નવાઈ નથી. પણ જ્યાં સુધી હું જાણતો નથી ત્યાં સુધી અનિશ્ચયનો લાભ એમને આપું છું.

પણ આ નદીઓને કિનારે ઘણા સાધુઓએ જરૂર તપ કર્યું હશે અને કૃતજ્ઞતાપૂર્વક એમણે એમને માટે સ્તોત્રો પણ ગાયાં હશે. એ પણ હું જાણતો નથી. અને છતાં કહું છું કે હું ભારતવાસી છું!

* * *

એક વાર દુગ ગયો હતો ત્યારે શિવનાથ નદીની સહેજસાજ ઓળખાણ થઈ. ગોંડ, ભીલ વગેરે પર્વતીય જાતિઓની એ માતા છે. આખા છત્તીસગઢની તો એ સ્તન્યદાયિની છે. એની કરુણ કથા* ચિત્તને ગમગીન કરનારી છે. પુણ્યસલિલા નદીની કહાણી આવી હોય? પણ નદી શું કરે! વિજયી આર્યોએ જો એની કથા રચી હોત તો એમાં ઉલ્લાસનું તત્ત્વ જડી આવત. આ તો હારેલી, દબાયેલી અને મૂંઝાયેલી આદિવાસી કોમનાં સંસ્મરણો સાથે વહનારી નદી! એની કહાણીઓ એવી જ ગમગીની-ભરી હોવાની.

કલકત્તાની વાટે શિવનાથ ફરી ફરી મળે છે અને કહે છે: રાજાઓના અને સાધુઓના ઇતિહાસથી તું સંતોષ નહીં માનતો. વિજેતાઓના અને સમ્રાટોના ઇતિહાસમાં લોકહૃદય ન મળે. બ્રાહ્મણ અને શ્રમણ, મુલ્લાં અને મિશનરી, કોઈએ જેમની પીડ જાણી નથી એવા આ પહાડી લોકોના દર્દનું અધ્યયન કરવાની દીક્ષા તને આપું છું. લેવાની હિંમત છે?

હિંદુસ્તાનને એક કરવાના ઉદ્દેશથી હિંદુસ્તાનીનો પ્રચાર કરી રહ્યો છું. એ જ કાજે હમણાં પૂના જઈ આવ્યો, એ જ કાજે રામગઢ જવા ઊપડ્યો છું. ત્યાંની કોંગ્રેસમાં તમામ પ્રાંતોના લોકો આવશે. ગાંધીજીના આગ્રહને કારણે કોંગ્રેસો હવે ગામડાંઓમાં ભરાવા લાગી છે. તે બધું સારું છે. પણ શું રામગઢમાં આ પર્વતીય લોકો આવશે? બિહારના 'સાન્થાલ' અને 'હો' વખતે આવે તો આવે, પણ આ શિવનાથના પુત્રો આવશે કે નહીં, કોણ જાણે?

* * *

---

* જુઓ 'દુર્દૈવી શિવનાથ'.

આજે સવારથી અનેક નદીઓ જોઈ. લાંબા લાંબા પહોળા પથરાવાળી નદી પણ જોઈ અને કાદવવાળી નદી પણ જોઈ. જેને કિનારે એકે ઝાડ નથી એવી નદી પણ જોઈ, અને જેણે એક બાજુ ઝાડોની એક જાડી દીવાલ ઊભી કરી છે એવી નદી પણ જોઈ. ધોળા ધોળા બગલાઓ એના પટમાં કાદવ પર પોતાનાં પગલાંઓની ભાત પાડતા હતા. પણ એ ચરણલિપિમાંથી હું કશો ઇતિહાસ પામી ન શક્યો, કોઈ દંતકથાઓ ઉકેલી ન શક્યો, નદી આશાએ લખતી જાય છે અને નિરાશાથી એ લેખ ભૂંસી નાખતી જાય છે. અને નવા વાચકોની રાહ દેખતી રહે છે.

અમે ઝારસૂગુડા જંક્શન પાસે જઈએ છીએ. એક નાનકડું સ્ટેશન નજીક આવે છે. એટલામાં અમારા રસ્તા તળેથી વહેતી એક સુંદર નદી અમે જોઈ. નદીમાત્ર સુંદર હોય જ છે, પણ આ નદીમાં અસાધારણ રૂપાળી ભાત પાડવાની કળા દેખાઈ. પાણીના સ્રોતમાં વમળો પેદા થતાં હશે. લીલ બાઝીને પાણીને વિશેષ રૂપ મળતું હશે. ઉપરથી એ બધી ભાત જોઈ મને રવીન્દ્રનાથનાં ચિત્રો યાદ આવ્યાં. આ નદીની ભાત પણ કશું બોલ્યા વગર, કશો બોધ આપ્યા વગર હૃદય સુધી પહોંચતી હતી અને ત્યાં પોતાની કાયમની છાપ પાડતી હતી. એનું નામ તે સાચી કળા!

પણ આ નદીનું નામ શું? પરિચય થાય અને નામ ન જડે એ કેવી વિચિત્ર સ્થિતિ! એટલામાં ઇબ સ્ટેશન આવ્યું. અમે લોકોને પૂછ્યું કે આ નદીનું નામ શું? તેમણે કહ્યું 'ઇબ.' ત્યારે નદીના નામ પરથી જ સ્ટેશનનું નામ પડ્યું છે. તેમાં ઔચિત્ય નથી એમ કોણ કહી શકે? પણ મનમાં શંકા આવી ખરી. આ ઠેકાણે ભેડેન કરીને એક નદી ઇબને મળે છે. અને સ્ટેશન તો ભેડેનને કિનારે છે. ઇબ જરા મોટી છે, એટલા ખાતર ભેડેનને અન્યાય કરી એનું નામ સ્ટેશનને ન આપ્યું. ભેડેન કંઈ નાનીસૂની નદી નથી, ખાસી પહોળી છે. દૂરથી આવે છે. પણ કશા ગર્વ વગર પોતાનાં પાણી ઇબને સોંપી દઈ પોતાના નામનો પણ આગ્રહ રાખતી નથી. મેં ઇબને કહ્યું, 'જો, ઉદારતામાં આ ભેડેન તારા કરતાં શ્રેષ્ઠ છે

કે નહીં?' ઈબે જરાક સરખું ભાતવાળું સ્મિત કરીને કહ્યું, "તે તો તમે માણસો જ જાણો. ભેડેને પોતાનું નામ છોડી દઈ પોતાનાં નીર મને સોંપ્યાં એની ઉદારતાનાં વખાણ કરવા કરતાં એની પાસેથી એ જ દીક્ષા લેવી અને એના જેવું જ થવું એ મને વધારે ઠીક લાગે છે. હું એનાં અને મારાં નીર ભેગાં કરી મહાનદીને સોંપવા, આ જુઓ, સંબલપુર ચાલી. ત્યાં હું પણ મારું નામ છોડી દેવાની છું, આમ ઉત્તરોત્તર નામરૂપનો ત્યાગ કરવાથી જ અમને બધાંને મહાનદીનું મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થયું છે, અને એ પણ સાગરને અર્પણ કરવા માટે જ છે."

અને જતાં જતાં ઈબે એક લીટી અનુષ્ટુપ છંદમાં ગાઈ બતાવી :

सर्वे महत्त्वं अिच्छन्ति कुल तत् अवसीदति ।
सर्वे यत्र विनेतारः राष्ट्रं तत् नाशं आप्नुयात् ॥

* * *

ઈબનો એ સંદેશો લઈ હું રામગઢ ગયો.

માર્ચ, ૧૯૪૦

૩૬

દુર્દૈવી શિવનાથ

['શિવનાથ અને ઈબ'વાળા લેખમાં જેનો ઉલ્લેખ છે તે લોક-કથાનો સાર બેમેતરા-દ્રુગથી લખેલા નીચેના કાગળમાં મળશે.]

કાલે અને આજે શિવનાથ નદીનાં દર્શન થયાં. એમ તો કલકત્તા આવતાં જતાં શિવનાથ એક બે વાર ઓળંગવી પડે જ છે. અહીં મોટા ઊંચા પુલ પરથી શિવનાથનો પ્રવાહ ઊંચી ઊંચી ભેખડમાં થઈને જતો જોવાને મળે છે. કાલે સાંજે બાલોડથી પાછા આવ્યા ત્યારે શિવનાથને કાંઠે ખાસ ફરવા ગયા હતા.

ચોમાસું બેઠું તો છે, છતાં નદીમાં પાણી હજી આવ્યાં નથી; પરિણામે શિવનાથ કોઈ વિરહિણી જેવી મ્લાનવદના દેખાઈ. જે નદી

બહાર જઈ ન શકે. એણે અંતે શિવાને મારી નાંખી એના શરીરના કટકા એક ઊંડી ખીણમાં ફેંકી દીધા !!

જ્યાં શિવાનું શબ પડયું એ જ સ્થાનેથી એક નદી તરત વહેવા લાગી. તે જ આપણી આ શિવનાથ, જે આગળ જઈને મહાનદીમાં પોતાનાં પાણી છોડી દે છે.

આજે સવારે ઊઠી અમે બેમેતરા જવા ઊપડયા. રસ્તામાં એક અકસ્માત થયો. અમારી દોડતી મોટર સાથે એક બળદગાડી અથડાઈ અને એક બળદનું આખું શીંગડું ઊખડી ગયું. અમે થોભ્યા અને મદદે દોડ્યા. લટકતું શીંગડું કાપી કાઢવાની સલાહ મારે આપવી પડી, અને જ્યાંથી લોહી વહેતું હતું ત્યાં પેટ્રોલનો પાટો બાંધવો પડ્યો. આખું વાતાવરણ કરુણ અને ગમગીન થયું હતું. એવી સ્થિતિમાં શિવનાથ નદીનું બીજી વાર દર્શન થયું. અહીં નદીનો પટ સુંદર છે. આસપાસના પથરા જાંબુડા લાલ રંગના છે. નદીનું પાત્ર પણ રૂપાળું છે. પ્રતિબિંબ કાવ્યમય લાગતું હતું. પણ પેલો કરુણ કિસ્સો મનમાં રમતો હતો, એટલે આ દર્શનમાં પણ વિષાદની જ છાયા હતી.

શિવનાથનું નસીબ જ આવું લાગે છે. આખરે મનની ગમગીની કાઢી નાખવા માટે આ કાગળ લખી કાઢયો. હવે હૈયું કાંઈક હળવું થયું છે.

મે, ૧૯૪૦

અબરી ઇબ

કલકત્તાથી વર્ધાની મુસાફરી કરતો હતો. ગાડીમાં રાત્રે કશું ઓઢ્યા વગર સૂતો હતો. ઓઢવાની જરૂર નહોતી. છતાંય ઓઢ્યું હોત તો વાંધા જેવું ન હતું. સવારે પાંચ વાગ્યે જ્યારે જાગ્યો ત્યારે હવામાં કાંઈક ઠંડી હોવાથી ચાદરની હૂંફ ન મેળવ્યા બદલ પસ્તાવો થયો. આખરે 'હવે શું?' કરીને ઊઠ્યો. કવિઓને જેટલો ભવિષ્યકાળ દેખાય એટલું જ બહાર દેખાતું હતું. આખું દૃશ્ય પ્રસન્ન હતું. પણ પૂરતું સ્પષ્ટ ન હતું.

એટલામાં એક નદી આવી. પુલના બે છેડા વચ્ચે એની ધારા અનેક લીટીએ વહેંચાઈ હતી. દરેક નદીનું એમ જ હોય છે, પણ આ નદીએ કાંઈક વિશેષ સૌંદર્ય સાધ્યું હોય એમ સ્પષ્ટ લાગતું હતું. પાતળા અંધારામાં પ્રભાતનું આકાશ નક્કી કરી શકતું ન હતું કે, પાણીની ચાંદી બનાવવી કે એનો જૂના કાળનો ચળકતા લોઢાનો અરીસો બનાવવો.

અમે પુલની અધવચ આવ્યા. હું પ્રવાહની શોભા નિહાળવા લાગ્યો. એટલામાં પાણી ઉપર કોઈએ ધોળો રંગ છાંટ્યો હોય અને ધીમે ધીમે એની અબરી* બની હોય એમ લાગ્યું એ ભાત જોઈ હું ખુશ ખુશ થયો. હમણાં જ દિલ્હીમાં જામિયા મિલિયાનાં નાનાં છોકરાંઓને કાગળ પર અબરીની ભાત પાડતાં જોયાં હતાં. મને આ કુદરતી આકારો ઘણા આકર્ષક લાગે છે.

આ નદીનું નામ શું? કોણ કહી શકે? મેં વિચાર કર્યો, બીજું નામ ન મળે તો આને હું અબરી નદી કહીશ.

નદી ગઈ અને મને એ નદી ક્યાંની એ જાણવાની ઉત્કંઠા વધી. કેમ કે એ નદી પછી ધુમાડો છોડતી એક બે ચીમનીઓ દેખાઈ હતી. અને પાસેની વસ્તીમાં વીજળીના દીવાઓ પણ ઝબૂક્યા હતા

---

* ચોપડીના પૂંઠા ઉપર કે અંદરની બાજુ જે રંગીન ભાતવાળો કાગળ વપરાય છે અને જેને અંગ્રેજીમાં 'Marble Paper' કહે છે તેને માટે આપણો શબ્દ છે, 'અબરી'.

રેલવેનું ટાઇમટેબલ કાઢીને મેં એને પૂછયું કે, 'પાંચ હમણાં જ
થયા છે. અમે ક્યાં છીએ ? એનો જવાબ સાંભળતાં વેંત મોઢામાંથી
પરિચયના આનંદનો ઉદ્ગાર નીકળ્યો, 'ઓહો ! એ તો આપણી ઇબ !'
રામગઢ જતાં એણે કેટલી મજાની ભાત બતાવી હતી ! મેં એને
કૃતજ્ઞતાની અંજલિ પણ આપી હતી. ઇબને હું કેમ ન ઓળખી
શક્યો ? અબરીનો આવો કળાવિલાસ શું ગમે તે નદી બતાવી શકતી હશે ?
ત્યારે આ ઇબ નદી અબરીનું કામ કઈ વર્ધા-નિશાળમાં શીખી હશે?
અથવા એમ જ હશે કે, આની પાસેથી જ દુનિયાએ અબરી-કળા
સૌથી પ્રથમ મેળવી હશે

મે, ૧૯૪૧

૩૮

તંદુલા અને સુખા

આજે એક અણધાર્યો અને અસાધારણ આનંદ અનુભવી શક્યો.
વર્ધાથી દુગ આવ્યા છીએ :— આસપાસનાં બે ગામડાંમાં રાષ્ટ્રીય
ગ્રામશિક્ષણ (બેઝિક એજ્યુકેશન) શરૂ કરવા માટે શિક્ષકો તૈયાર કરનાર
એક સંસ્થાનું ઉદ્ઘાટન કરવા. સવારે ચાર વાગ્યે દુગ આવી પહોંચ્યા.
નાહીધોઈ નાસ્તો કરી બાલોડ જવા ઊપડ્યા.

બાલોડ દુગની બરાબર દક્ષિણે ૩૭ માઇલ પર છે. રસ્તો મોટે
ભાગે જાણે દોરી છાંટીને બનાવ્યો હોય એવો સીધો છે. માઇલના
માઇલ સુધી સીધી લીટીમાં દોડતા રહેવું એમાં જેમ એકધારાપણું છે
તેમ એક જાતનો કેફ પણ છે. બાલોડ પાસે આવ્યા અને કોકે કહ્યું
કે અહીં પાસે જ તંદુલા બંડ અને કૅનાલ છે. નાનકડી વસ્તુ પણ
સ્થાનિક લોકોને મન મહત્ત્વની હોય છે. ભાઈ તામનસ્કરે જ્યારે કહ્યું
કે વ્યાખ્યાન થયા પછી આપણે એ બંડ જોવા જઈશું ત્યારે કશા
ખાસ ઉત્સાહ વગર મેં હા પાડી. એમાં કશું મજાનું જોવાનું હશે.

એમ તો માન્યું જ ન હતું. હા પાડી તે સ્થાનિક લોકોના આતિથ્યનો ઉત્સાહભંગ ન થાય એ જાતની ભલમનસાઈને લીધે જ.

ખાસો ૩૭ માઈલનો જે પ્રવાસ કરેલો એમાં રસ્તે ખાડા ટેકરા કશું જ ન હતું. બધે સપાટ જમીન. ગુજરાતની પેઠે આ જમીનમાં વાડનું નડતર પણ ન જડે. આવી સપાટ જમીન જોયા પછી એકાદ નદીનાળું જોવાને મળશે, એકાદ બંધ નજર સામે અથડાશે તો મનને એટલું વ્યંજન મળશે એમ ધારી હું કબૂલ થયો. જેણે પૂનાના બંડ-ગાર્ડનથી માંડીને ભાટઘરના પ્રચંડ બંધ સુધી અનેક બંધ જોયા છે તેનુ કુતૂહલ એમ સહેજે જાગૃત ન થાય.

બીઝવાડામાં કૃષ્ણા નદી પરનો ભવ્ય બંધ, ગોકાક પાસેનો ઘટપ્રભા આડો બાલ્યપરિચિત બંધ, લોણાવલાના બે ત્રણ આકર્ષક બંધ, મૈસૂરમાં વૃંદાવનને પોષનાર બાદશાહી કૃષ્ણસાગર, દિલ્હી પાસેનો યમુના પરનો રમણીય 'ઓખલા'નો બંધ, અને નાશકથી મોટરરસ્તે ૫૦ માઈલ દૂર જઈ જોયેલો 'પ્રવરા' નદીનો સુંદરતમ અને રોમાંચકારી બંધ; —આવાં આવાં અનેક જળાશય જેણે જોયાં છે તે સિંહગઢ તળેના 'ખડકવાસલા' જેવા બંધથી પણ સંતુષ્ટ ભલે થાય, પણ એનું કુતૂહલ બાલ્યાવસ્થામાં તો ન જ હોય.

ભાવનગર પાસેના બોર તળાવનું વર્ણન મેં લખ્યું છે; બીઝવાડાની કૃષ્ણા નદીને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરી છે; બીજા વિષે હજુ લખ્યું નથી એનુ દુઃખ છે. છતાં આજે કોઈ મજાના જલરાશિનું દર્શન થશે એવી અપેક્ષા જ ન હતી વ્યાખ્યાન, સંભાષણ અને ભોજન આટોપી અમે તેંદુલા કેનૉલ જોવા ઊપડયા અને બંધને રસ્તે દોડયા. બંધ પરથી મોટર લઈ જવા માટે રજા મેળવવા એક માણસ આગળ ગયેલો, તે આવે એટલી ધીરજ અમારી પાસે ન હતી. અમે રજા મળશે જ એવી ધારણાને જોરે ચાલ્યા અને બંધ સુધી પહોંચ્યા. બંધ ઉપર ગયા, અને—

હું તો અવાક્ બની ગયો!

કેવડો લાંબો અને પહોળો પાણીનો પટ! અને પાણી પણ કેટલું સ્વચ્છ! જાણે આકાશ જ આનંદાતિશયમાં દ્રવીભૂત થઈને નીચે

અવતર્યું ન હોય! અને પાણીના રંગ!! જાંબુડા, નીલા, પીરોજી, ચાંદીવર્ણા અને ગુલાબી!! અને એ પણ સ્થાયી નહીં! આકાશનાં વાદળાં જેમજેમ દોડે તેમતેમ આ પાણીના રંગ પણ રૂપ ફેરવે. નાનાં મોજાંને કારણે પાણીની તરલતા ખીલતી તો હતી જ, તેમાં આ રંગ-પરિવર્તનની ચંચલતા ઉમેરાઈ! પછી પૂછવું જ શું? જ્યાં જુઓ ત્યાં કાવ્ય ડોલતું હતું, ચમત્કાર નાચતો હતો. એ બાજુના કિનારા જાણતા હતા કે પોતાનું મહત્ત્વ કોને આભારી છે, એટલે અદબ જાળવી જળરાશિની ખુશામત કરતા હતા.

આ બંધની ખૂબી એના વિસ્તાર ઉપરાંત એની બીજી એક વિશેષતામાં રહેલી છે. તંદુલા અને સુખા એ બહેનપણી નદીઓ છે. તંદુલા મોટી બહેન. એ ૩૦–૪૦ માઈલ દૂરથી આવે છે. એની આગળ સુખા તો કેવળ બાળકી. ત્રણ માઈલ દોડીને જ એ અહીં પહોંચી છે. આ બે નદીઓ જ્યાં કાંઈક પાસે પાસે આવે છે ત્યાં જ આ હેતાળ બંધ, 'મારા ગળાના સમ આગળ ગયાં તો' એમ કહી, એ એની આડો પડ્યો છે. ખાસ્સો ત્રણ માઈલનો લાંબો બંધ આ બે નદીઓને રોકે છે. અને પછી પોતાની મરજી પ્રમાણે થોડુ થોડું પાણી છોડી દે છે. કાચી માટીનો આવડો મોટો બંધ હિંદુસ્તાનમાં તો શું પણ આખી દુનિયામાં પણ બીજે નહીં હોય! ૧૫ માઈલ સુધીની બંધ નીચેની અભિમાની જમીન એવાં ઉપકારનાં પાણી લેવાની ના પાડે છે. એટલે એ નહેર ત્યાર પછીના, સાઠ સિત્તેર માઈલ સુધીનાં બે બાજુનાં ખેતરોની જ સેવા કરે છે. બંધને કારણે ઉપરની કેટલી જમીન પાણી તળે ડૂબી ગઈ છે એનો ખ્યાલ નરી નજરથી ક્યાંથી આવે? તપાસ કરતાં જણાયું કે લગભગ ત્રણસો ને વીસ ચોરસ માઈલ જમીનનાં પાણી અહીં ભેગાં થયાં છે. પાણીનો વિસ્તાર ૧૬ ચોરસ માઈલ જેટલો છે! ૧૯૧૦માં આ બંધની શરૂઆત થઈ અને પોણા કરોડથી વધારે રૂપિયા ખર્ચાયા પછી જ એ પૂરો થયો. વરસાદના દિવસોમાં આ બન્ને નદીઓનાં પાણી એક થાય છે. અને પછી તો બધે જળબંબોળ દૃશ્ય જોઈ માણસને सर्वतः संप्लुतोदके નું સ્મરણ થાય છે. અને જ્યારે વચલો બેટ જરાતરા પોતાનું માથું ઊંચું રાખવાનો પ્રયાસ કરે છે ત્યારે એની એ

ગયા હતા. ત્યાંથી નજીકના અમરાપુરા જઈ અમે ઐરાવતીનાં પ્રથમ દર્શન કર્યાં. અમરાપુરા પાસે પ્રચંડ બૌદ્ધ મૂર્તિઓ છે એની અમને ભાળ લાગી હોત તો બુદ્ધ ભગવાનનાં દર્શનથી જ ઐરાવતીના વિહારની અમે શરૂઆત કરી હોત.

અહીં પણ નદીનો પટ ખૂબ પહોળો છે. નદીનો પ્રવાહ ધીરોદાત્ત ગજગતિએ ચાલે છે. આવી નદીના પૃષ્ઠ ઉપર હોડીમાં અથવા 'વાફર' (સ્ટીમલૉંચ)માં બેસી મુસાફરી કરવી એ જીવનનો એક લહાવો જ છે.

અમરાપુરાથી મંડાલે પાછા જઈ અમે 'વાફર'માં બેઠા. દરિયાની મુસાફરી જુદી અને નદીની મુસાફરી જુદી. નદીમાં મોજાં નથી હોતાં. બે બાજુનો કાંઠો આપણને સાથ દે છે. અને આપણને નથી લાગતું કે આપણે જીવન નામ ધારણ કરનાર પણ જીવલેણ એવા મહાભૂતના સકંજામાં સપડાયા છીએ. નદીનો પ્રવાસ એ પૃથ્વીના ગોળાના હવામાં ચાલતા સનાતન પ્રવાસ જેટલો જ શાંત અને આહ્લાદક હોય છે. અત્યારે એ ઐરાવતીના પ્રવાસનું સ્મરણ કરું છું ત્યારે દ્રૌપદીસમી માનિની નર્મદાનો ચાણોદ-કર્નાળી તરફનો પ્રવાસ, સીતાસમી તાપીનો સાગરસંગમ સુધીનો પ્રવાસ, કાશીતલવાહિની ભારતમાતા ગંગાનો પ્રવાસ, મથુરા-વૃંદાવનનો કૃષ્ણસખી કાલિંદીનો પ્રવાસ, કાશ્મીરના નંદનવનમાં કરેલો પાર્વતી-વિતસ્તાનો પ્રવાસ અને વનશ્રીના પિયરરૂપ ગોમાંતક પ્રદેશમાંનો જલપ્રવાસ એક સામટા યાદ આવે છે. એમાંયે ધરાઈએ એટલો લાંબો પ્રવાસ તો વિતસ્તા અને ઐરાવતીનો જ. સિંધુ, ગંગા, બ્રહ્મપુત્રા અને નર્મદાને તોલે આવે એવી આ નદી છે. ઐરાવતીનો પટ અને પ્રવાહ જોતાંવેંત કોઈ મહાન સામ્રાજ્ય પર રાજ કરનાર સમ્રાજ્ઞી તો નહીં હોય એવો ભાવ મનમાં આવે છે. આરાકાન અને પેગુ યોમા એનું રક્ષણ કરે છે ખરા, પણ ઐરાવતીની પ્રતિષ્ઠા સાચવવા તેઓ આદરપૂર્વક દૂર દૂર ઊભા છે.

અમારું જહાજ ચાલ્યું. કામધેનુનાં વત્સો જેમ સાંજ પડચે મા પાસે દોડતાં આવે તેમ આસપાસના વિસ્તીર્ણ પ્રદેશના ટોળેટોળાં શ્રમજીવી કૃષીવલો ઐરાવતીને કાંઠે ભેગા થાય છે. અમારું જહાજ એ એક મોટી ચાલતી ગુજરી જ ગણાય. નાનું કે મોટું બંદર આવે એટલે અમારું

જહાજ લોકોને આમંત્રણ ફૂંકે. બસ, કીડીઓનો રાફડો ઊભરાય તેમ લોક દોડતા આવે. ખાવાની ચીજો, કપડાં, નેતરનાં વાસણો, કારીગરીની વસ્તુઓ, જાતજાતના પદાર્થો જહાજ પર ફેલાય. જહાજમાં પણ કેટલાક વેપારીઓ પોતાનો માલ લઈને તૈયાર બેઠા જ હોય. પક્ષીઓ કલબલ કરે તેમ લેવડદેવડનો ઘોંઘાટ શરૂ થાય. આપણે ભાષા જાણતા હોઈએ તો જ ઘોંઘાટનો કંટાળો આવે. અહીં લોકો લડે, વઢે કે રડે, આપણે માટે બધું સરખું; જાણે એક મોટું નાટક ભજવાય છે. વિનિમય પૂરો થાય એટલે જહાજ ઊપડે. વિયાવાની તૈયારીમાં હોય એવી ભેંસ જેવું અમારું જહાજ ડોલતું ડોલતું ચાલે. જહાજના એક હલકટ ગોરા અમલદાર સાથે અમારું બગડવાથી અમારી મુસાફરીની શરૂઆત મીઠા પાણીમાં પણ ખારી થઈ ગયેલી. પણ મંદ મંદ પવનમાં એ બધું ઊડી ગયું, અને અમે કુદરતની પેઠે પ્રસન્ન થયા.

ફરી એક બંદર આવ્યું. અહીં વેપાર કંઈક વિશેષ ચાલતો હશે. નાનીમોટી અસંખ્ય હોડીઓનું ધણ નદીને કાંઠે કાદવમાં આળોટતું હતું. ઢોરની પીઠ પર માખીઓ બણબણે તેમ ગામડાંના છોકરાઓ આ હોડીઓ વચ્ચે કૂદતા ને રમતા હતા. બ્રહ્મી લોકોમાં છૂંદણાંનો શોખ ભારે હોય છે. એમની કેવડાના રંગની ચામડી પર લાલ અને લીલાં છૂંદણાં શોભે છે પણ ખરાં. મહારાષ્ટ્રનાં ગામડાંમાં એવી માન્યતા છે કે, આ ભવે શરીર પર ઘરેણાં છૂંદીએ તો આવતે ભવે સોનાનાં ઘરેણાં મળે, અને કપાળ પર ચાંલ્લો કે ચંદ્રમા છૂંદવાથી અખંડ સૌભાગ્ય મળે. અહીંના લોકોમાં પણ એવી કંઈક માન્યતા હોવી જોઈએ, કેમકે ઘણા ગામડિયાઓ કેડથી ગોઠણ સુધીના આખા ભાગ પર ભાતવાળી લુંગી છૂંદાવે છે. તેથી જે કેટલાક ભાઈઓ નદીમાં ઉઘાડા નાહવા પડ્યા હતા તેઓ કપડાં વગર પણ નાગા જેવા લાગતા નહોતા. જહાજ વધારે થોભવાનું હોય ત્યારે અમે કિનારા પર જઈ પાસેનાં ગામડાંમાં ફરી આવતા. બ્રહ્મી ઘરો અને શેરીઓથી અમારી આંખો ટેવાઈ ગઈ હતી. એમની ભાષા અમને નહોતી આવડતી, છતાં એ નિર્વ્યાજ ગામડિયાઓનું જીવન અમને પરિચિત જેવું જ લાગતું. મુત્સદ્દી અને વેપારી લોકોના રાગદ્વેષો બાદ કરીએ અને ધાર્મિક અધાર્મિક લોકોની કલ્પનાસૃષ્ટિ

કોરે મૂકીએ તો માણસજાત બધે સરખી જ છે. હું માનું છું કે દુનિયાભરમાં ગામડાં બધાં રૂપે અને સ્વભાવે સરખાં જ હોવાં જોઈએ.

પ્રવાહ સાથે જાણે તાલ ધરતાં હોય તેવાં સ્તૂપો અને મંદિરો વચમાં વચમાં આવી જતાં. ઊંચી ટેકરીઓ અને શિખરો હમેશ માણસજાતને પ્રિય છે જ. તેમાં વળી નાઈલ નદી જેવી ઐરાવતી ચારે દિશાએ પોતાની કૃપાનો ઉત્પાત ફેલાવે ત્યારે ઊંચાં ઊંચાં સ્થાનો એ જ માણસનું આશ્રયસ્થાન થઈ જાય છે. એના પ્રત્યેની કૃતજ્ઞતા મંદિર બાંધીને માણસ ન દાખવે તો બીજી કઈ રીતે વ્યક્ત થાય? કુદરતે આપણને શીખવ્યું છે કે, લીલાં પાંદડાંમાં પીળાં પરિપક્વ ફળ પોતાની બધી ખુમારી દાખવી શકે છે. એ પાઠનો લાભ લઈ લોકોએ ઝાડો વચ્ચે મંદિર બાંધી એના પર આકાશનું આનંત્ય ચીંધનાર સોનાની આંગળીઓ ઊંચી કરેલી છે. કુદરતની શોભા માણસ સુધારી ન શકે એમ માનનારાઓએ આ શિખરો એક વાર જોવાં જોઈએ.

બપોરનો વખત હતો. અંગ્રેજી જાણનાર એક બ્રહ્મી કૉલેજિયન જોડે અમે વાતો કરતા હતા. એટલામાં એક નીરવ સાદ સંભળાયો. છિંદવીન નદી પોતાનો કરભાર લઈને ઐરાવતીને મળવા આવી હતી. એનો શો પ્રેમસંગમ! રામદાસ અને તુકારામ એકબીજાને મળ્યા હોય અથવા ભવભૂતિ શેતરંજ રમતા કાળિદાસને પોતાનું 'ઉત્તરરામચરિત' સંભળાવતો હોય એવો એ દેખાવ હતો.

કલ્પનામાં તો છિંદવીનના અજ્ઞાત પ્રદેશમાં શાન રાજ્યો સુધી હું જઈ પણ આવ્યો. હાથમાં તીરકામઠું અથવા કુહાડી લઈને ફરનાર નિશ્ચિંત અને નિર્ભય એવા કેટલાયે વનવાસીઓ મને ત્યાં મળ્યા. સંશય આવે તો જીવ લેનાર અને વિશ્વાસ બેસે તો જીવ આપનાર એ કુદરતનાં બાળકોનું દર્શન સુધારાનો કાદવ ધોઈ કાઢનાર મંગલસ્નાન જેવું હતું. જહાજ પરનું પક્ષી ગમે તેટલું ઊડે તોયે આખરે જહાજ પર જ પાછું આવે છે તેમ કલ્પના પણ જંગલની સહેલ કરી ફરી પાછી જહાજ પર આવી. કેમ કે અમે પકોકુ બંદર પર આવી પહોંચ્યા હતા.

પેગોડા પાસેની કાદવવાળી નદીમાં નાહી અને બ્રહ્મી પરોણાગતનો સ્વીકાર કરી અમે ફરી જહાજ ઉપર સવાર થયા અને ઘાસલેટના કૂવાઓ જોવા યેનનજાંવ સુધી પહોંચ્યા. અહીં અમેરિકન મજૂરોનું રાજ ચાલે છે એમ કહી શકાય. આસપાસ વનશ્રી નહીં જેવી. અહીં એક તરફ આ ઘાસલેટના કૂવાનું આધુનિક ક્ષેત્ર અને બીજી તરફ ટેકરી પર આવેલા નાનકડા પ્રાચીન બૌદ્ધ મંદિરનું તીર્થક્ષેત્ર અને જોઈ કેટલાયે વિચારો મનમાં આવ્યા. મંદિરની કારીગરીમાં હાથીના મોઢાવાળું એક પક્ષી કોતરાયેલું હતું. બીજા પણ અનેક સંકરો અહીં જણાયા. પાસેના મઠમાં કેટલાક બૌદ્ધ સાધુઓ રાગડા તાણીને સંધ્યાકાળની પ્રાર્થના કે એવો જ કંઈક વિધિ કરતા હતા. ઐરાવતીને જાણે કશો પક્ષપાત ન હોય એવી રીતે ઘાસલેટના કૂવાના પંપનો ધમાલિયો અવાજ પણ એ પોતાના હૃદય ઉપર વહન કરે છે અને अनिच्चा वत संखारा उप्पादव्वयधम्मिणोનો શ્રાંત અથવા ચિરંતન સંદેશો પણ વહન કરે છે. અમેરિકાનું સામર્થ્ય ભલે અજોડ હોય પણ એ ખંડ તો બાળક જ કહેવાય ને? એને જીવનનું રહસ્ય આટલામાં ક્યાંથી હાથ લાગવાનું? એને તો નદીને કાંઠે ત્રણ ત્રણ હજાર ફૂટ ઊંડા કૂવા ખોદી ઘાસલેટ કાઢવાનું જ સૂઝવાનું. દુનિયાના સર્વ સૃષ્ટ પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે ને નાશ પામે છે, એમાં બધું જ નશ્વર અને વ્યર્થ છે, અસાર છે, સાર તો કેવળ એમાંથી બચી જઈ નિર્વાણ મેળવવામાં છે, એ વાત કયો અમેરિકન સ્વીકારી શકે? પણ ઐરાવતી નદી તો ઉત્સાહને લીધે જ્ઞાનનો ઇન્કાર ન કરે અને જ્ઞાનના ભારથી ઉત્સાહ નહીં ખોઈ બેસે. એને તો મહાસાગરમાં વિલીન થવું છે અને છતાં એ વિલીન થવાનો આનંદ અખંડ જાગતો અને વહેતો રાખવો છે.

યેનનજાંવથી અમે પ્રોમ સુધી ગયા અને ત્યાં ઐરાવતીની વિદાય લીધી. અહીંથી આગળ જઈ, એ મહાનદી અનેક મુખે સાગરને મળે છે. ઐરાવતી ખરેખર સુવર્ણદેશની માતા છે.

ઉંચળીનો ધોધ

સાવ સુકાઈ ગયેલા જોગના ધોધના આ વખતના દર્શનની ગમગીની ધોઈ કાઢવા માટે બીજું એકાદ કંઈક ભવ્ય અને પ્રસન્ન દૃશ્ય જોવાની જરૂર હતી જ. કારવાર જિલ્લાના સર્વસંગ્રહ — ગૅઝેટિયર — નાં પાનાં ફેરવતાં શોધ થઈ કે, જોગથી સહેજ ઊતરતો ઉંચળ્ળી કરીને એક મજાનો ધોધ શિરસીથી બહુ દૂર નથી. લશિંગ્ટન કરીને એક કલેક્ટરે સને ૧૮૪૫માં એ ધોધની શોધ કરી હતી! જાણે તે પહેલાં કોઈ માણસે એ ધોધ જોયો જ નહીં હોય! અંગ્રેજની આંખે એ ચડ્યો એટલે એને દુનિયામાં સ્થાન મળ્યું!

આ ઉંચળ્ળી ક્યાં છે, ત્યાં ક્યાંથી જવાય, કેમ જવાય? અમારા કાર્યક્રમમાં એ ધોધ બેસે એમ છે કે નહીં, એની તપાસ મેં ચલાવી. શ્રી. શંકરરાવ ગુલવાડીએ જોયું કે, હવે ઉંચળ્ળીનો કાર્યક્રમ ગોઠવ્યા વગર શાંતિ કે સ્વાસ્થ્ય મળવાનાં નથી. અને તેઓ મારા કરતાં ઓછા ઉત્સાહી થોડા જ હતા? એમણે કહ્યું કે, જ્યારે વીજળી પેદા કરવાની દૃષ્ટિએ કારવાર જિલ્લાના ધોધોની તપાસ — 'સરવે' થઈ ત્યારે એંજિનિયર લોકોએ ઉંચળ્ળીના ધોધને પહેલે સ્થાને મૂક્યો હતો; ગેરસપ્પાના એટલે કે જોગના ધોધને બીજે નંબરે મૂક્યો હતો; માગોડનો ત્રીજો, અને સૂપા પાસે છે એ ચોથો.

સમુદ્ર સાથે કારવાર જિલ્લાની દોસ્તી બાંધી આપનાર ચાર મુખ્ય નદીઓ છે — કાળી નદી, ગંગાવળી, અઘનાશિની અને શરાવતી. આમાંની શરાવતી અથવા બાલનદી હોન્નાવર પાસે સમુદ્રને મળે છે. દસ વરસ પહેલાં જ્યારે જોગનો ધોધ બીજી વાર જોયો હતો ત્યારે આ જ શરાવતી નદી ઉપર હોડીમાં બેસી હોન્નાવરથી અમે ઉપલાણે ગયા હતા. શરાવતીનો કાંઠો એટલે વનશ્રીની ઉજાણી.

આ વખતે જ્યારે હુબળીથી અંકોલા ને કારવાર અમે ગયા ત્યારે આરબેલ ઘાટમાંથી નાગમોડી રસ્તો કાઢતી ગંગાવળીને અમે જોઈ હતી. અને અંકોલાથી ગોકર્ણ જતાં એના પૃષ્ઠભાગ ઉપર નૌકાક્રીડા પણ

કરી હતી. કાલી નદીનાં દર્શન તો મેં નાનપણમાં જ કર્યાં હતાં. પચાસ વરસ પહેલાંનાં એ સંસ્મરણો દસ વરસ પહેલાં તાજાં પણ કર્યાં હતાં અને આ ફેરે પણ કારવાર જતાંવેંત કાળી નદીનાં બે વાર દર્શન કર્યાં હતાં. પણ એટલેથી સંતોષ ન થયો, તેથી કારવારથી હળગા સુધીની ૧૦ માઇલની મુસાફરીની જા-આવ હોડીમાં કરી લીધી.

ચોથી નદી તે અઘનાશિની. એનું નામ જ કેટલું પાવન! એ નદી ગોકર્ણની દક્ષિણે તદડી બંદર પાસે આડી અવળી ખૂબ ખૂબ ફેલાય છે, પણ સમુદ્રમાં પહોંચવા માટે માત્ર એને નાનકડો જ માર્ગ મળે છે. આ અઘનાશિની જ્યાં સમુદ્રને મળવા માટે ઉતાવળ કરી સહ્યાદ્રિના પહાડ પરથી ભૂસકો મારે છે, તે જ ઉંચળ્ળીના ધોધ તરીકે ઓળખાય છે.

અમે સિદ્ધાપુરથી શિરસીનો રસ્તો લીધો. પણ શિરસી સુધી જવાને બદલે એક રસ્તો પશ્ચિમ તરફ ફંટાતો હતો, એ લઈને અમે નીલકુંદ સુધી પહોંચ્યા. ત્યાં ગોપાળ મડગાંવકરના કાકા રહેતા હતા. ઠીક પ્રતિષ્ઠિત જમીનદાર. એમની સ્વાગતાનો સ્વીકાર કરી અમે ઉંચળ્ળીની શોધમાં ઊપડ્યા. નીલકુંદથી હોસતોટ (=નવો બગીચો) જવાપણું હતું. લશ્કરી 'જીપ'ની સગવડ મળેલી હોવાથી જંગલી રસ્તો પાર કેમ કરાશે એ ચિંતા લગભગ ઓસરી ગઈ હતી. આ હોસતોટથી હોન્નેકોંબ (=સોનાનું શિંગડું) તરફ જવાનો રસ્તો અમારે લેવાનો હતો. પણ એ રસ્તે મોટર તો શું, બળદગાડી કે પાલખી પણ ન જઈ શકે. એ તો વાઘનો રસ્તો કહેવાય. માણસ પણ વાઘ જેવો થઈને જ એવે રસ્તે જાય. અમે અમારી જીપને એક ઝાડની છાયામાં આરામ કરવા મૂકી દીધી, અને अथातो घोधजिज्ञासा કહી જંગલમાંથી રસ્તો કાઢવાની શરૂઆત કરી. હોસતોટથી એક સ્થાનિક જુવાન હાથમાં મોટો 'કોયતો' લઈ અમારી આગળ ચાલ્યો. એ બિચારાને ધીમે ચાલવાની ટેવ નહીં, અને સૃષ્ટિસૌન્દર્ય નિહાળવાની લત નહીં! એ તો આગળ ને આગળ ચાલ્યો અને અમને એનો બહુ જ ઓછો ઉપયોગ થયો. અમે થોડુંક આગળ ચાલ્યા. ચડ્યા અને ઊતર્યા — ચડ્યા અને ઊતર્યા — ત્યાં જંગલ ઘનદાટ થવા લાગ્યું. થોડા વખત પછી એ ઘનઘોર થયું.

So steep the path, the foot was fain,
Assistance from the hand to gain.

અમારી મુખ્ય મુશ્કેલી પગ તરફની કેડીની હતી. ત્યાં એટલાં બધાં સુકાયેલાં પાંદડાં ભેગાં થયાં હતાં કે પગ ન લપસે તો આશ્ચર્ય! મહેર માલિકની કે એ પાંદડાંમાંથી સરેસર કરીને કોઈ સરપ ન નીકળ્યો. નહીં તો અમારી ઉંચળ્ળી ત્યાંની ત્યાં જ રહી જાત. જ્યાં આકરો ઉતાર હોય ત્યાં લાકડી વતી પાંદડાં ખસેડી કોઈ મજબૂત પથરો કે ઝાડનું ચવડ મૂળિયું મળે છે કે કેમ એ જોવું પડતું.

બપોરનો બાર વાગ્યાનો વખત હતો. પણ અંદર તડકો આવે ત્યારે ને? અમે ચાલીને ગરમ ન થયા હોત તો ત્યાં ટાઢે જ વાત! થોડાક આગળ જઈએ અને એકબીજાને પૂછીએ, 'આપણે કેટલું આવ્યા હઈશું? હવે કેટલું બાકી છે?' બધા જ અજ્ઞાન. પણ સિદ્ધાપુરથી એક આયુર્વેદિક ડૉક્ટર કૅમેરા લઈને અમારી સાથે આવ્યા હતા. એ ભાઈ એક વરસ પહેલાં બીજે ક્યાંકથી ઉંચળ્ળી ગયા હતા. તેટલા જૂના અનુભવ પરથી એ અમને બાકીનો રસ્તો કેટલો છે એનો અડસટ્ટો કહેતા હતા! વચમાં વચમાં અમારો નામમાત્રનો રસ્તો પણ બંધ થતો. આગળ ક્યાંથી જવાનું એનો અંદાજ જ કરવો પડતો. પણ ખરી મુશ્કેલી રસ્તો બંધ થવાથી નથી ઊભી થતી; પણ જ્યારે એક કેડી ફંટાઈને સામે બે કેડી થઈ જાય, અને સાચી બાજુ કઈ એ બતાવનાર કોઈ ન હોય અને આંધળો અંદાજ કરનાર એક સાથીના અભિપ્રાયે સાથે આપણો એટલો જ આંધળો અંદાજ મળતો ન હોય, ત્યારે ખરી મૂંઝવણ પેદા થાય છે. અને છેવટે યદ્ ભાવિ તદ્ ભવતુ 'જે થવાનું હશે તે થાઓ' એમ કરીને નસીબને ભરોસે એકાદ કેડી પકડવી પડે છે.

એક જણે કહ્યું કે દૂરથી ધોધનો અવાજ સંભળાય છે. મારા કાન બહુ તીક્ષ્ણ નથી. એકે ક્યારનું રાજીનામું આપ્યું છે અને બીજો કાન કામ પૂરતું જ સાંભળે છે. પણ કલ્પનાશક્તિ વિષે એમ ન કહી શકું. મેં કાન અને કલ્પના બંનેને જોરે સાંભળવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ જેને ધોધનો અવાજ કહી શકાય એવું કશું જ સંભળાયું નહીં.

ક્યાંક મધમાખો બણબણતી હોત તો પણ હું કહેત કે 'હા હા, ધોધ સંભળાય છે ખરો.' અગવડવાળી મુસાફરીમાં સાથ આપનાર સાથે ઝટ સંમત થવાનો યાત્રાધર્મ માં હું પૂર્ણપણે માનું છું! પણ અહીં હું લાચાર હતો.

એક તરફ જંગલની ભીષણ સુંદરતા હું માણતો હતો અને બીજી તરફ ચિં. સરોજના કેટલા બેહાલ થતા હશે એ ચિંતાથી એની તરફ જોતો હતો. જ્યારે સરોજે કહ્યું કે, 'આવી જંગલની મુસાફરીને અંતે કોઈ ધોધ જોવાને ન મળે તોયે આવ્યાનું સાર્થક થયું ગણાય. કેટલું મજાનું જંગલ છે! આ મોટાં મોટાં ઝાડો અને એમને બાંધી દેનાર વેલાઓ — બધું જ મજાનું છે,' ત્યારે મને ઘણું સમાધાન થયું.

આગળ જતાં જ્યારે રસ્તો લગભગ અશક્ય થયો અને એક હાથે લાકડી અને બીજે હાથે કોઈનો ખભો પકડીને ઊતરવાનું પણ શંકાસ્પદ થયું, ત્યારે પણ સરોજ કહે, 'મારો ઉત્સાહ ઓછો નથી થયો, પણ બીજાને અગવડરૂપ થાઉં છું એ ખ્યાલથી જ નાસીપાસ થાઉં છું. આટલો ઉતાર પાછો ચડવાનો છે એનો પણ ખ્યાલ રાખવાનો છે.' મેં કહ્યું, 'એક વાર ઉંચળ્ળીનાં દર્શન કરી પછી પાછા જવાનું કોઈ ને કોઈ રીતે થશે જ. આપણે પૂરતો આરામ લેતાં લેતાં જઈશું. અહીં સુધી આવ્યાં છીએ, અને હવે ધોધનો અવાજ પણ સંભળાય છે એટલે આગળ વધ્યાં વગર છૂટકો નથી.'

અમારા માર્ગદર્શકે નીચે જઈને ફૂંક કરી. ડૉક્ટરે કહ્યું, 'એણે પાણી જોયું લાગે છે.' અમારો ઉત્સાહ વધ્યો. અમે ફરી ઊતર્યા અને વધુ ઊતર્યા. આગળ ગયા. પછી જમણી બાજુએ ગયા અને આખરે — જેને માટે આંખો તલસતી હતી તે ધોધનું માથું નજરે પડ્યું!

એક સાંકડી ખીણની આ બાજુ અમે હતા અને સામી બાજુએથી અઘનાશિનીનાં પાણી, જે અમે સવારથી કરેલી જીપની મુસાફરીમાં ત્રણ ચાર વાર ઓળંગ્યાં હતાં, તે અહીં એક મોટા પથરાના ત્રાંસા પડ પરથી નીચે પહોંચવાની તૈયારી કરતાં હતાં. ગીત જેમ તંબૂરાના તાલ સાથે જ સંભળાય, તેમ જ ધોધનાં દર્શન ધબધબના નગારાના સાથની સાથે જ કરાય.

ઉંચળ્ળીનો ધોધ જોગના રાજા ધોધની પેઠે એક ભૂસકે નીચે નથી પહોંચતો. સવારની પાતળી ઊંઘનો દરેક કકડો જેમ આપણે અર્ધ જાગ્રત સ્થિતિમાં માણીએ છીએ, તેમ જ અઘનાશિનીનાં પાણી પગથિયે પગથિયે કૂદીને ધોળા રંગનો અનેક ભાતવાળો પડદો બનાવે છે. આટલાં ધોળાં પાણીમાં જગતનું કાળામાં કાળું પાપ પણ સહેજે ધોવાઈ જાય.

સૂપડામાં ધાન મૂકી સૂપડું ત્રાંસું ત્રાંસું હલાવાય છે ત્યારે જેમ દાણા નાચતા નાચતા જમણી બાજુના ખૂણા તરફ દોડે છે અને સાથે સાથે આગળ પણ જાય છે, તેમ જ અહીંનાં પાણી પહાડના પથરા પરથી ઊતરતાં ત્રાંસાં પણ દોડે છે અને ફીણનાં વલયો કરતાં ભૂસકો પણ મારે છે. એક ઠેકાણે પાણીએ અવતાર કર્યો કે તરત ફરી ત્યાં અંગરખાના ઘેરાવાની પેઠે કે ધોતિયાની કલ્લીની પેઠે એ ફેલાવા લાગે છે અને અનુકૂળ દિશા મેળવી ફરી ભૂસકો મારે છે.

હવે તો આ પાણી આમ કેટલાં નખરાં કરવાનાં છે અને અંતે ક્યાં સુધી પહોંચવાનાં છે એ જાણ્યા વગર છૂટકો જ ન હતો. અમારામાંથી કેટલાક આગળ ચાલ્યા. ફરી ઊતરો, હજી ઊતરો; ઝાડની લચકવાળી ડાળો પકડીને ઊતરો. એમ કરતાં કરતાં આખા ધોધનો અખંડ સાક્ષાત્કાર કરતા એક મોટા પથરાને માથે પહોંચ્યાં. એ કરાડને માથે ઊભા રહી સામી કરાડ પરથી અવતરતા પાણીના પદક્રમ નિહાળવા એ જીવનનો અનેરો લહાવો હતો. અમે મીટ માંડીને પાણીને નિહાળતાં હતાં, પણ પાણી કાંઈ અમને નિહાળવા જેટલાં નવરાં ન હતાં. એ હતાં પોતાની મસ્તીમાં ચૂર. કપૂરના ચૂરામાં જે ધોળા રંગનો ઉત્કર્ષ હોય છે તે જ આ જીવનાવતારમાં હતો.

ભગવાન સૂર્યનારાયણ માથા પરથી અમને પોતાના આશીર્વાદ આપતા હતા. પરસેવાનાં ટીપાંના રેલા અમારા લમણા પરથી ગમે તેટલા ઊતરે તોયે તે સામેના ધોધ આગળ કોઈનું ધ્યાન થોડું જ ખેંચી શકે? સૂર્યનારાયણના આશીર્વાદ ઝીલવાની શક્તિ જેમ ઉંચળ્ળીના ધોધમાં હતી તેમ મારામાં ન હતી. પાણી ચળકીને ધોળા રેશમની કે સાટીનની શોભા બતાવવા લાગ્યાં. A moving tapestry of white satin and silver filigree.

કટકમાં ચાંદીમાંથી ઝીણા ઝીણા તારો ખેંચી કાઢી એનાં અત્યંત નાજુક અને અત્યંત મોહક ઘરેણાં બનાવે છે. તારનાં પીંપળ-પાન, કમળો, કરંડકો — અનેક પ્રકાર મેં ઓરિસ્સામાં ધરાઈને જોયા છે અને કહ્યું છે, 'આ ઘરેણાંએ કટકનું નામ સાર્થક કર્યું ખરું.'

કુદરતને હાથે ઘડાતાં અને ક્ષણે ક્ષણે બદલાતાં રૂપાનાં રૂપાળાં ઘરેણાં અહીં ફરી વાર જોઈ કટકનું સ્મરણ થયું. સોનાના ઢાંકણાથી સત્યનું રૂપ ઢંકાતું હશે, પણ રૂપાના આ જીવંત તારકામથી કુદરતનું સત્ય અદ્ભુત રીતે પ્રગટ થતું હતું. 'હવે આ સત્યનું શું કરું? કઈ રીતે એને પી જાઉં? એને ક્યાં સંઘરું? શી રીતે ઊંચકીને લઈ જાઉં?' એવી મીઠી મૂંઝવણ હું અનુભવતો હતો. એટલામાં જૂની ટેવને કારણે, વગર ઇરાદે, કંઠમાંથી ઈશાવાસ્યનો મંત્ર જોરથી ગુંજવા લાગ્યો. હા, ખરેખર — આ જગત એના ઈશથી ઢાંકવું જ જોઈએ — જેમ સામેનો ત્રાંસા પડવાળો પથ્થર પાણીના પડદાથી ઢંકાય છે અને એ પડદો ચૈતન્યના ચળકાટથી ઢંકાય છે, તેમ જ. જે જે નજરે પડે છે — પછી તે ચર્મચક્ષુની નજર હોય કે કલ્પનાની દૃષ્ટિ હોય — બધું જ આત્મતત્ત્વથી ઢાંકી દેવું જોઈએ. તો જ અલિપ્ત ભાવે અખંડ જીવન આખર સુધી માણી શકાય. માણસને માટે બીજો રસ્તો નથી.

નજર નીચે ગઈ ત્યાં એક શીતળ કુંડ પોતાની લીલી નીલાશમાં ધોધનાં પાણી ઝીલતો હતો અને પરિગ્રહ સારો નહીં એ જાણવાથી થોડી જ વારમાં એક રૂપાળા પ્રવાહમાં એ તમામ જથ્થાને વહેતો કરતો હતો. અઘનાશિની પોતાનાં વાંકાંચૂકાં વહેણ દ્વારા આસપાસની તમામ ભૂમિને પાવન કરવાનું અને માણસજાતનું વાંકુંચૂકું (जुहुराण) પાપ (एनस्) ધોઈ કાઢવાનું પોતાનું વ્રત અવિરત ચલાવતી હતી. મેં એને અંતે પ્રાર્થના કરી :

युयोधि अस्मत् जुहुराणम् एनः
भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेम।

હે અઘનાશિની! અમારું વાંકુંચૂકું કુટિલ પાપ લડી કાઢ. અમે તારે માટે ઘણા ઘણા નમસ્કારનાં વચનો રચીશું!

ટિપ્પણ

[નોંધ: શ્રી કાકાસાહેબનાં પુસ્તકોમાં ટિપ્પણની સૌથી વધુ જરૂર આ 'લોકમાતા'ને હતી. 'હિમાલયનો પ્રવાસ' અને 'ઓતરાતી દીવાલો' એ બે પુસ્તકોનાં ટિપ્પણની પેઠે આ ટિપ્પણમાં પણ મને લેખક તરફથી ઘણી મદદ મળી છે. ઉપરાંત ભાઈશ્રી ઉમાશંકર જોષીએ ઉત્તરરામચરિતના પોતાનાં અપ્રસિદ્ધ અનુવાદમાંથી અનેક શ્લોકો વાપરવા દીધા છે તે માટે હું તેમનો ઋણી છું. પૃ. ૩૨ ઉપરના कुलशिखरिणः વાળા શ્લોકની આખી સમજૂતી શ્રી કાકાસાહેબ સંપાદિત 'सद्बोधशतकम्'માંથી લીધેલી છે. ગીતાના શ્લોકોના અનુવાદ સામાન્ય રીતે 'અનાસક્તિયોગ'ને અનુસરીને આપેલા છે. મારા આ ટિપ્પણનો ઉપયોગ આ પુસ્તકની મરાઠી આવૃત્તિના ટિપ્પણ માટે ભાઈશ્રી સતીશ કાલેલકરે કર્યો છે, અને તેમનાં કેટલાંક ટિપ્પણો મેં આમાં સમાવી લીધાં છે, એટલું અહીં નોંધવું જોઈએ. **નગીનદાસ પારેખ**]

મુખપૃષ્ઠ ઉપરનો શ્લોક

विश्वस्य मातरः ० આમ આટલી નદીઓ મેં યાદ આવી તે પ્રમાણે ગણાવી. હે રાજન્! આ બધી વિશ્વની માતાઓ છે, અને બધી જ શક્તિશાળી છે અને મહાન ફળ આપનારી છે.

ધૃતરાષ્ટ્રના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સંજય ભારતવર્ષનું વર્ણન કરતાં ભારતની નદીઓની યાદી સંભળાવ્યા પછી ઉપસંહારમાં આ વચનો કહે છે. મહાભારતના ભીષ્મપર્વના નવમા અધ્યાયના ૩૭મા અને ૩૮મા શ્લોકનાં પહેલાં બબ્બે ચરણો લઈને આ શ્લોક બનાવેલો છે.

यथास्मृतिः ० નદીઓ છે તો અનેક પણ મને યાદ આવી તેટલી કહી, એવો ભાવ છે. ૩૭મા શ્લોકનાં છેલ્લાં બે ચરણોમાં એ સ્પષ્ટ છે:

तथा नद्यस्त्वप्रकाशाः शतशोऽथ सहस्रशः ।

તેમ જ જાણીતી નહીં એવી તો સેંકડો અને હજારો નદીઓ છે [આમાં સંજયની (તેમ જ લેખકની?) પોતાના દેશ માટેની દેશભક્તિ દેખાઈ

આવે છે. સુજલા, સુફલા માતાની વિપુલતા રખે કોઈ ઓછી સમજે તે વિષેની અતિસ્નેહમાંથી જન્મતી પાપશંકા એમાં જણાઈ આવે છે.]

ઉપસ્થાન

પૃ. ૨ ઉપસ્થાન : વંદના, પૂજા, ઉપાસના, સર૦ સૂર્યનું કે સંધ્યાનું ઉપસ્થાન.

પૂર્વજોની નદીભક્તિ : લેખક સરસ્વતીપુત્ર સારસ્વત છે, એનું અહીં સ્મરણ થયા વગર રહેતુ નથી.

ભક્તિના ઉદ્ગાર શ્રવણ કરીને : ભક્તિનું શ્રવણ કરીને, શ્રવણભક્તિ કરીને ઉદ્ગાર = વચનો. (પ્રેમાદરપૂર્વક સાંભળવું એ પણ ભક્તિનો જ એક પુણ્યપ્રદ પ્રકાર છે)

સંસ્કૃતિપુષ્ટ : દુનિયાની ઘણી ખરી સંસ્કૃતિઓ નદીઓને કાંઠે જ વિકસી છે. જેમ કે, ઇજિપ્તની નાઈલને કાંઠે, ખાલ્ડિયા (ઈરાક)ની યુફ્રેટિસ અને ટૈગ્રિસને કાંઠે, ચીનની યાંગ્સેક્યાંગ અને હોઆંગહોને કાંઠે, મધ્ય એશિયાની અમુદરિયા અને સરદરિયાને કાંઠે, હિંદની પંચસિંધુ, ગંગા-યમુના અને કૃષ્ણા-ગોદાવરીને કાંઠે

પૃ. ૪ સાંભળતાં વેંત : આ પ્રસંગ લેખકે 'સાબરમતી' ખંડ – ૧લાના આમુખમાં વિગતે આપેલો છે તે જોવો.

પૃ. ૫ ભગવાન સૂર્યનારાયણનો પ્રેમ વિષે : તાપી — તપતી સૂર્યની પુત્રી ગણાય છે માટે. એ સંવરણ રાજાને વરી હતી, અને કુરુની માતા હતી પ્રેમાનંદને નામે ચડેલા 'તપત્યાખ્યાન'માં એની વાત આવે છે.

ઉષાકાળથી : ઇતિહાસના ઉષઃકાળથી પણ અહીં વિશેષે છે. બાણની પુત્રી ઉષા — ઓખાનું સૂચન.

પૃ. ૬ સંભૂયસમુત્થાનના : ભેગા થઈને ઉન્નતિ સાધવાના. Joint Stockનાં

૧. સખી માર્કણ્ડી

પૃ. ૭ માર્કણ્ડી : બેલગામથી નવ માઈલ ઉપર આવેલા લેખકના ગામ બેળગુંદીની પાસે થઈને વહેતી ટચૂકડી નદી

પ્રપાત : ધોધ

વૈજનાથ : [સં. વૈદ્યનાથ] બેલગામ પાસેનો એક ડુંગર વૈદો કહે છે કે એ ડુંગરમાં કીમતી વનસ્પતિ છે.

તાલુકાનો : કર્ણાટકના બેલગામ તાલુકાનો.

જિજ્ઞાસા : જાણવાની ઇચ્છા. સર૦ પિપાસા

પૃ. ૪ માર્કંડેય : મૃકંડ મુનિના પુત્ર, માર્કંડ. એમની કથા આગળ આવે છે.

સાધૂ સુંદર : ૦ સાધુચરિત, સુંદર અને શાણો પુત્ર હશે, તેનું આવરદા સોળ જ વર્ષનું હશે. જે મૂઢ અને કદરૂપો હશે તે સો વર્ષ જીવશે. આ બે એવો ને એવો જ રહેશે. આ બેમાંથી તારા મનને જે ગમે તે હું તને આપુ

આ પંક્તિઓ એક મધ્યકાલીન કવિના લખેલા માર્કંડેય આખ્યાનમાંથી લીધેલી છે. મરાઠી સ્ત્રીઓમાં ઘણીને એ મોઢે હોય છે.

મૃત્યુંજય : મહાદેવનું નામ એ અલુક્ સમાસ છે. એમાં વિભક્તિના પ્રત્યયનો લોપ થતો નથી. સર૦ ધનંજય, સમિતિંજય. गणजय (dictator)

એની આયુધારા૦ એને સાત કે ચૌદ કલ્પનું આયુષ્ય મળ્યું હતું એવું કથામાં આવે છે. એ ઉપરથી કોઈને દીર્ઘજીવી થવાનો આશીર્વાદ આપવો હોય ત્યારે 'માર્કંડાયુર્ભવ' એમ કહેવાય છે. અહીં આ નદીરૂપી આયુધારા એવો અર્થ લેવો. એ લેખકની કલ્પના છે

ભાઈબીજ : કાર્તક સુદ બીજ એ દિવસે યમુનાએ પોતાના ભાઈ યમને પોતાને ઘેર બોલાવી પૂજા કરીને જમાડચો હતો તેથી એ દિવસને યમદ્વિતીયા પણ કહે છે. એ દિવસે બહેન પોતાના ભાઈની પૂજા કરી જમાડતી વખતે નીચેનો મંત્ર બોલી આચમન કરાવે છે:

> भ्रातस्तवानुजाताहं भुंक्ष्व भक्तम् इदं शुभम् ।
> प्रीतये यमराजस्य यमुनाया विशेषतः ॥

બહેન મોટી હોય તો भ्रातस्तवाग्रजाताहं એમ બોલે છે.

મૃગનક્ષત્ર : ભાઈબીજ શિયાળામાં આવે છે એટલે એ વખતે મૃગનક્ષત્ર આખી રાત આકાશમાં હોય છે સર૦ मृगनीता रात्रयः ।

લાવણ્ય [सं. लवणस्य] ઝલક, યૌવનની કાંતિ. એનું લક્ષણ :

> मुक्ताफलेषु छायायाः तरलत्वम् इवान्तरा ।
> प्रतिभाति यद् अंगेषु तल्लावण्यम् इहोच्यते ॥

૨. કૃષ્ણાનાં સંભારણાં

પૃ. ૫ સાતારા : કૃષ્ણાને કાંઠે આવેલા સાતારા નગરમાં લેખકનો જન્મ થયો હતો. શાહુ વગેરે મહારાષ્ટ્રના રાજાઓની એ રાજધાની હતી.

શ્રીશાહુ મહારાજ : શિવાજીના દીકરા સંભાજીનો દીકરો — એનું નામ શિવાજી હતું. ઔરંગઝેબે એનું નામ પાડ્યું શાહુ. નાનપણમાં એને દિલ્હીના દરબારમાં બંદી તરીકે રહેવું પડ્યું હતું. ત્યાંના એશઆરામને

લીધે એણે રાજ્યનો ભાર પોતાના પ્રધાનને—પેશવાને સોંપ્યો હતો અને પોતે સાતારામાં રહેતો હતો.

સમાધિ : કબર

અમે બાળકો : લેખક અને તેમના ભાઈ

'વાસુદેવો': મોરપીંછની ટોપી પહેરી ભજનો ગાઈ ભીખ માગનાર એક માગણ પંથના માણસો.

પૃ. ૬ નરસોબાની વાડી : કૃષ્ણા નદીને કાંઠે કુરુંદવાડ પાસે આવેલી છે અહીં દત્તાત્રેયનું તીર્થસ્થાન છે.

અમૃતખેતરો : અમૃત જેવાં મીઠાં ફળ આપનારાં ખેતરો

સર૦ નાનકશાની વાર્તા :

શીખગુરુ નાનકશા સ્વર્ગે ગયા ત્યાં પણ ગમગીન રહેતા ભગવાને કારણ પૂછતાં કહ્યું કે સ્વર્ગમાં બધું છે પણ મકાઈના ડોડા નથી અને 'સરસૂ'નું શાક નથી માટે એ ખાવા પૃથ્વી પર પાછા જવાનું મન થાય છે લોકમાનસ જ આવી કથા જોડી કાઢે છે.

સાંગલી : કૃષ્ણા કાંઠે આવેલું એક દેશી રાજ્ય અને શહેર

સંસ્થાન : દેશી રાજ્ય.

એકશ્રુતિ : વૈવિધ્ય વગરનો. એ શબ્દ વૈદિક છે. વેદમાં ત્રણ પ્રકારના ઉચ્ચારો થતા હતા : ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિત. એવા ઉદાત્ત, અનુદાત્ત કે સ્વરિતમાંથી એક જ લઈ એમાં ફરક કર્યા વગર એનો એકસરખો ઉચ્ચાર કરવો તેને એકશ્રુતિ ઉચ્ચાર અથવા અવાજ કહે છે. અંગ્રેજી 'મોનોટોનસ'.

જંગમ : ચાલતો.

સ્થાવર : ન ચાલતો, સ્થિર

પૃ. ૭ શ્રી સમર્થ : રામદાસ શ્રીશિવાજી મહારાજના ગુરુ. એમણે 'દાસબોધ', 'મનોબોધ' વગેરે ધાર્મિક સાહિત્ય લખ્યું છે બ્રહ્મચારી હતા અનેક મઠો-સ્થાપીને એમણે ધર્મપ્રચાર કરેલો

ઘોરપડે : સંતાજી, શિવાજીનો એક સેનાપતિ રાજારામના વખતમાં ધનાજી અને સંતાજી ઘોરપડે એ બે સેનાપતિઓ વચ્ચે ભારે વિરોધ જમ્યો હતો. ઘોરપડે મુરારરાવ, [૧૭૦૪–૧૭૭૭] પણ શાહુનો અગ્રણી સરદાર હતો. પોતાના પરાક્રમથી આખો કર્ણાટક જીતી ગુત્તીમાં રાજધાની સ્થાપી હતી એટલે એ ગુત્તીકર ઘોરપડે પણ કહેવાય છે ચંદા સાહેબ સાથેના પેશવાના ત્રિચિનાપલ્લી આગળ થયેલા ઘનઘોર યુદ્ધમાં એણે જ પેશવાને વિજય અપાવ્યો હતો.

આથી શાહુએ એને કર્ણાટકની સરદેશમુખી અને ત્રિચિનાપલ્લીના કિલ્લાની સુબેદારી આપી હતી. આખરે એ હૈદરને હાથે કેદ પકડાયો હતો અને તેણે એને ચાંદીની બેડી પહેરાવી કપાલ દુર્ગમાં રાખ્યો હતો. ત્યાં જ એનો અંત આવ્યો હતો.

પટવર્ધન: પરશુરામ ભાઉ [૧૭૩૯–૧૭૯૯] સવાઈ માધવરાવ પેશવાના સમયનો મોટો સેનાપતિ. ભારે શૂરવીર અને લડવૈયો હતો. હૈદર સાથેના યુદ્ધમાં એના એક પછી એક ત્રણ ઘોડા મરી ગયા પણ એ ગભરાયો નહીં. ૧૭૮૧ના અરસામાં એણે અંગ્રેજ સેનાપતિ ગૉડાર્ડને હરાવ્યો હતો ૧૭૯૬માં એનું નાના ફડનવીસ સાથે બગડયું અને તેણે એને કેદમાં પૂર્યો. ૧૭૯૮માં એનો છુટકારો થયો પણ તરત જ એ પટ્ટણકુડીના યુદ્ધમાં ગયો અને ત્યાં લડતો લડતો મરાયો

નાના ફડનવીસ: [૧૭૪૨–૧૮૦૦] મરાઠાશાહીના અંતિમકાળનો મહાન ચતુર મુત્સદ્દી.

રામશાસ્ત્રી પ્રભુણે: [૧૭૨૦–૧૭૮૯] પેશવાઈના જમાનાના પ્રખ્યાત ન્યાયશાસ્ત્રી. વીસ વરસની ઉંમર થતાં સુધી એ નિરક્ષર હતા. જે શાહુકારને ત્યાં નોકરી કરતા હતા. તેણે મર્મભેદક વચન કહ્યાં એટલે એઓ કાશી ભણવા ચાલ્યા ગયા. અને ભારે વિદ્વાન ધર્મશાસ્ત્રી થયા. ૧૭૫૧માં પેશવાના દરબારમાં સેવા સ્વીકારી અને ૧૭૫૯માં મુખ્ય ન્યાયાધીશ થયા. અત્યંત નિઃસ્પૃહ હતા. મોટા માધવરાવ એના કહ્યા પ્રમાણે ચાલતા. નારાયણરાવના ખૂન માટે એમણે રાઘોબાને દેહાંત પ્રાયશ્ચિત્ત લેવાનું બેધડક કહ્યું હતું.

દેહૂ: ઇંદ્રાયણી નદીને કાંઠે આવેલું ગામ, પૂનાથી દૂર નથી 'સંત તુકારામ'નું ગામ હોઈ પવિત્ર ગણાય છે.

આળંદી: ઇન્દ્રાયણી નદીને કાંઠે આવેલુ ગામ. પૂનાથી બહુ દૂર નથી. અહીં શ્રી જ્ઞાનેશ્વરે જીવતાં સમાધિ લીધી. દેહૂ આળંદીની નદી ઇન્દ્રાયણી ભીમા નદીને મળે છે એ ભીમા પંઢરપુર પાસે વાંકી વળે છે માટે ત્યાં એને ચંદ્રભાગા કહે છે. ત્યાર પછી જ એ મોટી થઈ કૃષ્ણાને મળે છે.

તુંગભદ્રા: તુંગા અને ભદ્રા એ બે નદીઓ મળીને તુંગભદ્રા થાય છે. જુઓ 'મુળા મુઠાનો સંગમ'. તુગભદ્રાને કાંઠે હંપી પાસે, કર્ણાટક સામ્રાજ્યનું પાટનગર વિજયનગર વસેલું હતું.

તેલંગણ: ત્રિલિંગનો પ્રદેશ. 'जेना पेटमां कृष्णानु एक विंदु पण पहोंच्यु छे ते महाराष्ट्रीपणु भूलवानो नथी.' અને 'कृष्णामा प्रातीयता छे-ज नहीं.' એ બે વિધાનો વચ્ચે વિરોધ છે ખરો? લેખકનું કહેવું છે કે મહારાષ્ટ્રના સદ્ગુણો

વિષે મનમાં આદરભાવ રહેવાનો જ, પણ ત્રણે પ્રાંતો વિષે આત્મીયતા જાગવાથી સંકુચિતતા ન જ કેળવાય.

ફૂલ : અસ્થિ.

પૃ. ૮ પહાડનાં અસ્થિ : પથરા.

જીવનલીલા : જીવન એટલે જળ અને જિંદગી બંને અર્થ લેવાના

અનંત બુવા મરઢેકર : કાકાસાહેબના પ્રિય સુહૃદ, જેમના પવિત્ર સ્મરણને 'હિમાલયનો પ્રવાસ' અર્પણ થયો છે તે શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામીએ અને તેમના શિષ્યોએ જે અનેક મઠો સ્થાપેલા છે, તેમાં 'મરઢે મઠ' પણ છે. એ મઠના ગૃહસ્થાશ્રમી મઠપતિઓના વંશમાં એઓ જન્મ્યા હતા. પિતાનો ધંધો પુરાણિક અને હરદાસનો હતો. અનંત બુવા પ્રથમ મરાઠી ટ્રેનિંગ કોલેજ (અધ્યાપન મંદિર)માં તૈયાર થયેલા શિક્ષક હતા. પાછળથી કાકા સાહેબ પહેલા ગંગનાથ વિદ્યાલયમાં જોડાયા હતા. એ વિદ્યાલય માટે પૈસા ઉઘરાવવા વડોદરા રાજ્યમાં બધે ફરતા. એમનો માસિક ખર્ચ કોઈ કાળે દસથી વધ્યો ન હતો. સંસ્થાના નિયમ પ્રમાણે એમને ખર્ચ ઉપરાંત પાંચ રૂપિયા હાથખરચી માટે લેવા પડતા તે પણ વિદ્યાર્થીઓ માટે ખરચી નાખવામાં અથવા હિસાબમાં ભૂલ આવી હોય તો તેમાં જોડવામાં વાપરતા. રહેણીકરણીમાં એમને ધારાળાગોર શ્રી. રવિશંકર મહારાજ સાથે સરખાવી શકાય. એમનું પવિત્ર જીવન જોઈ ઘણા લોકો એમની પાસે કંઠી માગતા, પણ એમણે કોઈને કંઠી આપી નહોતી તેઓ કહેતા, 'એ મારી યોગ્યતા નથી.'

હૃદયની લાગણી : આદરભાવ, લેખક પ્રત્યે અસાધારણ આદરભાવ ધરાવતા તેથી

મુરબ્બી : લેખક કરતાં પહેલા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના કાર્યમાં પડેલા અને વધારે ત્યાગી હતા તેથી

ગંગોત્રી : ગંગા જ્યાંથી નીકળે છે તે સ્થાનને તો ગોમુખ કહે છે. તે પછીનું તીર્થ તે ગંગોત્રી.

અમરનાથ : કાશ્મીરના હિમાલયમાં આવેલું તીર્થસ્થાન

અમર થયા : દેવ થયા, ગુજરી ગયા.

વાઈ : કૃષ્ણા કાંઠે આવેલું પવિત્ર તીર્થસ્થાન. અહીં સંસ્કૃત વિદ્યાની પરંપરા સરસ જળવાઈ રહેલી છે.

ગંગાનું : કૃષ્ણાનું. વાઈના લોકો પ્રેમભક્તિપૂર્વક એ નામ વાપરે છે.

શિરસ્નાન : ચોમાસામાં વાઈનાં કેટલાંક મંદિરો નદીના પાણીમાં કળશ સાથે પૂરાં ડૂબી જાય છે.

પૃ. ૯ સ્વરાજ્ય ઋષિ : સ્વરાજ્યનું ધ્યાન કરનાર, સ્વરાજ્ય માટે તપશ્ચર્યા કરનાર, અને સ્વરાજ્યનો મંત્ર આપનાર.

પટ-વર્ધન : પટ = વસ્ત્ર, વર્ધન = વધારનાર, દ્રૌપદીનાં વસ્ત્રો પૂર્યાં હતાં તે ઉપરથી.

રેંટિયાની સંખ્યા ૨૦ લાખની નક્કી થઈ હતી.

બેઝવાડા : આંધ્ર પ્રાંતનું એક મુખ્ય શહેર. એ પણ કૃષ્ણાકાંઠે છે.

શ્રી. અબ્બાસ સાહેબ [૧૮૫૪–૧૯૩૬] નિત્યયુવાન દેશભક્ત શ્રી અબ્બાસ તૈયબજી. ત્રીજી મહાસભાના પ્રમુખ શ્રી બદરૂદ્દીન તૈયબજીના ભત્રીજા અને પાછળથી જમાઈ. પૂર્વ જીવનમાં એઓ વડોદરા રાજ્યની વરિષ્ઠ અદાલતના ન્યાયાધીશ હતા. ઉત્તર જીવનમાં ગાંધીજીની અસર નીચે ગુજરાતના જાહેર જીવનમાં એમણે મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો હતો. પંજાબના હત્યાકાંડની તપાસમાં, અસહકારના આંદોલનમાં, તિલક સ્વરાજ્ય ફાળો ઉઘરાવવામાં, સરકારી શાળાઓ અને પરદેશી કાપડની દુકાનો ઉપરની ચોકીમાં, ખાદીફેરીમાં, હિંદુ-મુસ્લિમ એક્તાના પ્રયત્નોમાં, રેલ સંકટ નિવારણમાં, રાનીપરજની વહારે ધાવામાં, બારડોલીની મહેસૂલી લડતમાં, તથા ધરાસણાના અગર ઉપરના હલ્લાની આગેવાની લેવામાં એમની અનેકવિધ દેશસેવાને આપણે પ્રગટ થતી જોઈ છે.

શ્રી પુણતાંબેકર : મુંબઈના રાષ્ટ્રીય મહાવિદ્યાલયના તે વખતના આચાર્ય. પોતે બૅરિસ્ટર છે. ખાદી ઉપર નિબંધ લખવા માટેનું ઇનામ શ્રી વરદાચારી અને એમની વચ્ચે વહેંચી આપવામાં આવ્યું હતું પાછળથી બનારસ હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલયમાં ઇતિહાસના મુખ્ય અધ્યાપક. હાલ નાગપુર વિશ્વવિદ્યાલયમાં રાજકારણ વિભાગના મુખ્ય અધ્યાપક છે.

ગિદવાણીજી : ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના પહેલા કુલનાયક (વાઇસ ચાન્સેલર) અને ગુજરાત મહાવિદ્યાલયના પહેલા આચાર્ય શ્રી અસુદમલ ટેકચંદ-ગિદવાણી. અહીં આવ્યા તે પહેલાં એઓ દિલ્હીની રામજસ કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ હતા.

કૃષ્ણાંબિકા : કૃષ્ણામૈયા.

રામશાસ્ત્રી પ્રભુણે વાઈ પાસે કૃષ્ણા કાંઠે રહેલા માટે.

નાના ફડનવીસ વાઈ પાસે મેણવલીમાં રહેલા માટે.

રાષ્ટ્રીય હિંદી : શુદ્ધ હિંદી તે પ્રાંતીય હિંદી; ભાંગીતૂટી હિંદી તે રાષ્ટ્રીય હિંદી !!

જન્મકાળનું : લેખકના જન્મકાળનું.

૩. ખેડૂત નદી ઘટપ્રભા

પૃ. ૧૦ અમારા તરફના : દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રને અડીને આવેલા.
બાળકોનું : ખેડૂતોનું.

૪. મુળાસુઠાનો સંગમ

અપવાદ વગર૦: સર૦ Exception proves the rule. Proves = કસે છે. उत्सर्गाः सापवादाः ।

મિસિસિપી મિસોરી : એની લંબાઈ ૫,૪૩૧ માઈલની છે એ બે નદી મળે છે ત્યાંનો પટ ૫૦૦૦ ફૂટ પહોળો છે

દ્વંદ્વ સમાસમાં બંને પદો સમાન કક્ષાનાં હોય છે, તે વાત ઉપર ભાર છે.

સીતાહરણથી માંડીને . . . સુધીનો ઇતિહાસ :
રાવણ સીતાને ઉપાડી ગયો ત્યારે સીતાની સાડીનો છેડો હંપી પાસેના એક મોટા ખડક સાથે ઘસાયો હતો તેની રેખાઓ ખડક ઉપર હજી જોવામાં આવે છે ! વળી, વિજયનગરના સામ્રાજ્યનો કારભાર પણ તુંગભદ્રાને કિનારેથી જ ચાલતો. ઈ. સ. ૧૩૪૬માં એ સામ્રાજ્ય સ્થપાયું હતું. એનો વિસ્તાર કૃષ્ણાથી કન્યાકુમારી સુધીનો હતો. સવા બસો વર્ષો સુધી મુસલમાનોના હુમલા સામે ટક્કર ઝીલ્યા પછી એ સામ્રાજ્ય ઈ. સ. ૧૫૬૫માં પડ્યું. એનો વિગતવાર ઇતિહાસ 'એ ફરગૉટન એમ્પાયર' નામના અંગ્રેજી તેમ જ 'વિજયનગર સામ્રાજ્યકા ઇતિહાસ' નામના હિંદી પુસ્તકમાં આપેલો છે.

પૃ. ૧૧ ખડકવાસલા : પૂનાથી સિંહગઢ જવાને રસ્તે આવેલા એ સ્થાને પૂનાનું જલાગાર (વૉટર વર્ક્સ) આવેલું છે. હવે પછી સ્થપાનાર અખિલ હિંદ લશ્કરી વિદ્યાપીઠ માટે પણ એની પાસે જ સ્થળ પસંદ કરવામાં આવ્યું છે.

મુણ્ડી : સંન્યાસી માથા પર એકે ઝાડ વગરની, માથું મૂડ્યું હોય એવી.

ચિંતાજનક : માણસ ચિંતામાં પડે એટલે એની આંખો ઉઘાડમીંચ થાય છે. તારાઓ પણ આખી રાત ઉઘાડમીંચ થાય છે. પાણીના હાલવાથી એ રીતે ઉઘાડમીંચ થતાં પ્રતિબિંબ એવો અર્થ કરવો.

બાંગ : [ફા.] મસ્જિદમાં નમાઝ પહેલાં નમાઝનો વખત થયો છે અને નમાઝ પઢવા આવો એમ જણાવવા જે શબ્દો મોટે અવાજે પુકારવામાં આવે છે તે. અરબીમાં એને જ અઝાન કહે છે. અહીં બાંગ શબ્દનો સામાન્ય અર્થ પુકાર જ ઉદ્દિષ્ટ છે.

લકડીપુલ : અમદાવાદના લોખંડી એલિસબ્રીજને પણ લક્કડિયો પુલ કહે છે. કદાચ એ બંને ઠેકાણે પહેલાં લાકડાના પુલ હશે. અથવા પાસે જ લાકડાં વેચવાની લાતીઓ હશે.

ઓંકારેશ્વર : અહીં એક સ્મશાન છે. અને બીજું લકડીપુલ આગળ છે.

કૅપ્ટન મૅલેટ : પેશવાઈ ડુબાવવા માટે કાવતરાં કરનાર બ્રિટિશ-એલચી.

ભાંડારકર : ડૉ. સર રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાંડારકર પીએચ. ડી સંસ્કૃત વિદ્યા અને પ્રાચ્ય વિદ્યાસંશોધનના પારંગત. પ્રાર્થના સમાજના નેતા. લેખકનો 'ત્રિખંડ પંડિત ભાંડારકર' નામનો લેખ જોવો.

ગુજરાતના એક લક્ષ્મીપુત્ર : કર્વે વિશ્વવિદ્યાલય સાથે જેમનું નામ જોડવામાં આવેલું છે તે સર વિઠ્ઠલદાસ દામોદર ઠાકરસી.

ઉત્તુંગશિરસ્ક : ઊંચા-શિરવાળી, ઊંચી.

નમ્રનામધેય : નમ્રનામવાળી મકાન મોટા રાજમહેલ જેવું છે, પણ તેનું નામ 'પર્ણકુટી' રાખેલું છે. એ જ મકાનમાં ગાંધીજીએ બે વાર ઉપવાસ કર્યા હતા.

યરોડાનું કારાગાર : નાના મોટા અસંખ્ય દેશવીરોના અને ખાસ કરીને ગાંધીજીના બંદીવાસને કારણે તથા ત્યાં થયેલા હરિજનોના મતાધિકારને લગતા કરારને કારણે દેશમાં અને દુનિયામાં પ્રસિદ્ધ થયું છે. ગાંધીજી એને ચરવડા મંદિર કહેતા.

પ્રાણહરણપટુ : પ્રાણ લેવામાં કુશળ.

પૃ. ૧૨ ભિક્ષાધીશ : ભિક્ષાના અધિકારી ભિખારી લક્ષાધીશ સાથે મેળ બેસાડવા આ શબ્દ યોજ્યો છે.

૫. સાગરસરિતાનો સંગમ

સરુનું વન : જુઓ 'સ્મરણયાત્રા'માં એ નામનું પ્રકરણ.

પૃ. ૧૩ જ્યારે કોઈ કાળે . . . સામાં થાય છે : ચંદ્રની અસરને લીધે જ્યારે સાગરમાં ઓટ આવે છે ત્યારે પાણી મારગ કરી આપે છે, અને ભરતી આવતાં ઊભરાઈને નદીમાં પેસી જાય છે એટલે સામાં થાય છે, એમ કહ્યું છે.

પૃ. ૧૪ મહાબળેશ્વર : કૃષ્ણાનો ઉગમ આ સ્થાને છે.

ત્ર્યંબક : ગોદાવરીનો ઉગમ આ સ્થાને છે.

ઉગમની શોધ૦ સર૦ "ગંગોત્રી, જમનોત્રી, કેદાર, બદરી, અમરનાથ, ખોજરનાથ, માનસ સરોવર, રાકસતાલ, પરશુરામ કુંડ,

અમરકંટક, મહાબળેશ્વર, ત્ર્યંબક બધાં તીર્થો નદીનું મૂળ શોધવાની નૈસર્ગિક જિજ્ઞાસાનાં પરિણામ છે એમ હું માનું છું. ઉત્તર ધ્રુવ તરફ રહેતી આર્ય પ્રજા જેમ ઉષ્ણતા આપનાર સૂરજ ક્યાંથી ઊગે છે અને ક્યાં આથમે છે એમ શોધવા માટે બહાર નીકળી અને ચારે ખંડો પર પ્રસરી, તેમ હિંદુસ્તાનનાં સંતાનો પોતાનાં ઢોરને લઈને કે એકલાં નદીનું મૂળ શોધતાં શોધતાં ફરતાં હોય એમા નવાઈ નથી "—'હિમાલયનો પ્રવાસ', પ્ર. ૨૧.

અજંટાની ગુફાઓ પાસે પણ એક નાની નદીનો ઉગમ છે.

૬. દક્ષિણ ગંગા ગોદાવરી

ભૂપાળીઓ: પ્રભાતમાં આપણે ત્યાં જેમ પ્રભાતિયાં તેમ મહારાષ્ટ્રમાં ભૂપાળીઓ ગવાય છે.

उठोनियां० પ્રભાતમાં ઊઠીને મોઢેથી ચંદ્રમૌલિ શિવનું નામ લો. શ્રી બિંદુમાધવ પાસે ગંગામાં સ્નાન કરો, ગોદાવરીમા સ્નાન કરો. . . . કૃષ્ણા, વેણ્યા, તુંગભદ્રા, સરયૂ, કાલિંદી, નર્મદા, ભીમા, ભામા એ બધી નદીઓમાં ગોદાવરી મુખ્ય છે. એ ગંગામાં સ્નાન કરો.

રામચંદ્રના અત્યંત સુખના દિવસો: સીતા અને લક્ષ્મણ સાથેના વનવાસના.

જીવનનો દારુણ આઘાત: સીતાના હરણનો

પૃ. ૧૬ વાલ્મીકિની એક૦ ક્રૌંચવધ જેવા એક નાનકડા પ્રસંગમાંથી જન્મેલી કરુણાની લાગણીમાંથી જેમ રામાયણ જેવું મહાકાવ્ય જન્મ્યુ છે તેમ.

અંતર્ભાવ: સમાસ.

સહનવીર, દુઃખમૂર્તિ: એ વિશેષણોની યોગ્યતા લક્ષમાં લો. સરખાવો दुःखसंवेदनायैव रामे चैतन्यम् आहितम् । —ઉત્તરરામચરિતમાંથી

પૃ. ૧૭ કષાય: તૂરાં

કલ્પાંતિક: કલ્પ = બ્રહ્માનો એક દિવસ = ૧૦૦૦ યુગ = ૪૩૨૦ લાખ માનવી વર્ષો. સૃષ્ટિનું આવરદા એટલું ગણાય છે. સૃષ્ટિના અંત સુધી ટકે એવું તે કલ્પાંતિક [કલ્પ + અંત + ઇક]

સાર્વભૌમ: સર્વ સ્થળે વ્યાપેલું.

જનસ્થાન: દંડકારણ્યનો એક ભાગ, જ્યાં ગોદાવરી તીરે રામ રહ્યા હતા. ત્યાં રાક્ષસોનો ઉપદ્રવ ઓછો હતો એટલે માણસો વસી શકતાં હતાં આથી તેનું નામ 'જનસ્થાન' પડ્યું હતું.

જટાયુ: અરુણનો પુત્ર. સંપાતિનો નાનો ભાઈ. દશરથનો પરમ મિત્ર. રાવણ જ્યારે સીતાને હરી જતો હતો ત્યારે સીતાના મુખના 'રામ રામ'

એવા પોકાર સાંભળી એણે તેને છોડાવવા ભારે પ્રયત્ન કર્યો હતો - પણ એ મરણતોલ ઘવાઈને પડયો અને રાવણ સીતાને લઈને ચાલ્યો ગયો: જ્યારે રામ સીતાની શોધમાં ફરતા ફરતા ત્યાં આવ્યા ત્યારે એણે સીતાને રાવણ હરી ગયો છે એ સમાચાર આપ્યા અને પછી પ્રાણ છોડયા.

સીતા માતાની કાતર તનુયષ્ટિ : સરખાવો —

એસી આ જ લતાગૃહે પથ તમે એનો હતા દેખતા;
ને એ હંસનું જોતી કૌતુક થતી ખોટી નદીના પટે.
આવે ત્યાં તમને ઊંચે મન થયા દેખી, કરે બાપુડી
જાણે પદ્મ કળી સમાન ગભરુ મુગ્ધ પ્રણામાંજલિ

ઉત્તરરામચરિત ૩–૩૭

अस्मिन्नेव लतागृहे त्वमभवस्तन्मार्गदत्तेक्षणः
सा हंसैः कृतकौतुका चिरमभूद्गोदावरीसैकते ।
आयान्त्या परिदुर्मनायितमिव त्वां वीक्ष्य बद्धस्तया
कातर्यादरविन्दकुड्मलनिभो मुग्धः प्रणामाञ्जलिः ॥

હનુમાનને તો૦ કારણ તેઓ આજીવન બાળ-બ્રહ્મચારી હતા.

પાડા પાસે વેદ બોલાવનાર : જ્ઞાનેશ્વરના પિતા વિઠ્ઠલપંત મૂળથી જ વૈરાગ્યપરાયણ વૃત્તિના હતા તરુણ વયમાં તીર્થયાત્રા કરતા કરતા તેઓ એક વાર આળંદી પહોંચ્યા અને ત્યાંના એક બ્રાહ્મણે તેમની યોગ્યતા જોઈ પોતાની પુત્રી તેમને પરણાવી. પણ લગ્નથી તેમની વૈરાગ્યવૃત્તિ દબાઈ નહીં અને 'ગંગાસ્નાન કરવા જાઉં છું' કહીને તેઓ ઘેરથી નીકળ્યા તે કાશી જઈને રામાનંદ સ્વામી પાસે, 'મારે સ્ત્રી પુત્રાદિ જંજાળ નથી' એમ કહીને સંન્યાસ લીધો ત્યારે જંપ્યા. ત્યાર પછી બન્યું એવું કે એ રામાનંદ સ્વામી રામેશ્વરની યાત્રાએ જતાં માર્ગમાં આળંદીમાં ઊતર્યા. ત્યાં વિઠ્ઠલપંતનાં પત્ની પતિએ સંન્યાસ લીધાની વાત જાણી વ્રતોપાસનામાં જીવન ગાળતાં હતાં તે આ સંન્યાસીને પગે લાગવા આવ્યાં અને સંન્યાસીએ તેમને પુત્રવતી ભવ । એવો આશીર્વાદ આપ્યો. એ સાંભળીને બાઈ હસી, ત્યારે સંન્યાસીએ કારણ પૂછતાં તેણે પોતાની હકીકત કહી સંભળાવી. રામાનંદ સ્વામી આળંદીથી જ પાછા ફર્યા અને તેમણે વિઠ્ઠલપંતને ધમકાવી પાછા સંસારમાં મોકલી આપ્યા. એ દંપતીને ચાર સંતાન થયાં: નિવૃત્તિનાથ, જ્ઞાનદેવ, સોપાનદેવ અને મુક્તાબાઈ. પણ સંન્યાસ લીધેલા પુરુષને ફરી સંસારી થવાની શાસ્ત્રમાં અનુજ્ઞા નથી એટલે આ કુટુંબની સમાજમાં ભારે પજવણી થવા માંડી. એમનાં બાળકોને કોઈ જનોઈ દેવા તૈયાર નહોતું. છેવટે વિઠ્ઠલપંત

પૈઠણ ગયા અને ત્યાંના બ્રાહ્મણોને પગે લાગીને કહ્યું કે ગમે તે પ્રાયશ્ચિત્ત બતાવો પણ મને શુદ્ધ કરો અને મારાં બાળકોને ઉપવીત સંસ્કાર કરવાની રજા આપો પણ શાસ્ત્રમાં કશો આધાર મળ્યો નહીં એટલે બ્રાહ્મણોએ કહ્યું કે તમારું પાપ એવું મોટું છે કે તમારે દેહત્યાગ કરવો જોઈએ અને તમારાં બાળકોને તો ઉપવીત ન જ અપાય. વિઠ્ઠલપંત અને તેમના પત્નીએ પ્રયાગ જઈ ગંગામાં જળસમાધિ લીધી !

આ પછી આ ચારે બાળકોએ આળંદીના બ્રાહ્મણો આગળ માગણી કરી કે અમો બ્રાહ્મણના બાળ છીએ અને અમને ઉપવીત સંસ્કાર થવો જોઈએ. પણ તેમણે જવાબ આપ્યો કે પૈઠણના બ્રાહ્મણો પાસેથી શુદ્ધિપત્ર લઈ આવો

આથી આ ચારે બાળકો પૈઠણ ગયાં ત્યાના બ્રાહ્મણો પાસે પોતાને સમાજમાં લેવાની માગણી રજૂ કરી પણ બ્રાહ્મણોએ કહ્યુ, "સંન્યાસીનાં બાળકોને ઉપવીતનો અધિકાર કોઈ પણ શાસ્ત્રમાં આપેલો નથી એને માટે કોઈ પ્રાયશ્ચિત્ત પણ બતાવેલું નથી એટલે તમારે સર્વત્ર ઈશ્વરભાવ રાખી જિતેન્દ્રિય બનીને રહેવું લગ્ન કરવાં નહી અને સદા હરિભજનમાં મગ્ન રહેવું."

નિર્ણય આપવા મળેલી સભા વિખેરાવામાં હતી એવામાં કોઈકે આ ચાર બાળકોને તેમનાં નામના અર્થ પૂછ્યા. નિવૃત્તિનાથે કહ્યુ, મારું નામ નિવૃત્તિ છે હું કદી પ્રવૃત્તિ માર્ગમાં પડતો નથી જ્ઞાનદેવે કહ્યુ, હું જ્ઞાનદેવ સકળ આગમોનો જાણનાર છુ સોપાનદેવે કહ્યું, 'હું ભક્તોને ઈશ્વરનું ભજન કરાવી વૈકુંઠ મેળવી આપનાર સોપાન કહેતાં સીડી છું. મુક્તાબાઈએ કહ્યું, વિશ્વની લીલા બતાવવા પ્રગટેલી ઈશ્વરની લીલારૂપી હુ મુક્તિ છું.

આ સાંભળીને પેલાએ કહ્યુ, નામ તો ગમે તેવાં પાડે છે પખાલ વહી જનારા પેલા પાડાનું નામ પણ જ્ઞાનદેવ છે.

તરત જ જ્ઞાનેશ્વર બોલી ઊઠયા, ખરી વાત. એ પાડામાં ને મારામાં કશો ભેદ નથી, એનામાં પણ મારો જ આત્મા રહેલો છે

અને બન્યું એવું કે કોઈકે તે પાડાને બે ત્રણ સપાટા લગાવ્યા અને તે જ ક્ષણે જ્ઞાનેશ્વરની પીઠ ઉપર સોળ ઊઠયા !

ચારે બાળકો બ્રાહ્મણોને નમસ્કાર કરી પોતાને ગામે જવા માટે ગોદાવરી તીરે જઈને બેઠા હતાં ત્યા કેટલાક જુવાનિયાઓ ભેગા થયા હતા. તેમણે મશ્કરી કરવા માટે કહ્યુ કે, 'તમારે જો શુદ્ધિપત્ર જોઈતું હોય તો આ પાડાને મોઢે વેદ બોલાવો.' તરત જ જ્ઞાનેશ્વર જઈને તે પાડા પાસે ઊભા અને પોતાનો હાથ તેના માથા ઉપર મૂકી પેલા બ્રાહ્મણોને ઉદ્દેશીને:

બોલ્યા 'તમે તો ભૂદેવ છો તમારું વચન નિષ્ફળ જાય જ નહીં. જુઓ આ પાડો વેદ બોલે છે.' અને સાચે જ પાડો તડતડ વેદની ઋચાઓ બોલવા લાગ્યો.

દશગ્રંથી : ઋક્, યજુર્, સામ અને અથર્વ એ ચાર વેદો અને શિક્ષા (સ્વરોચ્ચાર સંબંધી), છંદ, વ્યાકરણ, નિરુક્ત (વ્યુત્પત્તિ અને અર્થ સંબંધી), જ્યોતિષ અને કલ્પ (સૂત્રો) એ છ વેદાંગ, એમ દશ ગ્રંથોને જાણનાર.

વ્યવસ્થાપત્રો : નિર્ણયપત્રો, ચુકાદા.

શંકરાચાર્યની થયેલી પજવણી : શંકરાચાર્યનાં માતા તેમને સંન્યાસ લેવાની રજા આપતાં નહોતાં. એક વાર શંકરાચાર્ય નાહવા પડ્યા, ત્યાં મગરે તેમનો પગ પકડ્યો. તેમણે માતાને બૂમ પાડીને કહ્યું કે તમે મને હવે સંન્યાસ લેવાની રજા આપો. માતાએ સંન્યાસ લેવાની રજા આપી એટલામાં શંકરાચાર્ય મગરના જડબામાંથી છૂટ્યા તે પૂરેપૂરા માતૃભક્ત હતા. પણ સંન્યાસધર્મ પ્રમાણે તેઓ માતા પાસે રહી શકે એમ નહોતું. આથી માતાને છોડીને જતી વખતે તેમણે 'સંકટમાં હોય ને મને બોલાવીશ તો હું દોડતો આવીશ' એવું માતાને વચન આપીને તેની રજા લીધી. ઘણા દિવસ પછી માતા માંદી પડી અને પુત્રને મળવામાં તેનો જીવ ભરાયો. વચન આપ્યા પ્રમાણે શંકરાચાર્ય આવ્યા, અને માતાનું અવસાન થયું ત્યાં સુધી તેમણે તેની સેવા કરી. માતાએ સુખે પ્રાણ છોડ્યા.

પણ હવે જ ખરી પંચાત ઊભી થઈ શબને સ્મશાને લઈ જવાને ગામના બ્રાહ્મણો તૈયાર નહોતા, અને પોતાના સ્મશાનમાં એ શબને બાળવાની પરવાનગી પણ આપતા નહોતા લાકડાં પણ કોઈ આપે નહીં. સંન્યાસ લીધા પછી જે માણસ પોતાની પૂર્વાશ્રમની માતાને મળવા આવે તેનું એ કાર્ય શાસ્ત્રવિરુદ્ધ ગણાય, તેનો બહિષ્કાર જ કરવો જોઈએ, એવું બ્રાહ્મણોએ નક્કી કર્યું. ત્યારે શંકરાચાર્યે પોતાની માતાના દેહના ચાર ટુકડા કર્યા, કેળનાં થડ કાપી આણ્યાં, અને તેના ઉપર તે ટુકડા મૂકી પોતાની માતાના ઘરના આંગણામાં જ તેમણે યોગાગ્નિ પેટવ્યો અને એ રીતે પોતાના તપસ્તેજથી તેની સદ્ગતિ કરી

શંકરાચાર્યનું ગામ જે રાજાના રાજ્યમાં હતું તે રાજા તેમનો શિષ્ય હતો. પોતાના પૂજ્ય ગુરુ ઉપર ગુજરેલા આ જુલમની ખબર તેને મળતાં જ તેણે પોતાના રાજ્યમાંના નાંબુદ્રી બ્રાહ્મણોને એવી સજા ફટકારી કે, તેમણે પોતાના ઘરનાં માણસોનાં શબ સ્મશાનમાં ન લઈ જતાં પોતાના ઘરના આંગણામાં ચાર ટુકડા કરીને બાળવાં; અને આ સજાનો તેણે કડકપણે

અમલ કરવાનું ઠરાવ્યું. બ્રાહ્મણો થથરી ગયા તેમણે રાજાની માફી માગી. ત્યારે તેણે શબના ટુકડા કરવાને બદલે શબ ઉપર ચાર લીટા કરવા એવી આજ્ઞા આપી અને શબને સ્મશાનમાં લઈ જવાની પરવાનગી આપી.

પૃ. ૬૭ અષ્ટવક્ર : આઠે અંગે વાંકી — ખૂબ વાંકવાળી .

પૃ. ૧૯ જીવનવિતરણ : જીવન = પાણી, વિતરણ = વહેંચવું તે. અહીંથી એણે પાણી વહેંચવા માંડ્યું

યાનાન : ઉત્તર સરકારને દરિયા કાંઠે ગોદાવરીના મુખ આગળ આવેલું ફ્રેંચ સંસ્થાન. ફ્રેંચ કંપનીએ ૧૭૫૦માં એનો કબજો લીધો હતો અને બે વર્ષ પછી ફ્રેંચ સરકારને સોંપી દીધું હતું.

પૃ. ૨૦ ચંચળ કમળો વચ્ચે : કમળોને ગતિમાન કરી દૃશ્યની શોભા વધારવા માટે

ભવભૂતિનું સ્મરણ : ભવભૂતિએ 'ઉત્તર રામચરિત'માં ગોદાવરીનાં વિવિધ સૌંદર્યનું વર્ણન કરેલું છે માટે. અહીં કેટલાક શ્લોકો ઉતાર્યા છે :

एतानि तानि गिरिनिर्झरिणीतटेषु
वैखानसाश्रिततरूणि तपोवनानि ।
येष्वातिथेयपरमा यमिनो भजन्ते
नीवारमुष्टिपचना गृहिणो गृहाणि ॥

આ તે જ તીર ગિરિનિર્ઝરિણીતણા જ્યાં
વૃક્ષો તળે મુનિનિવાસ તપોવનોમાં;
આતિથ્યસેવી નિત મૂઠી પકાવી સામો
સેવી રહ્યા શમભર્યાં ગૃહને ગૃહસ્થો

ઉ૦ રા૦ ૧–૨૫

स्निग्धश्यामाः क्वचिदपरतो भीषणा भोगरूक्षाः
स्थाने स्थाने मुखरककुभो झांकृतैर्निर्झराणाम् ।
एते तीर्थाश्रमगिरिसरिद्गर्तकान्तारमिश्राः
संदृश्यन्ते परिचितभुवो दण्डकारण्यभागाः ॥

સ્નિગ્ધ શ્યામ ક્વચિત પટ, બીહામણા રુક્ષ ક્યાંક,
સ્થાને સ્થાને દિશ મુખર ઝંકારથી નિર્ઝરોના,
પેલા તીર્થાશ્રમ – ગિરિ – નદી – ખીણ – કાંતારવાળા
એ દેખાતા પરિચિત અહો દંડકારણ્યભાગો.

ઉ૦ રા૦ ૨–૧૪

इह समदशकुन्ताक्रान्तवानीरमुक्त-
प्रसवसुरभिशीतस्वच्छतोया वहन्ति ।
फलभरपरिणामश्यामजम्बूनिकुञ्ज-
स्खलनमुखरभूरिस्रोतसो निर्झरिण्यः ॥

અહીં મદિલ વિહંગોથી નમ્યા નેતરોનાં
ફૂલથી સુરભિવંતી શીત ને સ્વચ્છ વહેતી,
પરિણત ફળ ઝૂકી શ્યામ જાંબૂની કુંજે
સ્ખલતી મુખર મોટા સ્રોતથી નિર્ઝરીઓ.

ઉ૦ રા૦ ૨–૨૦

एतेव एव गिरयो विरुवन्मयूरा
स्तान्येव मत्तहरिणानि वनस्थलानि ।
आमञ्जुवञ्जुलरुतानि च तान्यमूनि
नीरन्ध्रनीपनिचुलानि सरित्तटानि ॥

તે એ જ સૌ ગિરિવરો જહીં મોર ગ્હેકે,
આ એ જ મત્ત હરિણોની વનસ્થલીઓ.
જ્યાં મંજુ વંજુલ લતા સરિતાતટો એ
ગાઢાં કદમ્બનિચુલદ્રુમથી લચેલા.

ઉ૦ રા૦ ૨–૨૩

मेघमालेव यश्चायमारादिव विभाव्यते ।
गिरिः प्रस्रवणः सोऽयमत्र गोदावरी नदी ॥

મેઘમાલા સમો આ જે ભાસે જાણે સમીપમાં,
ગિરિ એ તો પ્રસ્રવણ, ને આ ગોદાવરી નદી.

ઉ૦ રા૦ ૨–૨૪

अस्यैवासीन्महति शिखरे गृध्रराजस्य वास-
स्तस्याधस्ताद्वयमपि रतास्तेषु पर्णोटजेषु ।
गोदावर्याः पयसि विततानोकहश्यामलश्री-
रन्तः कूजन्मुखरशकुनो यत्र रम्यो वनान्तः ॥

એને ઊંચે શિખર વસતા વાસ જ્યાં ગૃધ્રરાજ,
નીચે પર્ણો તણી કુટિરમાં ત્યાં અમેયે રમેલાં,
ઝૂકી જેનાં તરુની જળગોદાવરીમાંહી શોભા,
એવો જાણે, ખગમુખર જ્યાં રમ્ય, ગાતો, વનાંત.

ઉ૦ રા૦ ૨–૨૫

गुञ्जत्कुञ्जकुटीरकौशिकघटाघुत्कारवत्कीचक-
स्तम्बाडम्बरमूकमौकुलिकुलः क्रौंचाभिधोऽयं गिरिः ।
एतस्मिन्प्रचलाकिनां प्रचलतामुद्वेजिताः कूजितैर्
उद्वेल्लन्ति पुराणरोहिणतरुस्कन्धेषु कुम्भीनसाः ॥

ગુંજી કુંજકુટીરમાં ઘુવડના ઘેરા ઘુઘાટા સમાં
વાંસોના ફૂટવાથી સંભ્રમ લહે જ્યાં કાક, તે ક્રૌંચ આ
અદ્રિ; ત્યાં ફરતા મયૂરગણની કેકાથી ઉદ્વિગ્ન સૌ
સર્પો જીર્ણ થડોથી રોહિણતણા ધીરેથી ઝૂલી રહ્યા.

ઉ૦ રા૦ ૨–૨૯

एते ते कुहरेषु गद्गदनदद्गोदावरीवारयो
मेघालम्बितमौलिनीलशिखराः क्षोणीभृतो दाक्षिणाः ।
अन्योन्यप्रतिघातसङ्कुलचलत्कल्लोलकोलाहलैर्
उत्तालास्त इमे गभीरपयसः पुण्याः सरित्संगमाः ॥

પેલા તે કુહરો ગજાવી વહતી ગોદાવરીથી સુહ્યા
આલંબે ઘન નીલ શૃંગશિરને એવા, નગો દક્ષિણ;
અન્યોન્યે અથડાઈ સંકુલ વહે કલ્લોલ-કોલાહલે,
ચેગીલા વળી પુણ્ય વારિગહરા તે આ સરિત્સંગમો.

ઉ૦ રા૦ ૨–૩૦

यत्र द्रुमा अपि मृगा अपि बान्धवो मे
यानि प्रिया सहचरश्चिरमध्यवात्सम् ।
एतानि तानि बहुकन्दरनिर्झराणि
गोदावरीपरिसरस्य गिरेस्तटानि ॥

જ્યાં તે દ્રુમો વળી મૃગો મમ બાંધવો છે
ને જ્યાં વસ્યો ચિર પ્રિયા સહચારમા હું,
જ્યાં ગજ઼ંતા કંઈક કંદરનિર્ઝરો, તે
ગોદાવરી નિકટ આ તટ પર્વતોના.

ઉ૦ રા૦ ૩–૮

વૈદિક પ્રભાત : વેદ કાળમાં આર્યો જ્યાં વસતા હતા ત્યાં પ્રભાત ધુમ્મસઘેરુ થતું હતું માટે આમ લખ્યું છે. વેદ કાળમાં જ ધર્મજ્ઞાનનો ઉષઃકાળ ઉદયકાળ હતો તે માટે પણ.

અવતરેલાં : [अव (નીચે) + तृ (જવું)] નીચે ઊતરેલાં

પૃ. ૨૧ કવિની પ્રતિભાની પેઠે : સર૦ પ્રતિભાની વ્યાખ્યા— प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता = નવાં નવાં સ્ફુરણવાળી પ્રજ્ઞા (બુદ્ધિ) તે પ્રતિભા.

ચરિત્ર : [चर् (ચાલવું) + इत्र (સાધન) = ચાલવાનું સાધન = પગ] ચાલ, આચરણ. (પગલાની છાપ — ચરિત્ર — ની પાછળ પાછળ જનારને એ પગલાં બગલો કઈ દિશામાં ગયો છે એનું સૂચન કરે છે. બીજા અર્થમાં, લુચ્ચાઈથી ભરેલું આચરણ કરનાર બગભગતને બગલો દિશાસૂચન કરે છે.)

૭. નેલ્લૂરની પિનાકિની

નેલ્લૂર : [नेल्लु = ડાંગર + ऊरु = ગામ] ડાંગરનું ગામ.

૮. વેદોની ધાત્રી તુંગભદ્રા

પૃ. ૨૫ द्वन्द्वः सामासिकस्य च : સમાસોમાં હું દ્વન્દ્વ છું ગીતા, ૧૦–૩૩. આ સમાસમાં બને પદોનું મહત્ત્વ સરખું જ છે એ વસ્તુ ઉપર ભાર મૂક્યો છે.

૯. જોગ ભણી

પૃ. ૨૬ चक्र भ्रमति मस्तके 'પંચતંત્ર'માં આ શ્લોક આવે છે :

अतिलोभो न कर्तव्यो लोभं नैव परित्यजेत् ।
अतिलोभाभिभूतस्य चक्रं भ्रमति मस्तके ॥

વાત એવી છે કે, ચાર મિત્રો દ્રવ્ય કમાવા નીકળ્યા હતા. તેમને એક યોગીએ એકેક સાધકવર્તિકા આપી અને કહ્યું કે એ જ્યાં પડશે ત્યાં ખોદજો એટલે ધન મળશે. પહેલી વર્તિકા પડી ત્યાં ખોદતાં તાંબુ નીકળ્યું અને અસંતોષ-

પામી ત્રણ આગળ ગયા. એક તાંબુ લઈને ઘેર ગયો. બીજી પડી ત્યાંથી રૂપું નીકળ્યું એક તે લઈ ઘેર ગયો અને બે આગળ ગયા ત્રીજી પડી ત્યાંથી સોનું નીકળ્યું તેથી પણ એકને સંતોષ ન થયો અને તે આગળ ગયો. જતાં જતા તાપમાં તેનો કંઠ સુકાઈ ગયો. તે ભૂલો પડ્યો. અને એવી એક જગ્યાએ જઈ ચડ્યો જ્યાં એક માણસ લોહીલુહાણ થઈને પડ્યો હતો અને તેના માથા ઉપર ચક્ર ભમતું હતું. તેણે તેને ખબર પૂછી કે તરત જ તે ચક્ર તેને માથેથી એને માથે આવી પહોંચ્યું. પેલાને પૂછતાં તેણે કહ્યું કે અનેક વર્ષો પહેલાં હું તારી પેઠે જ લોભનો માર્યો આવ્યો હતો અને અહીં આ ચક્રના સકંજામાં સપડાયો હતો નહી ખાવું, નહીં પીવું, નહીં ઊંઘવું. મરણ પણ ન આવે. કેવળ રિબાયા કરવાનું હવે કોઈ આવશે અને તને ખબર પૂછશે ત્યારે તારો છૂટકો થશે.

પૃ. ૨૭ ઈડલી : ઈદડાં. મદ્રાસ દક્ષિણ તરફનો એક ખાદ્ય પદાર્થ.

દોશે : પૂડા. આપણી હોટલવાળા એને 'ઢોંસા' કહે છે.

ઉપમા : મીઠાવાળો શીરો

પૃ. ૨૯ અમારાં ભાગ્ય૦ સહોક્તિ અલંકાર

આશા પણ ન કરાય : આશા રાખવી એવો પ્રયોગ છે

૧૦. જોગનો ધોધ

પૃ. ૩૦ હોન્નાવર : ઉત્તર કાનડા જિલ્લાનું પશ્ચિમ સમુદ્ર કિનારે આવેલું તાલુકા શહેર

પૃ. ૩૧ કારકળ : મંગળૂર અને ઉડપી વચ્ચે આવેલું દક્ષિણ કાનડાનું એક શહેર અહીં હેદરે પુરસ્કારેલું હનુમાનનું મંદિર છે પાસે જ ટેકરી ઉપર બાહુબળીની એક ભવ્ય મૂર્તિ ખડી છે.

મનસા૦ મનથી ધારીએ છીએ કંઈ અને દૈવ કરે છે કંઈ.

ચિર સંચિત૦ સરખાવો :

બહુદિન વંચિત અંતરે સંચિત કિ આશા. —રવીન્દ્રનાથ.

ગુજરાતમાં રેલ સંકટ : ૧૯૨૭માં આવેલું

શ્રી ગંગાધરરાવ, દેશપાંડે : કર્ણાટકના આગેવાન.

પૃ. ૩૨ સ્થિતધીઃ૦ સ્થિતપ્રજ્ઞ કેમ બોલે કેમ બેસે, કેમ ચાલે ?

ગીતા ૨–૫૪.

कुलशिखरिणः० આખો શ્લોક આ પ્રમાણે છે :

विरम विरसायासाद्अस्माद्दुरध्यवसायतो
विपदि महतां धैर्य-ध्वंसं यदीक्षितुम्ईहसे ।
अयि जडमते ! कल्पापाये व्यपेतनिजक्रमा
कुलशिखरिणः क्षुद्रा नैते न वा जलराशयः ॥

[પોતાની મર્યાદા ન છોડનાર સાગર અને પોતાને સ્થાને સ્થિર રહેનાર કુલપર્વતો બંને પ્રલયકાળ આવે ત્યારે ચળે જ છે. પણ મહાત્માઓ આવી ક્ષુદ્રતા બતાવતા નથી. તેઓ તો જેમ સંકટ વધારે તેમ વધારે જ અડગ થવાના એમ સમજાવતાં કવિ કહે છે —]

હે જડમતે, વિપદ્કાળે મહાત્માઓનો ધૈર્યનાશ થયેલો જોવા તું ઇચ્છતો હોય તો એ ખોટો પ્રયાસ છોડી દે. આ મહાત્માઓ કંઈ તમારા ક્ષુદ્ર કુલપર્વતો નથી તેમ પામર સાગર પણ નથી કે જેઓ પ્રલયકાળ આવતાં પોતાનો સ્વધર્મકર્મનો નિયમ પણ ઉલટાવી દે છે.

હિંદુમુસલમાનના૦ ઉપમાનું ઔચિત્ય સમજાવવું પડે એવી સ્થિતિ કમભાગ્યે આજે રહી નથી.

પૃ. ૩૩ અજગર : अज = બકરું, તેને ગળી જાય તે અજગર.

અતીપ : [प्रति = विरुद्ध + अप् = પાણી] વહેણની વિરુદ્ધ, ઊલટી.

પૃ. ૩૪ વિષણ્ણ : વિષાદમય.

પૃ. ૩૫ જોગ પોતાના . . . . . જોગ આપે છે : શ્લેષ છે બીજા જોગનો અર્થ સાથ.

તમાશો : ફજેતી એવો અર્થ કરવો.

नमः पुरस्तात्० હે સર્વ ! તમને આગળ, પાછળ, બધી બાજુએ નમસ્કાર તમારું વીર્ય અનંત છે, તમારી શક્તિ અપાર છે, બધું તમે જ ધારણ કરો છો તેથી તમે સર્વ છો ગીતા, ૧૧–૪૦.

सुदुर्दर्शमिदं० જે મારું રૂપ તેં જોયું તેનાં દર્શન બહુ દુર્લભ છે. દેવો પણ તે રૂપ નિહાળવા ઝંખે છે. ગીતા, ૧૧–૫૨.

તે સ્વપ્ન હતું૦ સરખાવો

स्वप्नो नु माया नु मतिभ्रमो नु ! — भवभूति

પૃ. ૩૬ व्यपेतभीः બીક છોડી શાંત ચિત્ત થા, અને આ મારું પરિચિત રૂપ ફરી જો. — ગીતા, ૧૧–૪૯.

પૃ. ૩૭ મણિબહેન : સરદાર પટેલનાં પુત્રી.

લક્ષ્મી: શ્રી રાજગોપાલાચાર્યનાં પુત્રી. અણ્ણા તે રાજાજી.

पत्रं नैव० જો કેરડાના વૃક્ષને પાંદડાં હોય જ નહીં તો તેમાં વસંતનો શો દોષ ? જો ઘૂવડ દિવસે જુએ જ નહીં તો તેમાં સૂર્યનો શો દોષ ?

ભર્તૃહરિના આ શ્લોકનાં બાકીનાં બે ચરણો આ પ્રમાણે છે:

धारा नैव पतन्ति चातकमुखे मेघस्य किं दूषणम् ।
यत् पूर्वं विधिना ललाट-लिखितं तन्मार्जितुं कः क्षमः ॥

(ચાતકના મોંમાં જો ધારા પડતી જ ન હોય તો તેમાં મેઘનો શો દોષ ? વિધિએ જે લલાટમાં લખી મૂક્યું છે તેને ભૂંસી નાખવાને કોણ સમર્થ છે ?)

'ઉચ્છિષ્ટ': [उत्+शिष्ट ખાસ વધેલું] એંઠા નહીં, પણ ખેડૂતે પાક લઈ લીધા પછી વધેલા.

કવિવર રવીન્દ્રનાથ અથર્વવેદના એક મંત્રને આધારે સર્વ કલાઓ અને મનુષ્યની સર્વ ઉચ્ચતર પ્રવૃત્તિઓનું મૂળ 'ઉચ્છિષ્ટ'ને ગણાવે છે. તેમનાં વચનો નીચે ઊતારું છું:

ऋतं सत्यं तपो राष्ट्रं श्रमो धर्मश्च कर्म च ।
भूतं भविष्यत् उच्छिष्टे वीर्यं लक्ष्मीबलं बले ॥

"Righteousness, truth, great endeavours, empire, religion, enterprize, heroism and prosperity, the past and the future dwell in the surpassing strength of the surplus."

The meaning of it is that man expresses himself through his super-abundance which largely overleaps his absolute need.

The renowned vedic commentator, Sayanacharya says :—

"The food offering which is left over after the completion of sacrificial rites is praised because it is symbolical of Brahma, the original source of the universal."

According to this explanation, Brahma is boundless in his superfluity which inevitably finds expression in the eternal world process. Here we have the doctrine of the origin of the arts. Of all living creatures in the world man has his vital and mental energy vastly in

excess of his need which urges him to work in various lines of creation for its own sake. Like Brahma himself, he takes joy in productions that are unnecessary to him, and therefore representing his extravagance and not his hand-to-mouth penury. The voice that is just enough can speak and cry to the extent needed for everyday use, but that which is abundant sings, and in it we find our joy. Art reveals man's wealth of life, which seeks its freedom in forms of perfection which are end in themselves.

ભાવાર્થ:

'ઋત, સત્ય, તપ, રાષ્ટ્ર, શ્રમ, ધર્મ, કર્મ તેમ જ ભૂત તથા ભવિષ્ય, વીર્ય અને લક્ષ્મી ઉચ્છિષ્ટનાં બળમાં વસેલા છે.'

એનો અર્થ એ છે કે, માણસ પોતાની જરૂરિયાતોને પૂરી પાડયા પછી પણ જે અતિશય શક્તિ વધારાની રહે છે તે દ્વારા પોતાને વ્યક્ત કરે છે.

વેદના પ્રસિદ્ધ ટીકાકાર સાયણાચાર્ય કહે છે:—

'યજ્ઞવિધિ પછી ઉચ્છિષ્ટ રહેલા અન્નબલિને પવિત્ર એટલા માટે કહ્યો છે કે અખિલ વિશ્વના મૂળ કારણરૂપ બ્રહ્મનું તે પ્રતીક છે'

આ સમજૂતી પ્રમાણે બ્રહ્મની ઉચ્છિષ્ટ શક્તિ અપાર છે, અને તે સનાતન વિશ્વપ્રક્રિયારૂપે પ્રગટ થાય છે. અહીં આપણને કળાઓના ઉદ્ભવ સંબંધીનો સિદ્ધાંત જોવા મળે છે. જગતના બધા જીવો કરતા માણસમાં પ્રાણ અને મનની શક્તિ તેની જરૂરિયાત કરતાં પુષ્કળ વધારે છે, અને તે તેને અનેકવિધ નિર્હેતુક સર્જક પ્રવૃત્તિઓ કરવાને પ્રેરે છે ખુદ બ્રહ્મની પેઠે, તે પણ જે સર્જનો તેને અનાવશ્યક છે, અને તેથી તેની હીનતાના નહીં પણ ઉડાઉપણાનાં સૂચક છે, તેમાં આનંદ લે છે. જે અવાજ કેવળ જરૂરિયાત પૂરતો જ હોય છે તે રોજનાં કામકાજ પૂરતું બોલી કે રડી શકે છે, પણ જે અવાજ ભરપૂર હોય છે તે ગાય છે, અને તેમાં આપણો આનંદ રહેલો હોય છે. કળા માણસના જીવનની સમૃદ્ધિને પ્રગટ કરે છે. એ સમૃદ્ધિ નિર્હેતુક સર્વાંગ-સંપૂર્ણ સ્વરૂપોમાં મુક્તિનો આનંદ માણવા મથતી હોય છે.

પૃ. ૩૮ परिग्रहो भयायैव।: પરિગ્રહમાં જોખમ રહેલું જ છે લેખકે ઉપજાવેલું સૂત્ર છે

નીસ કોટિના: (Gneiss) પડપડવાળા પથ્થરો જેમાં અબરખ, ચકમક વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

પૃ. ૩૯ અને કાનડા જિલ્લા: ઉત્તર અને દક્ષિણ.

કોઈ પણ સ્થાન: મૂળ આ પ્રમાણે છે:

Beauty of place translates itself to the Indian consciousness as God's cry to the soul. Had Niagara been situated on the Ganges, it is odd to think how different would have been its valuation by humanity. Instead of fashionable picnics and railway pleasure-trips, the yearly or monthly incursion of worshiping crowds. Instead of hotels, temples. Instead of ostentatious excess, austerity. Instead of the desire to harness its mighty forces to the chariot of human utility, the unrestrainable longing to throw away the body, and realize at once the ecstatic madness of Supreme Union. Could contrast be greater?

—The Web of Indian Life-241

ભૈરવ જાપ: "જ્યાં પહાડ પર ઊંચામાં ઊંચું શિખર અને પાસે એકદમ નીચે કરાડ તૂટેલી હોય તેને ભૈરવઘાટી કહે છે. જૂના વખતમાં અને આજે પણ ભૈરવ સંપ્રદાયી લોકો આવે ઠેકાણે કેટલીક વાર ભૈરવનો જાપ જપતા જપતા ઉપરથી નીચે ભૂસકો મારે છે. આ રીતે આત્મહત્યા કરવામાં પાપ નથી પણ મોક્ષ છે એમ મનાય છે એ માન્યતા હાલના કાયદા પ્રમાણે ભલે ભૂલ ભરેલી હોય, પણ માનસશાસ્ત્રીઓ એની પાછળ રહેલું તત્વ સહેજે સમજી શકે એમ છે. દુનિયામાં બધી રીતે નિરાશ થઈ કાયર બની માણસ આત્મહત્યા કરે તે, અને કુદરત સાથે એકરૂપ થવાની ઇચ્છા થઈ જાય, કુદરત સાથે કોઈ જાતની જુદાઈ સહન ન થાય, એવે વખતે માણસ આ ક્ષુદ્ર દેહનું બંધન ભૂલી જઈ અનંતતત્વમાં સાત્મ્ય પ્રાપ્ત કરવા કૂદી પડે, એ બે વસ્તુ ભિન્ન છે; બંનેનું પરિણામ ભલે એક જ હોય. દરેક જાતના વિનાશને મરણ એ એક જ નામથી આપણે સંબોધીએ છીએ, પણ વસ્તુ એક જ નથી હોતી. કેટલીક વાર મરણ એ જીવનરૂપી નાટકનો વિષ્કંભક હોય છે, અને કેટલીક વાર તો તે નાટકનું ભરતવાક્ય—જીવનનું સાફલ્ય હોય છે"—(હિ૦ પ્ર૦ પ્રકરણ ૧૯મું)

પૃ. ૪૦ વિભવતૃષ્ણા: અહીં લેખકનો 'મોજાંઓનો તાંડવયોગ' નામનો લેખ જુઓ. 'જીવનનો આનંદ' (આ ૨૭) પૃ. ૧૮૩.

નાભિનંદેત: મરણને પણ વધાવી લેવું નહીં, તેમ જીવનને પણ વધાવી લેવું નહીં

—મનુસ્મૃતિમાંથી.

હૉર્સપાવર: એને માટે લેખક અશ્વત્થામા શબ્દ સૂચવે છે. [અશ્વ = ઘોડો + સ્થામન્ = શક્તિ]

ઉપવન: 'ન્યૂ ફૉરેસ્ટ' નામે ઓળખાતો પ્રદેશ.

નીરો: ઈ. સ ૫૪થી ૬૮ સુધી એ રોમનો બાદશાહ હતો. એની માતાની ઉશ્કેરણીથી એના પિતાનું ખૂન થયા પછી ગાદીના ખરા હકદાર બ્રિટેનિકસને બાજુએ રાખી પોતે ગાદીએ આવ્યો. પાંચ વરસ સુધી સારી રીતે રાજ્ય ચલાવ્યા પછી એ આપખુદ બની ગયો. બ્રિટેનિકસને, પોતાની માતાને તથા પત્નીને મારી નાખ્યાં રોમ બાળવાના ખોટા આરોપસર ખ્રિસ્તીઓ ઉપર નાનાવિધના અત્યાચારો ગુજાર્યા. પોતાના ગુરુ સેનેકાને તથા પોતાની બીજી પત્નીને એણે મારી નાખ્યાં. ત્યાર પછી બળવો ફાટી નીકળ્યો અને એણે રોમથી ભાગી જઈને આપઘાત કર્યો હતો. એણે રોમ શહેર સળગાવી મૂક્યુ હતું અને પોતે ફિડલ વગાડતો હતો એવી દંતકથા છે, પણ ઇતિહાસમાં એનું સમર્થન મળતુ નથી. પણ એ અત્યંત ઘાતકી હતો એ તો સ્પષ્ટ છે.

પૃ. ૪૧ આર્તિનાશન: દુ:ખીઓનાં દુ ખ દૂર કરવાં તે. સર૦

न त्वहं कामये राज्यं, न स्वर्गं नापुनर्भवम् ।
कामये दुःखतप्तानां प्राणिनां आर्तिनाशनम् ॥

પૃ. ૪૨ વીરભદ્ર: દક્ષ પ્રજાપતિના યજ્ઞનો સંહાર કરનાર શિવગણ.

અંગ્રેજોને: અંગ્રેજો પણ અકળ રીતે હિંદનું લોહી ચૂસે છે, અને તેમનું એ સાચું સ્વરૂપ આપણે ઓળખતા થયા છીએ તો —.

કાકદૃષ્ટિ: કાગડાના જેવી ચકોર દૃષ્ટિ. ('કાકા'ની દૃષ્ટિ એમ પણ અર્થ ખરો).

प्रायः कंदुक: આર્યજન પડે છે તો પણ ઘણે ભાગે દડાની જેમ પડે છે, એટલે કે પડીને પાછો ઊંચે ઊછળે છે. ભર્તૃહરિનો એ આખો શ્લોક આમ છે:

प्रायः कन्दुक-पातेन पतत्यार्यः पतन्नपि ।
तथा त्वनार्यः पतति मृत्पिण्डपतनं यथा ॥

नहि कल्याण: કલ્યાણ કરનાર કોઈ દુર્ગતિને પામતો નથી. ગીતા, ૬–૪૦.

પૃ. ૪૪ જાણે મહાદેવ: રાવણના શિવ-તાંડવ-સ્તોત્રનું અહીં સ્મરણ થાય છે. નીચે બે શ્લોક ઉતાર્યા છે:

जटा-कटाह-संभ्रम-भ्रमन्निलिम्प-निर्झरी-
विलोल-वीचि-वल्लरी-विराजमान-मूर्धनि ।
धगद्धगद्धगज्ज्वलल्ललाट-पट्ट-पावके
किशोर-चंद्र-शेखरे रतिः प्रतिक्षणं मम ॥ १ ॥

[જેમનું માથું જટારૂપી કટાહમાં વેગથી ઘૂમતી સુર-સરિતા (ગંગા)ની ચંચલ તરંગ-લતાઓથી સુશોભિત થઈ રહ્યુ છે, લલાટાગ્નિ ધક ધક ધક બળી રહ્યો છે, શિર પર બાલચંદ્ર વિરાજમાન છે, તે (શિવ ભગવાન)માં મારો નિરંતર અનુરાગ રહો.]

जयत्वदभ्र-विभ्रम-भ्रमद्भुजङ्गम-श्वसद्
विनिर्गमत्क्रम-स्फुरत्कराल-भाल-हव्यवाट्।
धिमिद्धिमिद्धिमिद् ध्वनन्मृदंग-तुंग-मंगल-
ध्वनि-क्रम-प्रवर्तित-प्रचण्ड-ताण्डव. शिवः ॥ १० ॥

[સતત હાલતા એવા ભુજંગના નિઃશ્વાસથી જેમના ભાલનો કરાલ અગ્નિ ઉત્તરોત્તર વધુ સ્ફુરતો જાય છે અને ધમ ધમ ધમ એવા મૃદંગના ઉચ્ચ મંગલ ધ્વનિ પ્રમાણે જેઓ પ્રચંડ તાંડવ ખેલી રહ્યા છે એવા શિવનો જય થાઓ.]

પૃ. ૪૬ દેવેન્દ્ર: સિંધનનો દક્ષિણ છેડો. Dundra Head.

નારાયણનું જ સરોવર: સિંધ અને કચ્છની વચમાં આવેલું એક સરોવર.

જીવનરાશિ: જલરાશિ

અધઃપાત: [अधः (નીચે) + पात (પડવું તે)] નીચે પડવું તે. જીવન અને અધઃપાત એ શબ્દો વાપરીને શ્લેષ સાધ્યો છે.

વાઙ્મયી મૂર્તિ: વાક્‌ની — વાચાની, શાબ્દિક મૂર્તિ

'पुनरागमनाय च: ધાર્મિક પ્રસંગોએ પૂજાને અંતે દેવોને વિસર્જન કરતી વખતે આ વચન વપરાય છે 'પાછા આવવા માટે'— એવો એનો અર્થ છે. લેખકની આ ઇચ્છાની અથવા સંકલ્પની પૂર્તિ કેટલાંક વર્ષો પછી કેવી રીતે થઈ તે આ પછીના લેખમાં આવે છે.

૧૧. જોગના ધોધનું પુનર્દર્શન

પૃ. ૪૮ એતાવાન્: આટલો એનો મહિમા છે, પુરુષ તો એથી પણ મોટો છે. આ વચન ઋગ્વેદમાંના પુરુષ સૂક્તમાંથી લીધેલું છે

પૃ. ૫૦ અનુદરી: નાના પેટવાળી. સર૦ મંદોદરી.

પૃ. ૫૧ વિશ્વજિત્ યજ્ઞ: જેમાં જીવનની બધી કમાણી આપી દેવાની હોય છે એવો યજ્ઞ. સર૦

स्थाने भवान् एकनराधिपः सन्
अकिंचनत्वं मखजं व्यनक्ति ।
पर्याय-पीतस्य सुरैर्हिमांशोः
कला-क्षयः श्लाघ्यतरो हि वृद्धेः ॥ रघुवंशः, ५–१६

[આપ ચક્રવર્તી રાજા હોઈને વિશ્વજિત્ યજ્ઞને કારણે આવેલું અકિંચનત્વ દર્શાવો છો એ યોગ્ય છે. દેવોએ વારાફરતી પીવાને લીધે થયેલો ચંદ્રની કલાનો ક્ષય વૃદ્ધિ કરતાં વધારે વખાવવા લાયક હોય છે]

પૃ. ૫૨ અલકેશ્વર : [અલકા + ઈશ્વર] કુબેર.

પ્રતિધનુષ્ય : આકાશમાં ઇન્દ્રધનુષ્યની સહેજ ઉપર બીજું આછું ધનુષ્ય ઘણી વાર દેખાય છે તેને પ્રતિધનુષ્ય કહ્યું છે તેના રંગો મૂળ ધનુષ્યના કરતાં ઊલટા ક્રમમાં હોય છે.

સુરધનુ : દેવોનું ધનુષ્ય. 'ઇન્દ્રધનુ'.

સુરધુની : સ્વર્ગની નદી, અહીં ફક્ત નદી.

પ્રતિક્ષણે : સંભારો —

क्षीणे पुण्ये मर्त्य-लोकं विशन्ति ।
—ગીતા, ૯–૨૧

માનવકૃત કલાકૃતિ : સૃષ્ટિમાં જે સૌંદર્ય હોય છે તેને કળા કહેતા નથી કળા તો માનવી જ હોય. પ્રકૃતિનું સૌંદર્ય કળાની ઉત્પત્તિનું પ્રેરક કારણ છે.

પૃ. ૫૬ अल्पस्य० : થોડાને ખાતર ઘણાનો નાશ કરવાની ઇચ્છાવાળા.

કવિ કાલિદાસના રઘુવંશમા આ વચન આવે છે. દિલીપ જ્યારે ગાયના બદલામાં પોતાનું શરીર સિંહને આપવા તૈયાર થાય છે ત્યારે તેને સમજાવવા સિંહ કહે છે :

एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं,
नवं वयः, कान्तमिदं वपुश्च ।
अल्पस्य हेतोर्बहु हातुम् इच्छन्
विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम् ॥ रघु० २–४७

[જગતનું એકચ્છત્ર રાજ્ય, યુવાન વય, અને આ સુંદર વપુ (શરીર) : થોડાને માટે આટલું બધું ત્યાગવા તૈયાર થયો છે તે તું મને વિચારમૂઢ લાગે છે.]

૧૨. જોગનો કોરો ધોધ

પૃ. ૫૬ કઈ રાક્ષસી દુષ્ટતા : સંભારો—

बुभुक्षितः किं न करोति पापम्
क्षीणा नरा निष्करुणा भवन्ति ।

પૃ. ૫૭ ધોધાવતો હતો : ધોધ રૂપે વહાવતો હતો. લેખકે યોજેલું ક્રિયાપદ

પૃ. ૫૮ नदीमुखेनैव समुद्रमाविशेत् : નદીના મુખમાં થઈને સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરવો. મહાકવિ કાલિદાસના 'રઘુવંશ'માં રઘુના વિદ્યાભ્યાસનું વર્ણન કરતાં લખ્યું છે :

लिपेर्यथावद्ग्रहणेन वाङ्मयं
नदी-मुखेनैव समुद्रमाविशत् ॥ रघु० ३-२८

[નદીમુખમાં થઈને સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરતો હોય તેમ લિપિના યથાવત્ ગ્રહણ દ્વારા તેણે સાહિત્યમા પ્રવેશ કર્યો.]

એ ઉપરથી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી ચાલતા ગૂજરાત મહાવિદ્યાલયના દ્વૈમાસિક 'સાબરમતી' માટે ધ્યાનમંત્રની જરૂર પડી ત્યારે શ્રી. કાકા સાહેબે नदीमुखेनैव समुद्रमाविशेत् । એ વચન આપ્યું હતું. અને ત્યારથી કદાચ એમના મનમાં એ વચન જ કાલિદાસનું મૂળ વચન છે એવો ખ્યાલ દૃઢ થઈ ગયો હશે

પૃ. ૫૯ तत्र का परिदेवना ? : તેમાં શોક શો ?
સંભારો :

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्त-मध्यानि भारत ।
अव्यक्त-निधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ ગીતા. ૨–૨૮

પૃ. ૬૧ ઉષ્મપા : ઊનું ઊનું પીનારા, પિતરો.

૧૩. દૂધગંગા

સરોવર તોડીને : "આજે જ્યાં કાશ્મીરનો રમણીય પ્રદેશ છે ત્યાં પુરાણકાળમા સતીસર નામનું સુદીર્ઘ સરોવર હતુ. હરમુખ પર્વત અને પીર પુંજાલ વચ્ચે આ સરોવર ફેલાયેલું હતુ. પાર્વતી પોતે આ સરોવરમાં વિહાર કરતાં પણ પછી ઘણા રાક્ષસો સરોવરમાં આવી ભરાયા તેથી દેવોએ સતીસરનો નાશ કરવાનું નક્કી કર્યું. ભગવાન્ કશ્યપે વરાહની ઉપાસના કરી. વરાહે સંતુષ્ટ થઈ પોતાની દાતરડી વતી પહાડમાં ખીણ પાડી અને સતીસરનું

પાણી 'વરાહ મૂલમ્'ની ખીણમાંથી વિતસ્તા નદીને રૂપે વહેવા લાગ્યું વિતસ્તા તે જ જેલમ; અને 'વરાહમૂલમ્' તે બારામુલ્લા."

— જીવનનો આનંદ (આ. ૨), પૃ. ૩૪૩.

ઉપત્યકા : ખીણ. (એમ જ અધિત્યકા એટલે ઉચ્ચ પ્રદેશ-tableland)

પૃ. ૪૧ સતીકન્યા : સતીના પ્રદેશમાં જન્મેલી માટે.

૧૪. સ્વર્ગની વિતસ્તા

પૃ. ૬૩ 'દુનિયામાં જો કોઈ ઠેકાણે ૦ મૂળ ફારસી કડી આ પ્રમાણે છે :

અગર ફિરદૌસ બરરૂએ જમીનસ્ત,
હમીનસ્તો, હમીનસ્તો, હમીનસ્ત.

પૃ. ૬૪ એને કાંઠે એક મોટી વૈભવશાળી સંસ્કૃતિ ૦ અનતપુર આગળ એક પ્રાચીન શહેરના અવશેષો એક ટેકરા આગળ દબાઈ રહેલા હતા તે હમણાં ખોદી ખુલ્લા કરવામાં આવ્યા છે.

ચિનાર : ફક્ત કાશ્મીરમાં જ ઊગનાર મહાવૃક્ષ એનાં પાંદડાં એરંડાનાં પાંદડાંના જેવાં પણ મોટાં અને ઘેરાં હોય છે.

બુતશિકન : [બુત = મૂર્તિ, શિકન = ભાંગનાર] મૂર્તિભંજક. બુતપરસ્ત = મૂર્તિપૂજક.

ગાઝી : [અ.] ધર્મને માટે યુદ્ધે ચડનાર મુસલમાન. ધર્મને માટે યુદ્ધમાં ખપી જનાર તે શહીદ. સર૦ જીતે તો ગાઝી ને મરે તો શહીદ.

પૃ. ૬૫ सर्वतः संप्लुतोदके० ચારે બાજુએ પાણીની રેલ આવી હોય ત્યારે. ગીતા ૨–૪૬.

ભૂંડના દાંત જેવું : વરાહમૂલમ્ ઉપરથી આ ઉપમા સૂઝી લાગે છે.

પૃ. ૬૬ નિર્માલ્ય : દેવને ચડાવીને ફેંકી દીધેલાં.

હાથ કરતાં લાંબી બાંયવાળા : "કાશ્મીરની હવા બહુ જ ઠંડી હોય છે. . . . . .આની સામે ત્યાંના લોકોએ બહુ રમૂજી ઉપાયો યોજ્યા છે. પટ્ટુના લાંબા લાંબા ડગલા પહેરે છે, એટલું જ નહીં, પણ ડગલાની બાંય હાથની આંગળીઓ કરતાં પણ વેંત બે વેંત લાંબી રાખે છે. નિશાળે જતો છોકરો એક બે ચોપડી હાથમાં લે તોપણ તે બાંયની અંદર ઢંકાઈ જાય! છોકરાને કાંઈ ખાવું હોય તો પણ બનતાં સુધી બાંયમાંથી હાથ બહાર કાઢતા નથી. ખાવાની વસ્તુ બાંયના કપડા વતી પકડીને જ પતાવી દે છે."

— 'જીવનનો આનંદ' (આ. ૨)–પૃ. ૩૫૩

વૂલર : કાશ્મીરનું એક વિશાળ સરોવર.

અર્થવાદ : મુખ્ય વિષયને સ્પષ્ટ કરવા કે તેનું ગૌરવ બતાવવા લખેલો ભાગ, સ્તુતિ.

પૃ. ૧૭ સ્વર્ધુની : [स्वर् = સ્વર્ગ + धुनी = નદી] સ્વર્ગની નદી.

૧૫. સેવાવ્રતા રાવી

પૃ. ૧૭ શિષ્ટમંડળ : ડેપ્યુટેશન.

સ્વામી રામતીર્થ : એમનુ પૂર્વાશ્રમનું નામ તીરથરામ હતું. એમનું વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયે પ્રગટ કરેલું છે. શ્રી. કાકા સાહેબની લેખક તરીકે કારકિર્દીની શરૂઆત ત્રીસ વર્ષ ઉપર એમણે મરાઠીમા લખેલા સ્વામી રામતીર્થના ચરિત્ર અને લેખસંગ્રહથી થઈ હતી, એ નોંધવા જેવી વાત છે.

પૃ. ૧૮ અર્જુનદેવ [૧૫૬૩–૧૬૦૬]: પાંચમા શીખગુરુ. આદિ ગ્રંથની રચના એમણે જ કરી તેમાં પહેલા થઈ ગયેલા ગુરુઓ અને અન્ય સંતોની વાણી સંગ્રહવામાં આવી છે એમના દુશ્મનોએ બાદશાહ આગળ એવી ફરિયાદ કરી કે એ ગ્રંથમાં હિંદુ તેમ જ ઇસ્લામ ધર્મની નિંદા કરવામાં આવી છે. પણ અકબરે એના કેટલાક ભાગો જોઈ એમને છોડી મૂક્યા અને એમનું ખૂબ સન્માન કર્યું. જહાંગીરના વખતમાં એમના દુશ્મનોએ ફરી એમને વિષે ફરિયાદ કરી જહાંગીર પોતાના પુત્ર ખુશરોને કેદ પકડવા માગતો હતો ત્યારે તે ભાગતો ભાગતો અર્જુનદેવને આશ્રયે આવ્યો હતો અને તેમણે તેને રાખ્યો હતો. એને રાજદ્રોહ ગણાવી બાદશાહ પાસે એમને બે લાખ રૂપિયાનો દંડ કરાવ્યો. એમણે દંડ ભર્યો પણ નહીં અને કોઈને ભરવા દીધો પણ નહી. આથી એમને જેલમાં પૂરી અનેક ઘાતકી રીતે રિબાવી રિબાવીને મારી નાખવામાં આવ્યા. તલવારના જોર વગર પોતાનો પંથ ટકવાનો નથી એવું સમજીને એમણે પોતાના પુત્રને સશસ્ત્ર ગાદી ઉપર બેસવાનો અને બને તેટલું લશ્કર રાખવાનો આદેશ પાઠવ્યો આને લીધે શીખોના ઇતિહાસને નવું જ વલણ મળ્યું.

રણજિતસિંહ [૧૭૮૦–૧૮૩૯]: શીખોના રાજા. અહમદશાહ અબ્દલ્લી પછી પંજાબ પ્રાંત પાછો શીખોના હાથમાં આવ્યો પણ તેનાં નાનાં નાનાં રાજ્યો પડી ગયાં અને તે માંહોમાંહે લડવા લાગ્યાં. તેર વરસની વયે ગાદીએ આવનાર રણજિતસિંહે ઓગણીસ વર્ષની વયે બધાં શીખ રાજ્યોનું આધિપત્ય પોતાના હાથમાં લીધું. અંગ્રેજો પણ એમનાથી ડરીને ચાલતા ૧૮૨૩માં જ્યારે એમણે પેશાવર પ્રાંત જીતી લીધો

પાણી 'વરાહ મૂલમ્'ની ખીણમાંથી વિતસ્તા નદીને રૂપે વહેવા લાગ્યું. વિતસ્તા તે જ જેલમ; અને 'વરાહમૂલમ્' તે બારામુલ્લા."

—જીવનનો આનંદ (આ. ૨), પૃ. ૩૪૩.

ઉપત્યકા : ખીણ. (એમ જ અધિત્યકા એટલે ઉચ્ચ પ્રદેશ-tableland)

પૃ. ૪૧ સતીકન્યા : સતીના પ્રદેશમાં જન્મેલી માટે.

૧૪. સ્વર્ધુની વિતસ્તા

પૃ. ૬૩ 'દુનિયામાં જો કોઈ ઠેકાણે ૦ મૂળ ફારસી કડી આ પ્રમાણે છે :

અગર ફિરદૌસ બર્‌રૂએ જમીનસ્ત,
હમીનસ્તો, હમીનસ્તો, હમીનસ્ત.

પૃ. ૬૪ એને કાંઠે એક મોટી વૈભવશાળી સંસ્કૃતિ ૦ અનંતપુર આગળ એક પ્રાચીન શહેરના અવશેષો એક ટેકરા આગળ દબાઈ રહેલા હતા તે હમણાં ખોદી ખુલ્લા કરવામાં આવ્યા છે.

ચિનાર : ફક્ત કાશ્મીરમાં જ ઊગનાર મહાવૃક્ષ એનાં પાંદડાં એરંડાનાં પાંદડાંના જેવાં પણ મોટાં અને ઘેરાં હોય છે

બુતશિકન : [બુત = મૂર્તિ, શિકન = ભાંગનાર] મૂર્તિભંજક બુતપરસ્ત = મૂર્તિપૂજક.

ગાઝી : [અ.] ધર્મને માટે યુદ્ધે ચડનાર મુસલમાન. ધર્મને માટે યુદ્ધમાં ખપી જનાર તે શહીદ. સર૦ જીતે તો ગાઝી ને મરે તો શહીદ.

પૃ. ૬૫ सर्वतः संप्लुतोदके० ચારે બાજુએ પાણીની રેલ આવી હોય ત્યારે. ગીતા ૨–૪૬.

સૂંઢના દાંત જેવું : વરાહમૂલમ્ ઉપરથી આ ઉપમા સૂઝી લાગે છે.

પૃ. ૬૬ નિર્માલ્ય : દેવને ચડાવીને ફેંકી દીધેલાં.

હાથ કરતાં લાંબી બાંયવાળા : "કાશ્મીરની હવા બહુ જ ઠંડી હોય છે. . . . . . આની સામે ત્યાંના લોકોએ બહુ રમૂજી ઉપાયો યોજ્યા છે. પટ્ટુના લાંબા લાંબા ડગલા પહેરે છે, એટલું જ નહીં, પણ ડગલાની બાંય હાથની આંગળીઓ કરતાં પણ વેંત બે વેંત લાંબી રાખે છે. નિશાળે જતો છોકરો એક બે ચોપડી હાથમાં લે તોપણ તે બાંયની અંદર ઢંકાઈ જાય! છોકરાને કાંઈ ખાવું હોય તો પણ બનતાં સુધી બાંયમાંથી હાથ બહાર કાઢતા નથી. ખાવાની વસ્તુ બાંયના કપડા વતી પકડીને જ પતાવી દે છે."

—'જીવનનો આનંદ' (આ. ૨)–પૃ. ૩૫૩

વૂલર: કાશ્મીરનું એક વિશાળ સરોવર.

અર્થવાદ: મુખ્ય વિષયને સ્પષ્ટ કરવા કે તેનું ગૌરવ બતાવવા લખેલો ભાગ, સ્તુતિ.

પૃ. ૧૭ સ્વર્ધુની: [स्वर् = સ્વર્ગ + धुनी = નદી] સ્વર્ગની નદી.

૧૫. સેવાવ્રતા રાવી

પૃ. ૧૭ શિષ્ટમંડળ: ડેપ્યુટેશન.

સ્વામી રામતીર્થ: એમનુ પૂર્વાશ્રમનું નામ તીરથરામ હતું એમનું વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયે પ્રગટ કરેલું. છે. શ્રી. કાકા સાહેબની લેખક તરીકે કારકિર્દીની શરૂઆત ત્રીસ વર્ષ ઉપર એમણે મરાઠીમા લખેલા સ્વામી રામતીર્થના ચરિત્ર અને લેખસંગ્રહથી થઈ હતી, એ નોંધવા જેવી વાત છે.

પૃ. ૧૮ અર્જુનદેવ [૧૫૬૩–૧૬૦૬]: પાંચમા શીખગુરુ. આદિ ગ્રંથની રચના એમણે જ કરી તેમાં પહેલા થઈ ગયેલા ગુરુઓ અને અન્ય સંતોની વાણી સંગ્રહવામાં આવી છે. એમના દુશ્મનોએ બાદશાહ આગળ એવી ફરિયાદ કરી કે એ ગ્રંથમાં હિંદુ તેમ જ ઇસ્લામ ધર્મની નિંદા કરવામાં આવી છે. પણ અકબરે એના કેટલાક ભાગો જોઈ એમને છોડી મૂકયા અને એમનું ખૂબ સન્માન કર્યું. જહાંગીરના વખતમાં એમના દુશ્મનોએ ફરી એમને વિષે ફરિયાદ કરી જહાંગીર પોતાના પુત્ર ખુશરોને કેદ પકડવા માગતો હતો ત્યારે તે ભાગતો ભાગતો અર્જુનદેવને આશ્રયે આવ્યો હતો અને તેમણે તેને રાખ્યો હતો. એને રાજદ્રોહ ગણાવી બાદશાહ પાસે એમને બે લાખ રૂપિયાનો દંડ કરાવ્યો. એમણે દંડ ભર્યો પણ નહીં અને કોઈને ભરવા દીધો પણ નહીં. આથી એમને જેલમાં પૂરી અનેક ઘાતકી રીતે રિબાવી રિબાવીને મારી નાખવામાં આવ્યા. તલવારના જોર વગર પોતાનો પંથ ટકવાનો નથી એવું સમજીને એમણે પોતાના પુત્રને સશસ્ત્ર ગાદી ઉપર બેસવાનો અને બને તેટલું લશ્કર રાખવાનો આદેશ પાઠવ્યો આને લીધે શીખોના ઇતિહાસને નવું જ વલણ મળ્યું.

રણજિતસિંહ [૧૭૮૦–૧૮૩૯]: શીખોના રાજા અહમદશાહ અબ્દલ્લી પછી પંજાબ પ્રાંત પાછો શીખોના હાથમાં આવ્યો પણ તેનાં નાનાં નાનાં રાજ્યો પડી ગયાં અને તે માંહોમાંહે લડવા લાગ્યા. તેર વરસની વયે ગાદીએ આવનારે રણજિતસિંહે ઓગણીસ વર્ષની વયે બધાં શીખ રાજ્યોનું આધિપત્ય પોતાના હાથમાં લીધું અંગ્રેજો પણ એમનાથી ડરીને ચાલતા ૧૮૨૩માં જ્યારે એમણે પેશાવર પ્રાંત જીતી લીધો

ત્યારે તે પાછો અપાવવા માટે દોસ્ત મહંમદે અંગ્રેજોને ખૂબ કહ્યું હતું પણ તેમણે કશું કર્યું નહીં. ૪૦ વર્ષ સુધી સતત પરિશ્રમ કરી એમણે શીખોમાં લશ્કરી તાકાત પેદા કરી હતી. એમ કહેવાય છે કે જ્યારે રણજિતસિંહ અટક નદી ઓળંગીને આગળ જવા લાગ્યા ત્યારે તેમના ગુરુએ કહ્યું કે હિંદુઓને અટક ઓળંગવાની આજ્ઞા નથી ત્યારે એમણે એવો ઉત્તર દીધો કે,

સબ ભૂમિ ગોપાલકી તામેં અટક કહાં ?
જાકે મનમેં અટક હૈ, વોહી અટક રહા.

અને આખું અફઘાનિસ્તાન જીતી લીધું.

પૃ. ૬૯ અપ્સરા : [अप्=પાણી + सृ=સરવું =પાણીમાં સરનાર, વિહરનાર] ગંધર્વોની સ્ત્રી. એમને ,પાણીમાં રમવું ખૂબ ગમે છે માટે આવું નામ પડયું છે. રામાયણમાં એમની ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે આપી છે.

अप्सु निर्मथनादेव रसात्तस्माद्वरस्त्रियः ।
अुत्पेतुर्मनुजश्रेष्ठ तस्मादप्सरसोऽभवन् ॥

પૃ. ૭૦ રચીલાં : રાચરચીલાં, વસ્તુઓ. પ્રયોગ ખોટો છે.

ઋષિની પેઠે : દેવોના રક્ષણ માટે ઇન્દ્રનું આયુધ તૈયાર કરવા પોતાનાં અસ્થિ આપનાર દધીચિ ઋષિની પેઠે.

પાર્વતીય : પર્વતમાં જન્મેલાં.

परोपकाराय० આ શરીર પરોપકાર માટે છે.

૧૬. સ્તન્યદાયિની ચીનાબ

જહાંગીરની વિલાસિતા : પછીના વાક્યમાં સ્પષ્ટ થાય છે.

પૃ. ૭૧ મારા જીવનની સ્મૃતિ : સને ૧૮૯૧–૯૨માં.

૧૭. જમ્નુની તાવી

પૃ. ૭૨ વિગ્રહ : યુદ્ધ. છૂટા પાડવું તે.

સંધિ : સમાધાન. ભેગા કરવું તે. નદીની બાબતમાં પાછલો અર્થ જ ઉદ્દિષ્ટ છે.

રાજનીતિમાં કાર્યસિદ્ધિના છ માર્ગો કહેલા છે : ૧. સંધિ. ૨. વિગ્રહ. ૩. યાન (ચડાઈ). ૪. સ્થાન અથવા આસન (મુકામ કરવો તે). ૫. સંશ્રય (આશ્રય લેવો તે). ૬. દ્વૈધ અથવા દ્વૈધીભાવ (બેવડી રમત).

આત્મરતિ, આત્મક્રીડ૦ : મુંડકોપનિષદમાં શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મજ્ઞનું વર્ણન કરતાં કહેલું છે : आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः ॥ मुण्डक

૩–૧–૪ ॥ આત્મામાં ખેલનાર, આત્મામાં રમનાર ક્રિયાવાન પુરુષ બ્રહ્મજ્ઞોમાં શ્રેષ્ઠ છે.

आत्मन्येव० ગીતાના નીચેના શ્લોક ઉપરથી :

यस्त्वात्मरतिरेव स्यात् आत्मतृप्तश्च मानवः ।
आत्मन्येव च संतुष्टः तस्य कार्यं न विद्यते ॥ ३–१७

[જે મનુષ્ય આત્મામાં જ રમનારો છે, જે તેથી જ તૃપ્ત રહે છે અને તેમાં જ સંતોષ માને છે તેને કાંઈ કરવાપણું નથી હોતું.]

૧૮. સિંધુનો વિષાદ

પૃ. ૭૩ માનદંડ : માપવાનો દંડ, ગજ. મહાકવિ કાલિદાસના 'કુમારસંભવ' મહાકાવ્યના પહેલા શ્લોકમાં હિમાલય માટે આ શબ્દ વાપર્યો છે :

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः ।
पूर्वापरौ तोयनिधीवगाह्य स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥

(ઉત્તર દિશામાં દેવોનો જેમાં વાસ છે એવો હિમાલય નામે નગાધિરાજ પૃથ્વીને માપવાના ગજની પેઠે પૂર્વ અને પશ્ચિમ સાગરમાં નહાતો ઊભો છે.)

આડાઈ : આ શબ્દના બે અર્થ થાય છે એમાં એની ખૂબી રહેલી છે.

પંજાબની પાંચ નદીઓ : ઝેલમ, ચીનાબ, રાવી, બિયાસ અને સતલજ.

યુક્ત પ્રાંતની પાંચ નદીઓ : ગંગા, યમુના, ગોમતી, સરયૂ, ચંબલ.

અતિભારતીય : કેવળ ભારતમાં જ નહી, પણ તેની સીમા બહાર પણ વહેતી એ બંને નદીઓ ભારતવર્ષની બહારથી ભારતમાં આવે છે, એટલે કે ભારતવર્ષની સીમાને અતિક્રમીને=વટાવીને વહે છે માટે તેમને અતિભારતીય કહી છે

વૈદિક સપ્તસિંધુ : વેદમાં જેમનો ઉલ્લેખ છે એવી સાત નદીઓ. વિતસ્તા (ઝેલમ), અસિકની કે ચંદ્રભાગા (ચીનાબ), પરુષ્ણી કે ઇરાવતી (રાવી), શતદ્રુ (સતલજ), વિપાશા (બિયાસ; વ્યાસ), સિંધુ અને સરસ્વતી.

પ્રાચીન આર્યો . . . આફતમાં આવી પડ્યા : હિંદ ઉપર થયેલા લગભગ બધા જ હુમલા એ દિશામાંથી થયા હતા.

પૃ. ૭૪ પરોપનિસદી : અફઘાનિસ્તાનના. ગ્રીક ભાષામાં અફઘાનિસ્તાનને 'પરોપનિસદ' કહે છે.

यवन : આ શબ્દ Ionian Greeksના પ્રથમ શબ્દ ઉપરથી આવ્યો છે.

બાહ્લીક : બલ્ખ, બેક્ટ્રિયા.

શાસ્ત્રીય સરહદ : લશ્કરી દૃષ્ટિએ વિચારતાં હિંદના સંરક્ષણ માટે જરૂરી લાગતી. આક્રમકોને ફાવતું આવે એવું Strategic fontierનું એક નવું તૂત આજકાલ નીકળ્યું છે.

રાણી સેમીરામીસ : અસીરિયાની પુરાણપ્રસિદ્ધ રાણી. બાબિલોન એણે સ્થાપ્યું હતું એમ કહેવાય છે. નિનેવેહના સ્થાપનાર એના પતિ નીનસ કરતાં પણ એ વધુ પરાક્રમી હતી એમ મનાય છે. બાળપણમાં એને એની માતાએ તજી દીધી હતી અને કબૂતરોએ ઉછેરી હતી. પહેલાં એ નીનસના એક સેનાપતિને પરણી હતી, પણ પાછળથી નીનસની નજર એના ઉપર ઠરતાં એના પતિએ આપઘાત કર્યો અને એ નીનસને પરણી, અને તેના પછી એ જ ગાદીએ આવી ઉત્તરવયમાં એણે પોતાના પુત્રને ગાદીએ બેસાડ્યો હતો.

ફારસ : ઇરાન.

સુવર્ણકરભાર: ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકામાં ઇરાનના શહેનશાહ પહેલા દરાયસે સિંધ કબજે કર્યું હતું અને તેની પાસે વાર્ષિક ૧૮૫ હ ડરવેટ (=૫૧૫ાા મણ) સોનાની ખંડણી લીધી હતી, તેનો અહીં ઉલ્લેખ છે.

યુએચી : ઈ. સ. પૂર્વે પહેલા સૈકાની આસપાસમાં શકોને ઉત્તર હિંદમાંથી દક્ષિણમાં હાંકી કાઢી ત્યાં સામ્રાજ્ય સ્થાપનાર મધ્ય એશિયાના કુશાન લોકો એમાંના ઘણાખરાએ બૌદ્ધ અને કેટલાકે હિંદુ ધર્મ સ્વીકારી લીધો હતો. વિખ્યાત બૌદ્ધ સમ્રાટ કનિષ્ક જાતે કુશાન હતો. કુશાન સામ્રાજ્યના જાહોજલાલીના દિવસોમા એનો વિસ્તાર એટલો હતો કે એમાં પશ્ચિમ એશિયાનાં બુખારા અને અફઘાનિસ્તાન, મધ્ય એશિયાનાં કાશગર, યારકંદ અને ખોતાન તેમ જ હિંદનાં કાશ્મીર, પંજાબ અને પૂર્વમાં બનારસ સુધીનો તથા દક્ષિણમાં વિંધ્ય સુધીનો બધો પ્રદેશ આવી જતો હતો.

હૂણ : ઈ સ.ના પાચમા છઠ્ઠા સૈકામાં હિંદ ઉપર ઉપરા ઉપરી હુમલા કરી માળવા, સિંધ, અને સરહદ પ્રાંતમાં રાજ્ય જમાવનાર શ્વેત હૂણો. એ લોકોએ જ યુરોપમાં પણ એટિલાની સરદારી હેઠળ જબરો કેર વર્તાવ્યો હતો. અહીં પણ એમના કેરથી ત્રાસીને આખરે આર્યાવર્તના બધા રાજાઓ બાલાદિત્ય અને યશોધર્માની સરદારી હેઠળ એકઠા થયા અને તેમણે હૂણ રાજા મિહિરગુલને હરાવીને કેદ પકડ્યો. ત્યાર પછી થોડાં વર્ષો બાદ એ હુમલા અટક્યા હૂણોનું રાજ્ય હિંદમાં અર્ધા સૈકા સુધી રહ્યું હતું.

ગિરગિટ : શ્રીનગરની વાયવ્યે ૧૨૫ માઈલ ઉપર ૪૮૯૦ ફૂટની ઊંચાઈએ આવેલું એ નામના જિલ્લાનું અંગ્રેજ એજન્ટનું મથક. ત્યાં લશ્કરી છાવણી છે. આસપાસ બૌદ્ધ અવશેષો આવેલા છે. અંગ્રેજીમાં એને 'ગિલગિટ' કહે છે. હમણાં જ એ કાશ્મીરને પાછું સોંપાયું.

ચિત્રાલ : વાયવ્ય પ્રાંતમાં આવેલું એ નામના રાજ્યનું મુખ્ય શહેર.
સ્વાત : પંજકોરાને મળતી એક નાની નદી
સફેદ કોહ : પર્વતનું નામ. કોહ=પર્વત સર૦ કોહ-ઇ-નૂર=તેજનો પર્વત
ઍફિટ્રયા : બલ્ખ.

કર્નલ યંગહસ્બંડ : સર ફ્રાંસિસ એડવર્ડ યંગહસ્બંડ [૧૮૬૩–] પંજાબમાં મરી ખાતે જન્મ. જાતે ઍંગ્લો ઇન્ડિયન. ૧૮૮૨માં લશ્કરમાં જોડાયો ૧૮૯૦માં પોલિટિકલ ખાતામાં બદલી થઈ ૧૮૮૬માં મંચૂરિયામાં શોધખોળ કરી. ૧૮૮૭માં ચિનાઈ તુર્કસ્તાનને રસ્તે પેકિંગથી હિંદુસ્તાન સુધીનો પ્રવાસ કર્યો ૧૮૯૩-૪ ચિત્રાલમાં પોલિટિકલ એજન્ટ. ૧૮૯૫માં ચિત્રાલની ચડાઈ વખતે 'ટાઇમ્સ'ના ખબરપત્રી તરીકે કામ કર્યું ૧૯૦૩–૪માં બ્રિટિશ મંડળ સાથે લ્હાસા ગયા. પૂર્વના દેશો વિષે અનેક પુસ્તકો લખ્યાં છે રોયલ જ્યોગ્રાફિકલ સોસાયટીના પ્રમુખ ૧૯૧૯.

પૃ. ૭૫ અમીર અમાનુલ્લાએ૦ હિંદમાં રોલેટ બિલ સામે પ્રચંડ આંદોલન જાગ્યું હતું તે જ અરસામાં ૧૯૧૯ના એપ્રિલમાં અફઘાનિસ્તાનના અમીરે હિંદ ઉપર કરેલી ચડાઈનો અહીં ઉલ્લેખ છે દસ જ દિવસમાં અફઘાનોને સખત હાર મળી અને તેમણે સુલેહની માગણી કરી. લંબાણ વાટાઘાટ પછી ૮મી ઑગસ્ટે રાવળપિંડી ખાતે સુલેહના કરારો ઉપર સહી થઈ.

ઉનાળાની ઘેલછામાં : એ વખતે ઉનાળો હતો, અને કામ અવિચારી હતું માટે. ઉનાળાની ગરમીમાં હુમલો કરશું તો અંગ્રેજો ટકી શકવાના નથી એવી અમીરની ગણતરી હતી પણ તે ખોટી ઠરી અને અંગ્રેજોએ એ સાહસને 'મિડસમર મૅડનેસ'નું નામ આપ્યું

પરમ દિવસે : મરાઠી પ્રયોગ. ગુજરાતીમાં પેલે દિવસે કહીએ છીએ.

કોહાટની ક્રૂરતા : ૧૯૨૪ના સપ્ટેમ્બરની ૯મી તથા ૧૦મી તારીખે કોહાટમાં બનેલા બનાવોનો અહીં ઉલ્લેખ છે. ધર્માંતર અને અપહરણોને કારણે ત્યાં વાતાવરણ તંગ તો હતું જ, તેવામાં ત્યાંની સનાતન ધર્મ સભાના મંત્રીએ એક ચોપાનિયું પ્રગટ કર્યું જેને લીધે મુસલમાનોની લાગણી ખૂબ ઉશ્કેરાઈ તરત જ હિંદુઓએ જાહેર રીતે દિલગીરી વ્યક્ત કરી તથા ચોપાનિયાની બાકીની નકલો જાહેરમાં બાળી નાખી તેમ છતાં મુસલમાનોને સંતોષ થયો નહીં અને તેમણે સરકારને સખત પગલાં લેવા દબાણ કર્યું. રાતે મસીદમાં ભેગા થઈ કેસરિયાં કરવાના કસમ લીધા. ૯મીએ સનાતન સભાના મંત્રીને ભારે જામીન ઉપર મુકદ્દમાના દિવસ પહેલાં જ છોડવામાં આવ્યા અને તોફાન શરૂ થયું. એની શરૂઆત કેવી રીતે થઈ એ વિષે મતભેદ છે પણ શરૂ થયા

પછી સામસામા ગોળીબાર થયા, આખા હિંદુ મહોલ્લાને આગ લગાડવામાં આવી, પોલીસે અને લશ્કરે પણ ગોળીબાર કર્યા અને એ બધાને પરિણામે જાનમાલનું પારાવાર નુકસાન થયું. બધા હિંદુઓને સરકારી રક્ષણ હેઠળ કેન્ટોન્મેન્ટમાં અને ત્યાંથી તેમની માગણીથી રાવળપિંડી લઈ જઈને રાખવામાં આવ્યા. બેલગામ મહાસભાએ આ સંબંધમાં કરેલા ઠરાવમાં હિંદુઓને એવી સલાહ આપી હતી કે કોહાટના મુસલમાનો તેમને માનપૂર્વક પાછા બોલાવે અને તેમના જાનમાલની સલામતીની ખાતરી આપે તો જ તેમણે પાછા જવું.

કુરમ : સુલેમાન પર્વતમાંથી નીકળી સિંધુને મળતી નદી. વૈદિકનામ ક્રુમુ

ડેરા ઇસ્માઈલખાન : લાહોરની પશ્ચિમે ૧૨૫ માઈલ ઉપર આવેલું, વાયવ્ય સરહદ પ્રાંતનું શહેર. અહીંથી ગોમલઘાટ મારફતે અફઘાનિસ્તાન સાથે વેપાર ચાલે છે. સુતરાઉ કાપડ અને વેલપત્તીના કામ માટે પ્રસિદ્ધ છે.

ડેરા ગાઝીખાન : ભાવલપુરની વાયવ્યે ૭૦ માઈલ ઉપર આવેલું પંજાબનું શહેર. સિંધુની રેલથી એને પારાવાર નુકસાન થતું હતું, તેથી ૧૮૯૧માં પથ્થરનો બંધ બાંધવામાં આવ્યો હતો. અહીંની કેટલીક મસીદો પ્રખ્યાત છે.

લાહોરનો વૈભવ : અકબર અને તેના વંશજોના જમાનામાં લાહોરની જાહોજલાલી ઘણી હતી વઝીરખાનની મસ્જિદ, જામી મસ્જિદ, શીશ મહાલ, રણજિતસિંહની મહેલાતો અને શહેર બહાર શાહદરામાં આવેલી શહેનશાહ જહાંગીરની કબર અને શાલીમાર બાગ આજે પણ એની સાખ પૂરે છે.

વ્યાસ : બિયાસ, વિપાશા : વસિષ્ઠ મુનિના સો પુત્રોને રાક્ષસ ખાઈ ગયો એટલે તેઓ પુત્રશોકથી વિહ્વળ થઈ જઈને દેહત્યાગ કરવાના ઇરાદાથી જાતે બંધાઈને એ નદીમાં પડ્યા હતા, પરંતુ એણે તેમને વિપાશ એટલે કે પાશમુક્ત કર્યા હતા તેથી એ વિપાશા નામે ઓળખાય છે

त्यागाय संभृतार्थानाम् : રઘુવંશ કાવ્યની શરૂઆતમાં મહાકવિ કાલિદાસ રઘુઓનું વર્ણન કરતાં તેમની અનેક વિશેષતાઓ ગણાવે છે તેમાંની આ એક છે. જેઓ ત્યાગ = દાન માટે અર્થ = ધન ભેગું કરનારા છે (એવા રઘુઓના વંશની કીર્તિ હું ગાવા ઇચ્છું છું.)

એમાંથી ગમે તેટલું૦ 'વાહ' એટલે કે નહેરના રૂપમાં

ઉદારતા : પહોળાઈ ?

રોહરી શરીફ : મક્કા શરીફ પેઠે. જ્યાં સો કે હજાર ઓલિયાનાં કબરસ્તાન હોય તે સ્થાનના નામ આગળ શરીફ એવું આદરસૂચક બિરુદ લગાડવામાં આવે છે.

પૃ. ૭૬ પિટર્સબર્ગ : રશિયાની પશ્ચિમી રાજધાની. એને સેંટ પિટર્સબર્ગ પણ કહેતા. ત્યાર પછી એ પેટ્રોગ્રાડ થયું અને આજે એને લેનિનગ્રાડ કહે છે.

મંચર : જુઓ 'મંચરની જીવનવિભૂતિ' પૃ ૭૭.

જયદ્રથના કાળમાં : મહાભારત કાળમાં જયદ્રથ સિંધુ દેશનો રાજા હતો.

દાહિર : [૬૪૫-૭૧૨] સિંધનો બ્રાહ્મણ રાજા. જચ્ચનો પુત્ર સિંધ પ્રાંતને અડીને આવેલા ખિલાફતના પ્રાંતના સુબેદાર હજ્જાજને એણે અનેક વાર હરાવ્યો હતો. ત્યાર પછી મહંમદ બિન કાસમ નામના સત્તર વર્ષના સેનાપતિને એની સામે મોકલવામા આવ્યો હતો. તેની સામેના યુદ્ધમાં એનો હાથી ભડકવાને પરિણામે એ માર્યો ગયો, એનું લશ્કર ભાગી ગયુ અને ત્યારથી મુસલમાનોએ હિંદમાં પ્રવેશ કર્યો એની રાણી લાડી સાથે મહંમદે લગ્ન કર્યાં અને એની બે કુંવારી પુત્રીઓને ખલીફાને નજરમાં મોકલી આપી.

જચ્ચ : [૫૯૭-૬૩૭] ઉપર કહેલા દાહિરનો પિતા એના વંશનો ઇતિહાસ ફારસીમાં લખાયેલ 'ચચનામા'માં મળે છે. એ ભારે શૂર હતો. એણે પોતાના રાજ્યની હદ ઠેઠ કાશ્મીર સુધી પહોંચાડી હતી. એ મૂળ તો સિંધના આરોર ગામના અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણ શૈલેજનો પુત્ર હતો શરૂઆતમાં એ સિંધના રાજાના મંત્રીનો કારકુન થયો અને પછી ચડતો ચડતો પહેલાં વડો પ્રધાન અને પછીથી રાજા થયો અને રાણી સાથે પરણ્યો. બ્રાહ્મણાબાદના લુહાણા રાજાને ખંડિયો બનાવી ત્યાંના બૌદ્ધ ધર્મીઓ ઉપર એણે કરડો અમલ ચલાવ્યો હતો.

અનાચાર : સિંધના એક બ્રાહ્મણ રાજાને જ્યોતિષિએ કહ્યુ કે તારી બહેનનો દીકરો જ તારું રાજ્ય પડાવશે. એટલે એના ઉપાય તરીકે એણે પોતાની બહેન જોડે જ લગ્ન કર્યાં ! બીજા રાજાએ એક સતી ઉપર અત્યાચાર કરેલો. આ બ્રાહ્મણ રાજાઓના ત્રાસથી લોકો એવા ત્રાસી ગયા હતા કે મહંમદ બિન કાસમને જાટ અને મેડ લોકોએ જ ખૂબ મદદ કરી હતી.

મહંમદ બિન કાસમ : સિંધ પ્રાંત જીતી ખિલાફતમાં સામેલ કરનાર કિશોર સેનાપતિ દાહિર સાથેના યુદ્ધ બાદ એણે તેની બે પુત્રીઓને ખલીફા વલીદને નજરાણા તરીકે મોકલી આપી હતી. એમાંની એક સાથે લગ્ન કરવાની ખલીફાએ ઇચ્છા વ્યક્ત કરી ત્યારે તેમણે એવું કહ્યુ કે

મહંમદે અમને ભ્રષ્ટ કરેલી છે એટલે અમે એ માનને લાયક નથી. આથી ખલીફાએ ચિડાઈને મહંમદને એવો હુકમ ફરમાવ્યો કે દેખત કાગળે તારે ગાયના ચામડામા સિવાઈને મારી સામે રજૂ થવું મહંમદે ખલીફાની આજ્ઞા અક્ષરશઃ પાળી. સિવાયા પછી બીજે દિવસે તે મરણ પામ્યો જ્યારે તેનું શબ આ હાલતમાં રજૂ થયું ત્યારે છોકરીઓએ ખલીફને સાચી વાત જણાવી કે અમે તો અમારા વંશનું વેર લેવા માટે ખોટું બોલી હતી. ખલીફે એ બંનેને પણ ગરદન મરાવી.

સર ચાર્લ્સ નેપિયર : [૧૭૮૨–૧૮૫૩] ૧૮૦૮માં સ્પેનમાં મૂર લોકો સામે લડેલો, અને કોરૂનામાં કેદ પકડાયેલો. ૧૮૧૩માં અમેરિકા સામે લડેલો. ૧૮૧૫મા નેપોલિયન સામે લડેલો. કવિ બાયરનનો એ મિત્ર હતો ૧૮૪૧માં હિંદ આવ્યો. ૧૮૪૨મા સિંધના લશ્કરની આગેવાની લીધી, અને એ જ વર્ષને અંતે ઇમામગઢના કિલ્લાનો કબજો લીધો. ૧૮૪૩માં મિયાણીનું યુદ્ધ જીત્યો. મીરપુરના શેરમહંમદને હરાવી ભગાડી મૂક્યો. ૧૮૪૪-૪૫માં સિંધની પહાડી જાતિઓને તાબે કરી. ૧૮૪૭માં સિંધ સરકારમાંથી છૂટો થયો. ૧૮૪૯માં હિંદનો સર સેનાપતિ થયો. ડેલહાઉસી સાથે મતભેદ થતાં રાજીનામું આપી ઘેર ગયો. ૧૮૫૩માં અવસાન. અન્યાયથી સિંધ કબજે કર્યા પછી આ સિપાઈએ રિપોર્ટ કર્યો. ' I have sinned (sind).'

પૃ. ૭૭ તરસ્વી : વેગીલો.

તારાઓ : તરનારાઓ.

સુહિણી : એ એક ધનવાન કુંભારની દીકરી હતી. બુખારાનો એક ખાનદાન મોગલ યુવાન મેહાર એના પ્રેમમાં પડ્યો હતો, અને એને મળી શકાય માટે વેશપલટો કરીને એના બાપને ત્યાં નોકર રહ્યો હતો. બંને વચ્ચે પ્રેમગાંઠ બંધાવા લાગી પણ એ એના પિતાને શી રીતે રુચે ? આથી તેણે મેહારને છૂટો કર્યો. તે સિંધુને સામે કાંઠે જઈ રહ્યો સુહિણી રોજ રાતે માટીના ઘડાને આધારે સિંધુ તરીને મેહારને મળવા જતી. આ વાતની જાણ થતાં જ એક દિવસ રાતે એના ઘડાને ઠેકાણે કાચો ઘડો મૂકવામાં આવ્યો એ તો પ્રેમની મસ્તીમાં ઘડો લઈને સિંધુમાં પડી પણ થોડે જતાં જ ઘડો ઓગળવા લાગ્યો અને એણે મેહારને સાદ પાડયાં સામે કાંઠેથી તે એને બચાવવા દોડ્યો તો ખરો પણ બચાવી ન શક્યો અને બંને પ્રેમીઓ ભેગાં જળસમાધિ પામ્યાં. જુઓ લેખકની વાર્તા 'સતી કે કુલટા'. " પ્રેમ કથાઓ ". પ્રકાશક : વોરા એન્ડ કંપની.

૧૯. મંચરની જીવનવિભૂતિ

પૃ. ૭૮ दिशो न जाने० : હું નથી દિશા જાણતો, નથી શાંતિ પામતો.

अिदानीम्० : હવે હું શાંત થયો છું અને ઠેકાણે આવ્યો છું.

પૃ. ૭૯ સ્વપ્નસૃષ્ટિ પર : ખાધું પીધું ને રાજ્ય કીધું એમ કહેવાય છે તેમ કહેવા માટે અહી સ્વપ્નસૃષ્ટિનો આશરો લેવો પડ્યો છે. નિદ્રા લીધી આ જ પ્રયોગ હિમાલયના પ્રવાસમાં પણ આવે છે

ઘટમાળ : રેંટ

અજગરોની ઉપાસના કરતા હતા : અજગર ભારે આળસુ ગણાય છે તે ઉપરથી આળસની ઉપાસના કરતા હતા એવો અર્થ.

પૃ. ૮૦ રૈહાના બહેન : શ્રી અબ્બાસ તૈયબજીનાં પુત્રી ભક્તહૃદયી અને સુકંઠ ગાયિકા. એમણે 'Heart of a Gopi' નામે પુસ્તક લખેલું છે.

પૃ. ૮૨ મંઘો : મકાનમા હવા લેવા માટે મકાનને મથાળે રખાતું ભૂંગળું.

૨૦. નદી ઉપર નહેર

પૃ. ૮૩ 'રાખી' : રાખડી. હિંદી અને બંગાળીમાં એ શબ્દ પ્રચલિત છે

રૂડકી : અહીં ઇજનેરી કૉલેજ છે.

कलौ आद्यन्तयोः स्थिति । કળિકાળમાં પહેલો અને છેલ્લો એ બે જ વર્ણનું અસ્તિત્વ છે. સંસ્કારલોપને કારણે ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય શૂદ્ર જેવા બન્યા છે. એટલે હવે બ્રાહ્મણ અને શૂદ્ર એ બે જ વર્ણ બાકી રહ્યા છે, એવી વાત દક્ષિણમાં ફેલાવવામા આવી છે

દ્વિજત્વ : જે લોકોને જનોઈ લઈ આ જન્મમાં જ બીજો જન્મ લેવાનો અધિકાર છે તે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય ત્રણે દ્વિજ કહેવાય છે.

जन्मना जायते शूद्रः संस्कारात् द्विज उच्यते ।

ભગીરથો : ભગીરથે હિમાલયના પહાડોમાંથી ગંગા ઉતારી બંગાળના ઉપસાગર સુધીના પ્રદેશને ફળદ્રુપ બનાવ્યો તે ઉપરથી જલસેચનની આખી વિદ્યાને એ નામ આપી એ વિદ્યામાં કુશળ હોય તેને પણ ભગીરથ કહ્યા છે.

માછલાંની પેઠે : માછલાં પાણીના જ જીવ છે. તેમના જેટલી સહજ રીતે. કેવળ ઉપમાને જોરે વર્ણન કેટલું જીવંત અને તાદૃશ થઈ શકે છે એનો ખ્યાલ નહેરના વર્ણન ઉપરથી આવે છે

પૃ. ૮૪ પરતંત્ર પુત્રી : પારકાના તંત્રમાં સપડાયેલી. વહુની સાથે એનુ સામ્ય બતાવવા આ વિશેષણ યોજ્યું છે.

નિમ્નગા : નીચે જતી કોઈ પણ નદીને નિમ્નગા કહી શકાય, કારણ તે નીચાણ તરફ જ જતી હોય છે. અહીં નીચે થઈને વહેતી એવો અર્થ લાવવા માટે આ શબ્દ વાપર્યો છે.

પરીવાહ : વધારાનું પાણી વહી જવા માટે રાખેલો માર્ગ.

સંસ્કૃતિના પ્રવાહની દૃષ્ટિએ . . . અસ્પૃષ્ટ રહી શકી છે : આ વિધાનનું હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાંથી દૃષ્ટાંતો લઈને સમર્થન થઈ શકે એમ છે ?

૨૧. મૂળ ત્રિવેણી

પૃ. ૮૫ બ્રહ્મકપાલ : એ નામની વિશાળ શિલા. જેના ઉપર બેસીને શ્રાદ્ધ કરવામાં આવે છે. જુઓ, 'હિ૦ પ્ર૦' પ્ર. ૪૨–૨

હરિના ચરણો : હરિકી પાયરીનું સૂચન

૨૨. ગંગા મૈયા

પૃ. ૮૬ દેવવ્રત ભીષ્મ : શંતનુ અને ગંગાના આઠમા પુત્ર. પિતા શંતનુ, સત્યવતી નામે 'ધીવરરાજકન્યાને પરણી શકે એટલા માટે એમણે આજીવન બ્રહ્મચારી રહેવાની ભીષણ પ્રતિજ્ઞા લીધી અને પાળી; તે ઉપરથી તેઓ ભીષ્મ નામે પ્રસિદ્ધ થયા એ ઉપરથી જ આપણામાં કોઈ પણ ભારે પ્રતિજ્ઞાને ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા કહે છે. ભીષ્મ = ભીષણ, ભયંકર

પૃ. ૮૭ આર્યોનાં મોટાં મોટાં સામ્રાજ્યો : હર્ષનું, મૌર્યોનું વગેરે.

કુરુપાંચાલ : દિલ્હીની આસપાસનો પ્રદેશ તે કુરુ અને ગંગાજમના વચ્ચેનો દોઆબ તે પાંચાલ

અંગવંગાદિ : ગંગાને જમણે કાંઠે આવેલું પ્રસિદ્ધ રાજ્ય તે અંગ; એની રાજધાની ચંપા હતી એ નગરી આજના ભાગલપુરને સ્થાને કે તેની નજીકમા હતી એમ મનાય છે પૂર્વ બંગાળ તે વંગ એમા બંગાળના દરિયાકિનારાનો પણ સમાવેશ થતો હતો ઉત્તર બંગાળ તે ગૌડ અથવા પુંડ્ર.

ગંગાનું જ્યારે દર્શન . . . યાદ આવે છે : ગંગાને કિનારે ખેતી અને વેપાર જ ખીલ્યાં છે એમ નથી, પણ કાવ્ય, ધર્મ, શૌર્ય અને ભક્તિ — ટૂંકમાં આખી સંસ્કૃતિ ખીલેલી છે

પંડિત જવાહરલાલ નેહરુએ પોતાના તાજા (૧૯૪૬ના) 'ડિસ્કવરી ઑફ ઇન્ડિયા' નામના ગ્રંથમાં હિંદની નદીઓ વિષે લખતા ગંગા વિષે લખ્યું છે :

. . . .and the Ganga, above all *the* river of India, which has held India's heart captive and has drawn uncounted millions to her banks since the dawn of history. The story of the Ganga, from her source to the sea, from old times to new, is the story of India's civilization and culture, of the rise and fall of empires, of great and proud cities, of the adventure of man and the quest of the mind which has so occupied India's thinkers, of the richness and fulfilment of life as well as its denial and renunciation, of ups and downs, and growth and decay, of life and death. —પૃ. ૪૩

. . . અને ગંગા તો હિંદની વિશિષ્ટ નદી છે ઇતિહાસના ઉષઃકાળથી માંડીને તે હિંદના હૃદય ઉપર સત્તા જમાવતી અને પોતાને કાંઠે અસંખ્ય માનવીઓને આકર્ષતી આવી છે. ગંગાના મૂળથી માંડીને સાગર સાથેના સંગમ સુધીની તથા પ્રાચીન કાળથી માંડીને અર્વાચીન કાળ સુધીની તેની કથા તે હિંદની સંસ્કૃતિની અને સુધારાની કથા છે. સામ્રાજ્યોનાં ઉત્થાન અને પતનની, વિશાળ અને ગૌરવશાળી નગરીઓની, માનવીના સાહસોની તેમ જ હિંદના ચિંતકોને મશગુલ રાખનાર તત્ત્વના અન્વેષણની, જીવનની સમૃદ્ધિ અને સફળતાની તેમ જ નિવૃત્તિ અને સંન્યાસની, ચડતીની અને પડતીની, વૃદ્ધિની અને ક્ષયની, જીવનની અને મરણની કથા છે.

ઉત્તરકાશી : ગંગોત્રીમાથી નીકળ્યા પછી ગંગા જ્યાં પહેલવહેલી ઉત્તરવાહિની બને છે તે સ્થાન. જુઓ 'હિમાલયનો પ્રવાસ' પ્ર ૩૫.

દેવપ્રયાગ : જ્યાં ભાગીરથી અને અલકનંદાનો સંગમ થાય છે તે સ્થાન જુઓ 'હિમાલયનો પ્રવાસ', પ્ર ૨૫

લક્ષ્મણ ઝૂલા : હૃષીકેશની પાસે ગંગા નદી ઉપર પહેલાં જ્યાં શીકાંનો પુલ હતો અને આજે જ્યાં લોઢાની દોરડી અને સળિયાનો બનાવેલો ઝૂલતો પુલ છે તે જગ્યા એ જ સ્થળે લક્ષ્મણનું મંદિર છે, તે ઉપરથી આ નામ પડયું છે જુઓ 'હિમાલયનો પ્રવાસ', પ્ર. ૨૩.

કરાલ દંષ્ટ્રા : ભયંકર દાઢ સર૦ बहूदर बहुदंष्ट्राकरालम् । ગીતા, ૧૧-૨૪ दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि । ગીતા, ૧૧-૨૫.

ત્રિવેણી સંગમ : ગંગા, યમુના અને (ગુપ્તરૂપે) સરસ્વતીનો સંગમ. પ્રયાગ આગળ એ ત્રણે નદીઓ ભેગી થાય છે એટલે ત્યાં એ યુક્તવેણી કહેવાય છે. બંગાળમાં એકના અનેક પ્રવાહો થઈ જાય છે એટલે ત્યાં મુક્તવેણી કહેવાય છે.

વર્ધમાન : વધતી જતી.

ગંગા શકુન્તલા જેવી . . . દેખાય છે : જુઓ આગળ પૃ. ૨૪.

પૃ. ૮૮ શર્મિષ્ઠા અને દેવયાની : દૈત્યરાજ વૃષપર્વાની કન્યા શર્મિષ્ઠાને દૈત્યગુરુ શુક્રાચાર્યની કન્યા દેવયાની જોડે બહેનપણાં હતા. એક દિવસ બંને જણ જલક્રીડા કરવા ગયાં. દેવયાની પાણીમાથી પહેલી બહાર આવી અને તેણે ભૂલમાં શર્મિષ્ઠાનાં વસ્ત્રો પહેરી લીધાં. આમાંથી બંને વચ્ચે ઝઘડો થયો અને શર્મિષ્ઠાએ દેવયાનીને એક ઠાલા કૂવામાં હડસેલી મૂકી. થોડી વારમાં, શિકારે નીકળેલો રાજા યયાતિ પાણીની શોધમાં ત્યાં આવી ચડ્યો અને તેણે તેને બહાર કાઢી. દેવયાનીએ ઘેર જઈને બધી વાત પોતાના પિતાને કહી સંભળાવી એટલે તેઓ રોષે ભરાઈ વૃષપર્વાનું રાજ્ય છોડી જવા તૈયાર થયા ત્યારે રાજાએ શર્મિષ્ઠાને દેવયાનીની દાસી તરીકે રાખવાનું કબૂલ કરી મહા મહેનતે તેમને મનાવીને રાખ્યા એ પછી દેવયાની રાજા યયાતિને પરણી અને પોતાની દાસી શર્મિષ્ઠાને લઈને સાસરે ગઈ. ત્યાં શર્મિષ્ઠાનાં રૂપગુણથી મુગ્ધ થઈ યયાતિએ તેની સાથે ગુપ્ત લગ્ન કર્યાં. અંતે એનો જ સૌથી નાનો પુત્ર રાજાનો ઉત્તરાધિકારી થયો તેથી જ અહીં 'મહત્' પ્રયાસથી એકબીજામાં ભળતા પ્રવાહનું સ્મરણ દેવયાનીની વાર્તા સાંભળતી વખતે થાય છે.

પૃ. ૮૮ પ્રયાગરાજ : [प्र (સારી રીતે) + यज् (પૂજા કરવી) + अ (અધિકરણ)=જ્યાં ઉત્તમરૂપે પૂજા થઈ છે એવું સ્થાન.] યાગ=યજ્ઞ યજ્ઞ કરવાને સારા પવિત્રતમ સ્થાન, ગંગા, યમુના અને સરસ્વતીનું સંગમસ્થાન, અલ્લાહાબાદ.

સરયૂ : કૈલાસ પર્વત ઉપર આવેલા માનસ સરમાંથી નીકળતી નદી. સર (સરોવર)માથી નીકળી એટલે સરયૂ કહેવાઈ. અયોધ્યા એના કાંઠા ઉપર આવેલું છે. એને જ ઘોગ્રા કહે છે.

ચંબલ : જુઓ પૃ. ૧૧૦.

રંતિદેવ : જુઓ પૃ. ૧૧૦.

શોણભદ્ર : જુઓ પૃ. ૧૦૬.

ગજગ્રાહ : જુઓ પૃ. ૧૦૬.

પાટલિપુત્ર : આજનું પટણા. એને જ કુસુમપુર પણ કહેતા. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય, અશોક આદિ સમ્રાટોની રાજધાની. ગુરુ ગોવિંદસિંહના જન્મસ્થાનનો ગુરુદ્વારા અહીં જ છે.

મગધ સામ્રાજ્ય : સમુદ્રગુપ્તના સમયમાં એનો વિસ્તાર ઠેઠ સિંધુથી કાવેરી સુધીનો હતો.

પૃ. ૮૯ 'દાક્ષિણ્ય' : સંસ્કૃતમાં દક્ષિણ શબ્દના દક્ષિણ અને વિનયી એમ બંને અર્થ થાય છે. લેખકે અહી એનો લાભ લઈને બે વસ્તુ સૂચવી છે. અહીંથી એ બને નદીઓ દક્ષિણ દિશામાં વહેવા માંડે છે એનું વર્ણન એમણે દાક્ષિણ્ય કેળવ્યું એ રીતે કર્યું છે. એટલે કે એમણે વિનય કેળવ્યો એમ પણ અર્થ થાય અને દક્ષિણ તરફ વલણ લીધું એમ પણ અર્થ થાય. વિનયના અર્થમાં દાક્ષિણ્યનુ લક્ષણ આ પ્રમાણે આપેલુ છે:

दाक्षिण्यं चेष्टया वाचा परचित्तानुवर्तनम् ।

(કેવળ સદ્ભાવને લીધે, વાણીથી અને વર્તનથી પારકાની વૃત્તિને અનુકૂલ થઈ રીઝવવી -તે દાક્ષિણ્ય)

સગરપુત્રો : સૂર્યવંશી રાજા બાહુ શત્રુઓથી હારીને રાજપાટ છોડીને હિમાલયના જંગલમાં ભાગી ગયો અને ત્યાં જ તેનું અવસાન થયું. એ વખતે તેની એક રાણી યાદવી સગર્ભા હતી તેની શોકયે તેના ગર્ભનો નાશ કરવા તેને ખોરાકમાં ઝેર આપ્યુ પણ તેનાથી ગર્ભનાશ થયો નહી અને તેને પુત્ર જન્મ્યો એ 'ગર' કહેતા વિષ સાથે જન્મ્યો તેથી તેનું નામ સગર પડ્યુ. સગરે મોટા થઈને પિતાનું રાજ્ય પાછુ મેળવ્યુ તેની શૈબ્યા નામની એક રાણીએ અસમંજસ્ નામના એક પુત્રને અને એક પુત્રીને જન્મ આપ્યો અને વૈદર્ભી નામની બીજી રાણીએ એક માસપિંડને જન્મ આપ્યો, તેમાંથી સાઠ હજાર પુત્રો થયા સગરે ૯૯ યજ્ઞો કર્યા પછી જ્યારે સોમો યજ્ઞ શરૂ કર્યો અને તેના ઘોડાને છૂટો મૂક્યો ત્યારે ઇન્દ્ર તે ઘોડાને ચોરી જઈને પાતાળમાં કપિલ મુનિના આશ્રમમા બાધી આવ્યો. સગરના સાઠ હજાર પુત્રોએ ઘોડાની શોધમા પૃથ્વી ખોદી નાખી અને તેમાં પાણી ભરાતાં તે સ્થાન સગરના નામ ઉપરથી સાગર નામે ઓળખાવા લાગ્યુ ભારે જહેમતને અંતે તેઓ પાતાળમા પહોચ્યા અને ત્યાં કપિલ મુનિના આશ્રમમાં ઘોડાને જોઈને તે મુનિને જ ચોર ધારી તેમણે તેમનું ભારે અપમાન કર્યું મુનિએ તેઓને શાપથી બાળીને ભસ્મ કરી નાખ્યા. ત્યાર પછી અસમંજસનો પુત્ર અંશુમાન મુનિને રીઝવીને ઘોડો લઈ આવ્યો અને એમ યજ્ઞ પૂરો થયો વળી મુનિએ પ્રસન્ન થઈને તેને પોતાના સાઠ હજાર વડીલોના ઉદ્ધારનો માર્ગ પણ બતાવ્યો કે જો કોઈ સ્વર્ગમા વહેતી ગંગાને પૃથ્વી ઉપર ઉતારે અને તેના જળનો એમને સ્પર્શ કરાવે તો એમનો ઉદ્ધાર થાય એટલે અંશુમાને પોતાનુ બાકીનું આયુષ્ય તપશ્ચર્યામાં ગાળ્યું એના પુત્ર દિલીપે પણ એ તપશ્ચર્યા ચાલુ રાખી અને અંતે તેના પુત્ર ભગીરથે ભારે તપશ્ચર્યા કરી ગંગાને પૃથ્વી ઉપર ઉતારી અને તેનો પ્રવાહ પોતાના સાઠ હજાર પૂર્વજોની ભસ્મ ઉપર થઈને ચલાવીને તેમનો ઉદ્ધાર કર્યો. અહી એનો ઉલ્લેખ છે ભગીરથે ઉતારી માટે ગંગા ભાગીરથી કહેવાઈ.

[આમ ભગીરથને નહેર બાંધવામાં નિષ્ણાત ગણીને તે ઉપરથી Irrigation માટે લેખકે भगीरथ विद्या એ સુંદર પારિભાષિક શબ્દ પ્રચલિત કર્યો છે.]

૨૩. 'યમુના રાણી

પૃ. ૯૦ ભવ્યતાની ભવ્યતા ઓછી કરવી : ભવ્યતાના ગંજ ખડકી अतिपरिचयात् अवज्ञा ન્યાયે તેનુ મહત્ત્વ ઓછું કરવું.

ઉર્જસ્વિતા : ભવ્યતા.

ગગનચુંબી અને ગગનભેદી : વચ્ચેનો ભેદ લક્ષમાં લો.

અસિત ઋષિ : વ્યાસના એક શિષ્ય. જુઓ 'હિમાલયનો પ્રવાસ' પ્ર. ૩૩નો અંત ભાગ. असित = કૃષ્ણ.

દેવાધિદેવ : મહાદેવ સ્વર્ગમાંથી ઊતરતી ગંગાને મહાદેવે પોતાના માથા ઉપર ઝીલી લીધી હતી

પૃ. ૯૧ કાવ્યહૃદયી એક ઋષિ : લેખકે એનું નામ પાડયું છે— 'યામુન ઋષિ'. જુઓ 'હિમાલયનો પ્રવાસ', પ્ર. ૩૧.

અંતર્વેદી : જૂના કાળમાં ગંગા જમના વચ્ચેના પ્રદેશને અંતર્વેદી કહેતા. તે ઉપરથી હવે કોઈપણ બે નદી વચ્ચેના પ્રદેશને અંતર્વેદી (દો—આબ) કહે છે.

શ્રીનગર : કાશ્મીરનું શ્રીનગર નહીં આ કેદારને રસ્તે આવેલું છે અને સિદ્ધપીઠ કહેવાય છે અહીં કરેલી સાધના એળે જતી નથી અને શીઘ્ર ફલદાયી હોય છે જુઓ 'હિમાલયનો પ્રવાસ', પ્ર. ૨૯. અને 'જીવતા તહેવારો'માં શંકરાચાર્ય વિષેનું પ્રકરણ.

બ્રહ્માવર્ત : કુરુક્ષેત્રની પાસેનો દૃષદ્વતી અને સરસ્વતી નદી વચ્ચેનો પ્રદેશ. હાલ બ્રહ્માવર્તને બિઠૂર કહે છે.

હત્યારા : કારણ, ત્યાં અનેક ભીષણ યુદ્ધો ખેલાયાં છે

પૃ. ૯૨ સચિવવાણી : સચિવ=મિત્ર અથવા મંત્રી. અહીં બંને અર્થ લઈ શકાય. મિત્રતાભરી સલાહ અને સમાધાનની વાતો — વિષ્ટિ કૌરવ-પાંડવ વચ્ચે સમાધાન થાય તે માટે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને વિષ્ટિ કરેલી એ હસ્તિનાપુરમાં જ.

રોમહર્ષણ : રૂંવાડાં ઊભાં કરે એવી. સર૦ संवादम् इमम् अश्रौपम्-अद्भुत रोमहर्षणम् । - ગીતા, ૧૮—૭૪.

યમરાજની બહેનનું વીરાપણું૦ : યમ અને યમુના અથવા યમી તથા અશ્વિનીકુમારો સૂર્ય અને તેની પત્ની સંજ્ઞાનાં સંતાન ગણાય છે. [એક વાર સંજ્ઞાને પોતાના પિતા વિશ્વકર્માને ઘેર જવાનું મન થયું પણ સૂર્યે રજા ન આપી એટલે તે પોતાની માયાના બળથી છાયા નામની સ્ત્રી સરજી તેને સૂર્ય પાસે મૂકીને પિયર ચાલી ગઈ. છાયા સંજ્ઞાને એટલી બધી મળતી

આવતી હતી કે સૂર્યને તો ખબરે ન પડી કે આ સંજ્ઞા નથી. છાયાએ જ યમને પણ ઉછેર્યો. પણ પાછળથી તેનામાં સાવકી માનો ભાવ જાગ્યો અને તેણે યમની ઉપેક્ષા કરવા માંડી. આથી એક દિવસ યમ તેને લાત મારવા તૈયાર થતાં તેણે યમને શાપ આપ્યો તેથી તેના બને પગે ધારાં પડ્યાં અને જતે દહાડે તેમા કીડા ખદબદવા માંડ્યા. યમે બધી વાત સૂર્યને કરી. સૂર્યે તેને એક કૂતરો આપ્યો તે તેનાં ધારામાથી પરુ અને કીડા ચાટી જવા લાગ્યો.

એવું કહેવાય છે કે, દક્ષ પ્રજાપતિની તેર કન્યાઓ સાથે યમે લગ્ન કર્યાં હતાં અને તેમા તેને શ્રદ્ધાથી સત્ય, મૈત્રીથી પ્રસાદ, દયાથી અભય, શાંતિથી સમ, તુષ્ટિથી હર્ષ, પુષ્ટિથી ગર્વ, ક્રિયાથી યોગ, ઉન્નતિથી દર્પ, બુદ્ધિથી અર્થ, મેધાથી સ્મૃતિ, તિતિક્ષાથી મંગલ, લજ્જાથી વિનય અને મૂર્તિથી નર અને નારાયણ નામે સંતાનો થયાં હતાં.

જીવના પાપપુણ્યનો એ ન્યાય કરે છે તેમાં ચિત્રગુપ્ત નામે મંત્રી દરેકના પાપપુણ્યના ચોપડા રાખી એને મદદ કરે છે. દંડ એનું હથિયાર છે, અને પાડો એનુ વાહન છે.

આખી સૃષ્ટિ ઉપર શાસન ચલાવનાર આવા ભાઈની બહેન પણ એવી પ્રતાપી જ હોય એટલે તેના વીરા થવા માટે માણસમાં અસાધારણતા હોવી જ જોઈએ ગમે તે માણસ એ સ્થાન ન લઈ શકે

પારિજાતના ફૂલ સમી : સુંદર અને સુકોમળ.

તાજબીબી : મુમતાજમહાલ નામ ભારેખમ લાગે એટલે આ નાજુક નામ વાપર્યું લાગે છે આગ્રાના લોકોમાં "તાજબીબીનો રોજો" તરીકે જ એ ઇમારત પ્રખ્યાત છે.

થીજેલાં આંસુઓ : શુભ્રમૂર્તિ તાજમહાલ તાજમહાલ ઉપરના લેખમા લેખકે લખ્યુ છે: 'આ રોજો નથી, એક રસિક સમ્રાટનું દુઃખ અહીં થીજી ગયુ છે' જુઓ 'જીવનનો આનંદ'. કવિવર રવીન્દ્રનાથે એને કાળના કપોલ (ગાલ) ઉપરનું અશ્રુબિંદુ કહ્યુ છે :

એ વાત જાણી'તી તે તો ભારત-ઈશ્વર શા'જહાન
કાલસ્રોતે વહ્યાં જાય જીવન યૌવન ધન માન.
માત્ર તવ અંતર-વેદના
ચિરંતન રહો બની, સમ્રાટની હતી એ સાધના.
રાજશક્તિ વજ્રશી કઠિન,
સંધ્યારક્તરાગસમ તંદ્રાતલે છોને થતી લીન;
કેવળ એક જ દીર્ઘશ્વાસ,
નિત્ય ઉચ્છ્વસિત થઈ સકરુણ કરો આકાશ,

એ જ તારે મને હતી આશ.
હીરા મુક્તા માણિક્યની ઘટા,
જાણે શૂન્ય દિગંતની ઇન્દ્રજાળ, ઇન્દ્રધનુચ્છટા.
ભલે એ સૌ લુપ્ત થઈ જાય
(માત્ર) રહી જાય
એક બિંદુ અશ્રુ કેરું જલ
કાલના કપોલ પરે શુભ્ર સમુજ્જ્વલ
આ તાજમહલ.

—'ગીતાંજલિ અને બીજાં કાવ્યો'.

ચર્મણ્વતી : જુઓ આગળ પ્ર. ૨૫મું.

સિંધુ : માળવામાં થઈને વહેતી એ નામની નાની નદી. એનો ઉલ્લેખ મેઘદૂતના ૨૯મા શ્લોકમાં આવે છે :

वेणीभूत-प्रतनु-सलिला तामतीतस्य सिंधुः
पाण्डु-च्छाया तट-रुह-तरु-भ्रंशिभिर्जीर्णपर्णैः ।
सौभाग्य ते सुभग विरहावस्थया व्यंजयन्ती
कार्श्यं येन त्यजति विधिना स त्वयैवोपपाद्य ॥

માલતી માધવ (૪-૯)માં પણ એનો ઉલ્લેખ છે

મોઢામાં સાકર નાખી : કાલ્પીમાં સાકરનાં કારખાનાં આવેલાં છે તેનું સૂચન.

અક્ષયવટ : પ્રયાગ, ભુવનેશ્વર, ગયા વગેરે તીર્થસ્થાનોમા રોપવામાં આવેલા વડ એ વડની પૂજા કરવાથી, તેને પાણી પાવાથી અક્ષય્ય પુણ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે એવી માન્યતા છે, એટલે એ અક્ષયવટ કહેવાય છે. જુઓ 'હિમાલયનો પ્રવાસ', પ્ર. ૨.

વૃદ્ધ અકબર૦ : અકબરે અહીં કિલ્લો બંધાવેલો છે તેનું સૂચન. જુઓ 'હિ૦ પ્ર૦' પ્ર ૨.

અશોકનો શિલાસ્તંભ : એના ઉપર અશોકનો ધર્મલેખ કોતરેલો છે. જુઓ 'હિ૦ પ્ર૦' પ્ર. ૨

સરસ્વતી : વાણી. ગુપ્તસ્રોતા સરસ્વતીનું પણ સૂચન ખરું.

પૃ. ૯૩ કાદંબ : કલહંસ

ધવલશીલા : શુભ્ર શીલ (ચારિત્ર્ય) વાળી: મેઘશ્યામ સામે તુલામાં મૂકવા આ વિશેષણ યોજ્યું છે.

ઇન્દીવરશ્યામા : ઇન્દીવર એટલે નીલ કમળ. તેના જેવી શ્યામ.

ઇન્દીવરસ્યામ્ અને ગૌર વર્ણના સંગમમાથી અન્યોન્ય શોભાને લીધે સૌંદર્ય ઉત્પન્ન થાય છે એ સંસ્કૃત કવિઓની જૂની કલ્પના છે : સર૦

इन्दीवर-श्यामतनुर्नृपोऽसौ त्वं रोचना-गौर-शरीर-यष्टिः ।
अन्योन्य-शोभा-परिवृद्धये वां योगस्तडित्तोयदयोरिवास्तु ॥ रघुवंश ६–६५

સુધાજલા : સુધા એટલે અમૃત. અમૃત જેવા જળવાળી વળી અમૃતનો રંગ સફેદ માનેલો છે એટલે સફેદ જળવાળી એવો અર્થ પણ ખરો ઉપરાત સુધાનો અર્થ ચૂનો અથવા છો પણ થાય છે અને તે સફેદ હોય છે. એ રીતે પણ સફેદ જળવાળી એવો અર્થ થાય છે. સર૦ સુધાધવલ.

જાહ્નવી : ગંગા. સગરપુત્રોના ઉદ્ધાર માટે ભગીરથ ગંગાને લઈને જતો હતો ત્યારે માર્ગમાં જહ્નુ નામના એક રાજર્ષિની યજ્ઞ-સામગ્રી તેમાં તણાઈ ગઈ. આથી રોષે ભરાઈ તેઓ પોતાંના તપોબળથી ગંગાને પી ગયા. પણ ભગીરથે તેમની ખૂબ સ્તુતિ કરી ત્યારે તેમણે પોતાના કાનમાથી (કેટલાકના મત પ્રમાણે જાઘમાંથી) ગંગાને બહાર કાઢી આપી. આથી ગંગાનું નામ જહ્નુ ઋષિના નામ ઉપરથી જાહ્નવી પડ્યુ.

પરિરંભ : આલિંગન.

૨૪. સિંધુ પછી ગંગા

પૃ ૯૪ સૌવીર દેશ : સિંધ અને મારવાડના સિમાડા ઉપર આવેલો પ્રદેશ

પૃ. ૯૫ સદાકત આશ્રમ : [સદાકત = સત્ય + આશ્રમ] બિહારના જાણીતા દેશભક્ત મઝહરુલ હક સાહેબે એની સ્થાપના ૧૯૨૦–૨૧ના અરસામાં કરી હતી.

પૃ. ૯૮ रसो वै सः તે નિશ્ચય રસ છે. — તૈત્તિરીય૦ ૨–૭.
તૈત્તિરીયોપનિષદ્‌માં બ્રહ્મનું વર્ણન કરતાં આ વચન વપરાયેલું છે.

विषयाः० દેહધારી નિરાહારી રહે છે ત્યારે તેના વિષયો મોળા પડે છે. પરંતુ રસ નથી જતો, તે રસ તો ઈશ્વર-સાક્ષાત્કાર થવાથી શમે છે. ગીતા. ૨–૫૯.

પૃ. ૯૯ કૈંકર્ય : [કિંકર = (નોકર) + ય] નોકરપણું, નોકરી.

પૃ. ૧૦૦ ॐ पूर्णमदः० આ પૂર્ણ છે, તે પૂર્ણ છે, પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ પ્રગટે છે. પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ લેતાં પૂર્ણ જ શેષ રહે છે.

આ મંત્ર ઈશાવાસ્યોપનિષદના પ્રારંભમા આવે છે.

૨૫ નેપાળની ગંગા

પૃ. ૧૦૧ પાણપટ્ટી : છાપરેથી નેવા પડે છે, ત્યાં જરા અંદરથી જડેલી પટ્ટી. ગુજરાતીમાં એને મોવટી કહે છે.

અતિમાનુષી : અલૌકિક, માણસથી પરની. અ ગ્રેજી 'સૂપરહ્યૂમન.'

પૃ. ૧૦૩ ભગિની નિવેદિતા : સ્વામી વિવેકાનંદનાં અ ગ્રેજ શિષ્યા.

ગોરક્ષનાથ : અયોધ્યા પાસે જયશ્રી નગરીમાં સદ્બોધ નામે બ્રાહ્મણને સદ્વૃત્તિ નામે સ્ત્રી હતી. એક વખત મત્સ્યેન્દ્રનાથ ભિક્ષા નિમિત્તે તેમને ત્યાં આવી ચડ્યા. સાધુપુરુષ જાણી સ્ત્રીએ પોતાને સંતાન નહોતુ એ વાત કાઢી, એટલે તેમણે તેને ભભૂતી આપી. પણ પ્રસાદ તરીકે લેવાને બદલે તેણે તે ઉકરડે નાખી દીધી. બાર વરસ પછી મત્સ્યેન્દ્રનાથ પાછા આવ્યા અને 'છોકરો ક્યાં છે ?' એમ પૂછ્યું. સદ્વૃત્તિએ સાચી વાત કરી દીધી એટલે મત્સ્યેન્દ્રનાથે ઉકરડા આગળ જઈને 'અલખ' કરીને બૂમ પાડી એટલે 'આદેશ' એવો સામો જવાબ દેતી ગોરક્ષનાથની બાળમૂર્તિ બહાર આવી. ગોરક્ષનાથને અયોનિજ કહે છે તે આ જ કારણે. ગોરક્ષનાથ ગુરુ પાસે રહી બધી વિદ્યા શીખ્યા. મત્સ્યેન્દ્રનાથ યોગી તેમ જ ભોગી પણ હતા, પરંતુ ગોરક્ષનાથનો વૈરાગ અગ્નિ જેવો પ્રખર હતો. સિંહલદ્વીપની પ્રમીલા રાણીના મોહપાશમાંથી મત્સ્યેન્દ્રનાથને ગોરક્ષનાથે જ છોડાવ્યા હતા તેઓ યોગી, શિવોપાસક, અદ્વૈતવાદી, અને કીમિયાગર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તેમના મઠ બંગાળ, પંજાબ, નેપાળ, કાઠિયાવાડ, મહારાષ્ટ્ર, સિંહલદ્વીપ વગેરે બધે સ્થળે આવેલા છે.

મત્સ્યેન્દ્રનાથ અને ગોરખનાથ નેપાળના ગુરખા લોકોના દેવ છે. ગોરક્ષનાથ ઉપરથી જ એ લોકોનું નામ ગુરખા પડ્યું છે

નેપાળમાં બૌદ્ધોનો મહાયાન પંથ ચાલતો હતો તેને ગોરક્ષનાથે જબરી શિકસ્ત આપી હતી અને ત્યાંના લોકોમાં શિવની ઉપાસના પ્રચલિત કરી હતી ગોરખનાથના સમયનો નિર્ણય થઈ શક્યો નથી.

૨૬ બિહારની ગંડકી

પૃ. ૧૦૩ ગંડકી : બિહારમાં બે નદી ગંડકી નામ ધરાવે છે લેખકે જોયેલી મુઝફ્ફરપુર પાસેની ગંડકી તે વૃદ્ધ અથવા નાની ગંડકી બીજી મોટી ગંડકી.

બાણ : એક ખાસ જાતના લ બગોળ પથ્થર, શિવલિંગ

બૌદ્ધ જગતના બે છેડા : નર્મદા અને ગંડકી વચ્ચે બૌદ્ધ જગત સમાયેલું હતું.

માંડલિક નદીઓ : પાણીરૂપી કર ભરનારી નદીઓ, એને મળનારી નદીઓ.

જનક : જનક વિદેહી એઓ એટલા બધા અનાસક્ત હતા કે જ્યારે એમની રાજધાની બળતી હતી ત્યારે પણ એઓ વિચલિત થયા નહોતા

અષ્ટાંગિક માર્ગ : ભગવાન બુદ્ધે ઉપદેશેલા આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગનાં આઠ અંગો આ પ્રમાણે છે : ૧. સમ્યક્ દૃષ્ટિ; ૨ સમ્યક્ સંકલ્પ; ૩. સમ્યક્ વાચા; ૪.

સમ્યક્ કર્માંત; ૫ સમ્યક્ આજીવ; ૬ સમ્યક્ વ્યાયામ; ૭. સમ્યક્ સ્મૃતિ; ૮. સમ્યક્ સમાધિ વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ માટે જુઓ 'બુદ્ધચરિત' પૃ. ૧૧૮–૨૦

માર: માણસની સદ્‌વાસનાનો નાશ કરનાર, બૌદ્ધ ધર્મમાં કલ્પેલી આસુરી સંપત્તિની અધિષ્ઠાત્રી વ્યક્તિ, સેતાન.

૨૭ ગયાની ફલ્ગુ

પૃ. ૧૦૫ સીતાનો શાપ: પ્રસંગ એવો છે કે, એક વાર રામ, સીતા અને લક્ષ્મણ ફરતા ફરતાં ફલ્ગુને તીરે આવી પહોચ્યાં. ત્યા રામને એકાએક યાદ આવ્યુ કે આજે મારે પિતૃશ્રાદ્ધનો દિવસ છે આથી તેમણે લક્ષ્મણને ગામમાં સામગ્રી લેવા મોકલ્યા. લક્ષ્મણને આવતાં વાર લાગી એટલે રામ પોતે ગામમાં ગયા પણ ત્યા તો શ્રાદ્ધનું મુહૂર્ત વહી જવા લાગ્યું એટલે સીતાએ નાહીધોઈને જે કંઈ વસ્તુ હાજર હતી તે વડે પોતાના પતિને બદલે પોતે તેમના પિતૃઓને પિંડદાન કર્યું. અને પિતૃઓ ભારે સંતોષપૂર્વક હાથ લંબાવીને પિંડ લઈ ગયા. જતી વખતે સીતાએ તેમને કહ્યુ, 'આપ લોકો જાતે પિંડ લઈ ગયા છો એ વાત મારા પતિ શી રીતે માનશે ?' ત્યારે આકાશવાણી થઈ કે, 'તુ સાક્ષી રાખ' આથી સીતાએ ફલ્ગુ નદી, ગાય, અગ્નિ અને કેવડાને સાક્ષી રાખ્યાં.

ત્યાર પછી રામલક્ષ્મણ બધી સામગ્રી લઈને આવી પહોંચ્યા અને તેમણે સીતાને ચરુ તૈયાર કરવા કહ્યુ. પણ સીતા કશું બોલ્યાં નહીં, તેમ ચરુ પણ તૈયાર કર્યો નહી આખરે રામે પૂછ્યુ ત્યારે તેમણે બધી વાત માંડીને કહી સંભળાવી. પણ રામલક્ષ્મણને વિશ્વાસ આવ્યો નહીં. ત્યારે સીતાએ ફલ્ગુ નદી વગેરે સાક્ષીઓનો હવાલો આપ્યો, પણ તેમણે બધાએ કહ્યું કે અમે એમાંનું કશું જાણતા નથી. એટલે નિરુપાયે સીતાએ ફરી ચરુ તૈયાર કર્યો અને રામે પિંડદાન માટે પિતૃઓને આહ્વાન કર્યું. તે વખતે આકાશવાણી થઈ કે જાનકીએ અમને તૃપ્ત કર્યા છે. પણ રામે એ માન્યું નહીં એટલે બીજી વાર આકાશવાણી થઈ. તેનાથી પણ રામને સંતોષ ન થયો, એટલે સૂર્યે જાતે આવીને સાક્ષી પૂરી ત્યારે રામને ખાતરી થઈ.

આમ, સાક્ષી હોવા છતા વાત છુપાવી એટલે સીતાએ એ ચારેને આ પ્રમાણે શાપ આપ્યા : 'ફલ્ગુ, તુ પાતાળમાં રહેશે. કેવડા, તું શિવને અગ્રાહ્ય થઈશ. ગાય, તારું મોં અપવિત્ર લેખાશે, અને પૂછડુ પવિત્ર લેખાશે. અગ્નિ, તું સર્વભક્ષક થશે.'—'શિવપુરાણ,' અધ્યાય ૩૦.

ચરુ: પિંડ માટેનો ભાત.

શ્રી ગદાધરનું મંદિર: નદીના પટથી ઘણી ઊંચાઈએ આવેલું છે એટલે એના પૌરાણિક માહાત્મ્ય માટે 'હિ૦ પ્ર૦' પ્રકરણ ૪૪ જુઓ.

બોધિગયા : જ્યાં બુદ્ધને બોધિ=જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું તે સ્થાન. જુઓ, 'હિ૦ પ્ર૦' પ્રકરણ ૫મું.

૨૮. ગરજતો શોણભદ્ર

પૃ. ૧૦૬ अयं शोण० "સ્વચ્છ જળવાળો, અગાધ તેમ જ ભાઠાંથી શોભતો એવો આ શોણ છે. હે બ્રહ્મન્, આપણે કયે રસ્તે થઈને પાર જઈશું?" એમ રામચંદ્રે પૂછ્યું ત્યારે વિશ્વામિત્રે કહ્યું,—"જે રસ્તે થઈને મહર્ષિઓ જાય છે તે મેં બતાવેલો માર્ગ આ રહ્યો."

ક્ષત્રિય ગુરુ શિષ્ય : ક્ષત્રિઓના ગુરુ ઘણે ભાગે બ્રાહ્મણ જ રહેતા, પણ અહીં તો ગુરુ વિશ્વામિત્ર પોતે પણ મૂળે ક્ષત્રિય હતા.

પીવર કાય : ભરેલા શરીરવાળો, પુષ્ટ.

ગજેન્દ્ર ગ્રાહ : હાહા અને હુહુ નામે બે ગંધર્વો હતા. સંગીતવિદ્યામાં કોણ ચડી જાય એ વિશે બંને વચ્ચે વાદ જાગ્યો. એટલે તેમણે ઇન્દ્ર પાસે જઈને પોતાની કળા બતાવી. ઇન્દ્રે કહ્યું કે તમારા બેમાં કોણ ચડે એનો નિર્ણય દેવલ ઋષિ સિવાય કોઈ આપી શકે એમ નથી આથી તેઓ ઋષિ પાસે ગયા અને ગાવા લાગ્યા પણ ઋષિ ધ્યાનમાં હતા અને કશું બોલ્યા નહીં એટલે આ તો જડ છે, કશું સમજતો નથી એમ માની તેમણે ઋષિનું અપમાન કર્યું. આથી ઋષિએ તેમને શાપ દીધો કે તમે મૃત્યુલોકમાં અવતરશો. પણ પછી તેમની વિનંતી ઉપરથી એવો ઉ શાપ આપ્યો કે હરિ તમારો ઉદ્ધાર કરશે આમ એ બંને અનુક્રમે ગજેન્દ્ર અને ગ્રાહ (મગર) રૂપે પૃથ્વી ઉપર અવતર્યા. એક વાર ગજેન્દ્ર ધરામાં જળક્રીડા માટે ઊતર્યો ત્યાં ગ્રાહે તેને પગ પકડીને ખેંચવા માંડ્યો. ગજેન્દ્રે ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો પણ તેનું કશું ચાલ્યું નહીં અને તે ઊંડા પાણીમાં ઘસડાતો જ ગયો. અંતે જ્યારે તસુપુર સૂંઢ બાકી રહી ત્યારે તેણે ઈશ્વરની સ્તુતિ કરી એટલે ગરુડવાહન હરિએ આવીને એ બંનેનો ઉદ્ધાર કર્યો આ કથા પંચરત્ન ગીતામા આવતા ગજેન્દ્રમોક્ષમાં મળે છે. (અનેક વર્ષો ઉપર લેખકે Tug of war માટે 'ગજગ્રાહ' એ શબ્દ ગુજરાતીમાં પ્રચલિત કર્યો હતો)

સિંધુ અને બ્રહ્મપુત્રા : બ્રહ્મપુત્રાનું ખરું નામ 'બ્રહ્મપુત્ર' છે અંગ્રેજી (રોમન) લિપિને કારણે આ ગોટાળો થયો લાગે છે. લેખકે આખા પુસ્તકમાં 'બ્રહ્મપુત્રા' રૂપ જ વાપર્યું છે, પણ અહીં તો સાચું 'બ્રહ્મપુત્ર' રૂપ વાપર્યું હોત તો જ ઉચિત થાત.

ક્યાં જાઉં૦ : કાલિદાસે શોણનો આ ભાવ એક ઉપમામાં બરાબર વાપર્યો છે. ઇન્દુમતીનો સ્વયંવર થઈ ગયા પછી નાસીપાસ થયેલા રાજાઓ

-અજનો માર્ગ રોકે છે ત્યારે અજ એ રાજાઓની સેના ઉપર ધસી જાય છે તેને ભાગીરથ ઉપર ધસી જતા ઊછળતા તરંગોવાળા શોણની ઉપમા આપી છે.

तस्याः स रक्षार्थमूअनल्पयोधं
आदिश्य पित्र्यं सचिवं कुमारः ।
प्रत्यग्रहीत् पार्थिव-वाहिनीं तां
भागीरथीं शोण अिवोत्तरंगः । —રઘુવંશ, ૭-૩૬

नाल्पे सुखमस्ति, यो वै भूमा तत्सुखम् । : થોડામાં સુખ નથી, જે ભૂમા-આખા વિશ્વને સમાવી લે એવું વિશાળ છે તે જ સુખરૂપ છે.' (છાંદોગ્ય ૭-૨૩.)

આરો : સંસ્કૃતમાં તીર્થ = આરો, Ford.

૨૯. અંબા-અંબિકા

પૃ. ૧૦૭ અંબા-અંબિકા : મહાભારતમાં કથા આ પ્રમાણે છે. કાશીરાજની કન્યાઓના સ્વયંવરમાંથી ભીષ્મ તેની ત્રણે પુત્રીઓ — અંબા, અંબિકા અને અંબાલિકાને ઉપાડી લાવ્યા. એ માટે જે યુદ્ધ થયું તેમાં તેમણે શાલ્વરાજને હરાવ્યો. પણ એ કન્યાઓના રાજા વિચિત્રવીર્ય સાથે લગ્ન કરવાની વાત આવી ત્યારે એમાંની ફક્ત એકે — મોટી કન્યા અંબાએ-કહ્યું કે હું તો મનથી શાલ્વરાજને વરી ચૂકી છું એટલે તેને શાલ્વરાજ પાસે મોકલવામાં આવી પણ શાલ્વે તેનો સ્વીકાર કર્યો નહીં એટલે તેણે ભીષ્મના ગુરુ પરશુરામનું શરણુ લીધું પણ ભીષ્મ ગુરુના કહેવાથી પણ અંબાનો સ્વીકાર કરવા તૈયાર થયા નહીં અને ગુરુ શિષ્ય વચ્ચે દારુણ યુદ્ધ થયું તેમાં અંતે ગુરુનો પરાજય થયો અને અંબાએ વનમાં જઈ ભીષ્મવધના સંકલ્પ-પૂર્વક તપસ્યા કરી અગ્નિપ્રવેશ કરીને દેહ પાડયો એ જ પાછળથી દ્રુપદરાજાને ત્યાં શિખંડીરૂપે અવતરી અને ભીષ્મવધનું કારણ બની.

અહીં લેખકે પૌરાણિક વૃત્તાંતમા મનસ્વીપણે ફેરફાર કર્યો છે, એ સ્પષ્ટ જ છે આવા ફેરફારો રસનિષ્પત્તિમા બાધારૂપ થઈ પડે છે કે કેમ એ વિચારવા જેવુ છે.

કર્ણનાં બે આંસુ : અજ્ઞાતવાસમાં ફરતો, ગુજરાતનો છેલ્લો રજપૂત રાજા કરણઘેલો આબુના જંગલમાં આ નદીઓની આસપાસ શોકવિહ્વલ થઈને રખડયો હતો તેનું સૂચન છે

૩૦. રેણુકાનો શાપ

પૃ. ૧૦૮ અંતઃસ્રોતા [अतः (અંદર) + स्रोता (પ્રવાહવાળી)] -જેનો પ્રવાહ ભૂમિની અંદર છે એવી.

શાણકનો અર્થ રેણુકા નથી. સર૦ સીતાનો શાપ અને સિકતાનો શાપ — ફલ્ગુવાળા પ્રકરણમાં.

યોમાઓ : આરાકાન યોમા, પેગુ યોમા (બ્રહ્મી ભાષામાં યોમા એટલે પહાડ)

અલસલુલિત : [अलस (આળસથી ભરેલી) + लुलित (સુંદર)] ધીર ગતિએ અને સુંદર રીતે ચાલે એવો અર્થ છે. એ શબ્દ 'ઉત્તર રામચરિત'ના ૧લા અંકના ૨૪મા શ્લોકમા આવે છે :

अलस-लुलित-मुग्धानि अध्व-संजात-खेदात् अशिथिल-परिरंभैर्दत्त-सवाहनानि ।
परिमृदित-मृणाली-दुर्बलानि अंगकानि त्वम्अुरसि मम कृत्वा यत्र निद्राम्अवाप्ता ॥

જોકે ત્યાં 'લુલિન'નો અર્થ 'લોથ થઈ ગયેલાં' એવો વધારે અનુકૂળ છે.

અંત્યજોનો શાપ લઈને : તેમને પાણીની સગવડ ન આપીને.

એના વીરાના : શેત્રુંજા પર્વતના

પૃ. ૧૦૯ ખંડિતા : કાવ્યશાસ્ત્રમાં ગણાવેલી મુખ્ય આઠ નાયિકાઓમાંની એક. ઔર्याकषायिता ઈર્ષ્યાએ ભરાયેલી સ્ત્રી.

અહીં ખંડિતા એટલે જેનો પ્રવાહ ખંડિત થયો છે એવી એવો અર્થ પણ ખરો.

૩૧. ચર્મણ્વતી ચંબલ

પૃ. ૧૧૦ રંતિદેવ : ભરતથી છઠ્ઠી પેઢીએ થયેલો સૂર્યવંશી રાજા મહાભારતમાં એની વાર્તા બે વાર આવી છે. મેઘદૂતમાં પણ એનો ઉલ્લેખ આવે છે.

आराध्यैनं शरणवमवं देवमुल्लङ्घिताध्वा
सिद्धद्वन्द्वैर्जलकण भयाद्वीणिभिर्मुक्तमार्ग. ।
व्यालम्बेथाः सुरभितनयालम्भजां मानयिष्यन्
स्रोतोमूर्त्या भुवि परिणतां रन्तिदेवस्य कीर्तिम् ॥४५॥

હૅકેટોમ : (शत अुक्ष यज्ञ) જેમાં ૧૦૦ બળદોની આહૂતિ આપવામાં આવતી એવો ગ્રીક લોકોનો યજ્ઞ.

ઝાડો તોડીને : મૂળ શ્લોક આ પ્રમાણે છે :

वृक्षान् च्छित्वा, पशून् हत्वा, कृत्वा रुधिरकर्दमम् ।
स्वर्गः चेत् गम्यते मर्त्यैः, नरकः केन गम्यते ?

ભૂદેવોને : બ્રાહ્મણોને. અગ્નિ અને બ્રાહ્મણ દેવોનાં મુખ ગણાય છે. તેમણે ખાધેલું દેવોને પહોંચે છે.

૩૨. નદીનું સરોવર

પૃ. ૧૧૨ બેલાતાલ૦ તાલ એટલે તળાવ. સર૦ નૈનીતાલ.

હિમાલયની માફી માગીને : કારણ, ત્યાં એ નામની એક નદી છે.

પૃ. ૧૧૩ મહારાજ પુલકેશી : વાતાપી વંશનો રાજા. ૬ઠ્ઠી સદીના મધ્ય ભાગમાં એણે મહારાષ્ટ્રનાં નાનાં નાનાં રાજ્યોને ભેગાં કરી એક સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું અને અશ્વમેધયજ્ઞ સુધ્ધાં કર્યો હતો. એના પુત્ર કીર્તિવર્માએ પિતાનું સામ્રાજ્ય વિસ્તાર્યું અને તેમાં અંગવંગ અને મગધનો ઉમેરો કર્યો. ઈ. સ. ૬૦૯માં જ્યારે બીજો પુલકેશી ગાદીએ આવ્યો ત્યારે એ ચાલુક્ય સામ્રાજ્ય વિંધ્યથી માંડીને દક્ષિણમાં પલ્લવ સામ્રાજ્ય સુધી વિસ્તરેલું હતું. એણે માલવો, ગુર્જરો અને કલિંગોને તાબે કર્યાં. અને સૌથી મોટું પરાક્રમ તો એ કર્યું કે મહારાજ હર્ષ દક્ષિણ ઉપર ચઢી આવતો હતો તેને રોક્યો અને હરાવ્યો (ઈ સ ૬૩૬). હર્ષે પણ પાછા જવામાં જ ડહાપણ માન્યું. पुल्केशी = पुलिकेशी, पुलि અથવા हुलि એટલે વાઘ

मिष्टान्नं० મિષ્ટાન્ન મળ્યું છે તો હે બેવકૂફ, પ્રાણની દયા ખાઈશ નહીં. મિષ્ટાન્ન દુર્લભ છે, પ્રાણ તો જન્મોજન્મ મળ્યા જ કરે છે।

લાવણ્ય [लवण + य] મીઠાશ, સુંદરતા

અલૂણું [અ + લૂણું] બેસ્વાદ, અસુંદર, વિશ્રી.

અનાવિલા : કાદવ વિનાની, સ્વચ્છ.

પૃ. ૧૧૪ દશાર્ણ : વિંધ્યાચળની દક્ષિણપૂર્વમાં આવેલો દેશ દશ ઋણ (દુર્ગ) જેમાં છે એવો નદીનું નામ દશાર્ણા. મેઘદૂતમાં એનો ઉલ્લેખ આવે છે. જુઓ શ્લોક ૨૩મો

पाण्डुच्छायोपवनवृतय. कैतकैः सूचि भिन्नैर्-
नीडारम्भैर्गृहबलिभुजा माकुलग्रामचैत्याः ।
त्वय्यासन्ने परिणतफलश्याम जम्बुवनान्तः
संपत्स्यन्ते कतिपयदिनस्थापि हंसा दशार्णाः ॥२३॥

વેત્રવતી : માળવાની એક નદી, બેતવા મેઘદૂતના ૨૪મા શ્લોકમાં એનો ઉલ્લેખ આવે છે.

तेषां दिक्षु प्रथित-विदिशा-लक्षणां राजधानीं
गत्वा सद्यः फलम्अविकलम् कामुकत्वस्य लब्ध्वा ।
तीरोपान्त-स्तनित-सुभग पास्यसि स्वादु यस्मात्
सभ्रूभङ्गं मुखम्इव पयो वेत्रवत्याश्चलोर्मि ॥२४॥

કહેવાય. લગ્ન આઠ પ્રકારનાં ગણાય છે: ૧. બ્રાહ્મ, ૨. દૈવ ૩. આર્ષ. ૪. પ્રાજાપત્ય ૫ ગાંધર્વ ૬. આસુર. ૭. રાક્ષસ. ૮. પિશાચ.

૩૭. અધૂરી ઈખ

પૃ. ૧૩૮ કવિઓને૦: ઓછું.

૩૮. તેંદુલા અને સુખા

પૃ. ૧૪૦ વ્યંજન: શાક, ચટણી.

પૃ. ૧૪૨ યદ્ ભાવિ૦ જે થવાનું હોય તે થાઓ

૩૯. સુવર્ણદેશની માતા

પૃ. ૧૪૩ પણ ઐતિહાસિક૦ સર૦ 'મુસાફરો ઇતિહાસ અને દંતકથા સાંભળે છે, પણ તેની ચર્ચા કરવા બેસતા નથી. નવરાશ જ હોય તો કલ્પના તરંગ ચલાવે.' — 'હિ૦ પ્ર૦'

પૃ. ૧૪૪ સમથલ: સમતલ, સપાટ

'વાફર': સ્ટીમ=વરાળને મરાઠીમાં વાફ કહે છે. તે ઉપરથી સ્ટીમ+અર=સ્ટીમર તેમ વાફ + અર=વાફર ફેર એટલો જ કે વાફર શબ્દ નાન્યતર જાતિનો છે.

જીવન: પાણીનું એક નામ જીવન પણ છે.

ગોમંતક: ગોવા.

પૃ. ૧૪૫ આમંત્રણ ફૂંકે છે: સ્ટીમરને પોતાનું ભૂંગળું ફૂંકીને વગાડવું પડે છે તે ઉપરથી.

પૃ. ૧૪૬: કૃપાનો ઉત્પાત કરે: કૃપાને ઊંચી ઉછાળે એટલે કે જ્યારે એનાં પાણી ઊંચાં ચડે—એમાં પૂર આવે ઉત્પાતનો બીજો અર્થ પણ ખરો. નાઈલમાં પૂર આવે છે ત્યારે જે કાંપ પથરાઈ જાય છે અને તેથી જે ખેતી ખીલે છે તેને ઇજિપ્શિયન ભાષામાં 'નાઈલની કૃપા' કહે છે. એવી જ ઈરાવતીની કૃપા એમાં મહાપૂર આવે તો એ કૃપાનો ઉત્પાત થાય.

સોનાની આંગળીઓ: મંદિરનાં સોનાનાં (સોનાના વર્ખથી મઢેલાં) શિખરો.

શેતરંજ રમતા કાલિદાસને: દંતકથા એવી છે કે, ભવભૂતિ 'ઉત્તર રામચરિત' લખી રહ્યા ત્યાર પછી તેમણે એ આખો ગ્રંથ કાલિદાસને વાંચી સંભળાવ્યો. કાલિદાસ શેતરંજના ભારે શોખીન હતા, એટલે તેઓ શેતરંજ રમતા જાય અને સાંભળતા જાય કાલિદાસ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળતા નથી એમ માનીને ભવભૂતિને માઠું લાગ્યું. પણ આખરે કાલિદાસે જ્યારે એક સૂક્ષ્મ અને રસિક સુધારો સૂચવ્યો ત્યારે ભવભૂતિ છક થઈ ગયા. આખું નાટક

સાંભળી રહ્યા પછી કાલિદાસે કહ્યું, "નાટક સરસ છે, ફક્ત એક અનુસ્વાર વધુ પડી ગયુ છે." ભવભૂતિએ રામસીતાની ગોઠડીનું વર્ણન કરતાં લખ્યું હતું:

अविदित-गत-यामा रात्रिरेवं व्यरंसीत् ॥

એવી રીતે (એવં) (આડી તેડી વાતો કરતાં કરતાં) રાત્રિ વીતી ગઈ તેની ખબરે પડી નહીં. એમાંથી કાલિદાસે એક અનુસ્વાર કાઢવા સૂચવ્યું એટલે અર્થ બદલાઈ ગયો અને તેમાં ચમત્કાર આવ્યો.

अविदित-गत यामा रात्रिरेव व्यरंसीत् ॥

(આડી તેડી વાત કરતાં કરતાં) રાત્રિ જ પૂરી થઈ ગઈ (વાતો નહીં) તેની ખબરે ન પડી.

ખરી રીતે કાલિદાસ અને ભવભૂતિ સમકાલીન ન હતા. આ તો માત્ર દંતકથા છે.

શાન રાજ્યો: બ્રહ્મદેશમાં ચીનની સરહદને અડીને આવેલાં અર્ધ સ્વતંત્ર રાજ્યો ત્યાંની મુખ્ય વસ્તી શાન લોકોની છે. એ લોકો મોટે ભાગે બ્રહ્મદેશ, આસામ, સિયામ અને દક્ષિણ ચીનમાં વસે છે. વર્ણે ગૌર, ધર્મે બૌદ્ધ, ઉદ્યોગી, ખેતીના, ખાણના અને ધાતુના કામમાં પાવરધા. ઘૂંદણાંના શોખીન. એમનામાં બહુપત્નીનો રિવાજ છે.

પૃ. ૧૪૭ સંકર: મિશ્રણ, ભેળસેળ. સર૦ વર્ણસંકર.

अनिच्चा बत० अनित्या वत- सत्कारा: उत्पत्ति-व्यय-धर्मिण: ०

ઉત્પત્તિ અને નાશ એ જ જેમનો ધર્મ છે એવા સંસ્કારો (સૃષ્ટ પદાર્થો) અનિત્ય જ છે.

શ્રાંત: થાકેલો. હારેલા લોકોનું તત્ત્વજ્ઞાન.

ચિરંતન: ચિરકાળ ટકનારો સંપૂર્ણ જ્ઞાન જેને થયું છે એવા લોકોનુ તત્ત્વજ્ઞાન.

એ ખંડ તો૦ નવો વસેલો એટલે.

સુવર્ણદેશ: બ્રહ્મદેશનું બૌદ્ધકાલીન નામ સુવર્ણદેશ હતું.

૪૦. ઉંચાળીનો ધોધ

પૃ. ૧૪૮ નાગમોડી: નાગના જેવા વળાંકોવાળો, વાંકોચૂકો. શબ્દ મરાઠી છે. ગુજરાતીમા વ કવોળામણો, વાંકોચૂકો, સર્પાકાર વગેરે શબ્દો વપરાય છે.

પૃ. ૧૪૯ સ્વાગતા: આગતાસ્વાગતા, આતિથ્ય.

જવાપણું હતુ: જવાનું હતું

'જીપ' યુદ્ધ દરમિયાન વપરાશમાં આવેલાં મોટરનાં ઓડાં.

૩૩. નિશીથયાત્રા

પૃ. ૧૧૫ સબિંદુસિંદુ૰ શ્રી શંકરાચાર્ય વિરચિત 'નર્મદા સ્તોત્ર'માંનાં આ વચનો છે.

सबिन्दु-सिन्दुर-स्खलत्तरंग-भंग-रञ्जितम्
द्विषत्सु पापजातजातकारिवारिसंयुतम् ।
कृतान्तदूत-काल-भूत-भीतिहारि-वर्मदे
त्वदीय पाद-पङ्कजं नमामि देवि नर्मदे ॥

પૃ. ૧૨૪ नान्तःप्रज्ञं૰ માંડુક્યોપનિષદમાં તુરીય રૂપના વર્ણનમાં આ વચનો આવે છે. એનો અર્થ — તે અંતઃપ્રજ્ઞ નથી, બહિઃપ્રજ્ઞ નથી, ઉભયતઃપ્રજ્ઞ નથી, પ્રજ્ઞાનઘન નથી, પ્રજ્ઞ નથી, અપ્રજ્ઞ નથી.

૩૪. ધુંવાંધાર

પૃ. ૧૨૭ ધારધુંવા : મૂળ શબ્દના બંને ખંડો આમાં સચવાય છે પણ મૂળનો ઘોષ સચવાતો નથી એ હાનિ છે.

પૃ. ૧૩૧ पूषन्नेकर्षे૰ અને ॐ क्रतो स्मर कृतं स्मर :

पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य! व्यूह रश्मीन्, समूह ।
तेजो, यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि
योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि ॥ १६ ॥
वायुर्अनिलम्अमृतम्अथेदं भस्मान्तं शरीरम् ।
ॐ क्रतो स्मर कृतं स्मर; क्रतो स्मर कृतं स्मर ॥ १७ ॥

[હે જગત્પોષક સૂર્ય, હે એકાકી ગમન કરનાર, હે યમ (સંસારનું નિયમન કરનાર), હે સૂર્ય (પ્રાણ અને રસનું શોષણ કરનાર), હે પ્રજાપતિનંદન, તું પોતાનાં કિરણો સમેટી લે. તેજ એકત્ર કર. તારું જે અતિશય કલ્યાણમય રૂપ છે તે હું જોઉં છું. સૂર્યમંડળમાં રહેલો એ જે પેલો પુરુષ છે તે હું છું.

હવે મારા પ્રાણ સર્વાત્મક વાયુરૂપ સૂત્રાત્માને પામો અને આ શરીર ભસ્મશેષ થઈ જાઓ. હે મારા સંકલ્પાત્મક મન, હવે તું સ્મરણ કર, પોતાના કરેલાને યાદ કર, હવે તું સ્મરણ કર, પોતાના કરેલાંને યાદ કર.]

પૃ. ૧૩૨ વાકાટક : વાકાટકોનું સામ્રાજ્ય મધ્ય હિંદના વરાડ પ્રાંતમાં આશરે ઈ. સ. ૨૨૫–૫૪૦ સુધી અસ્તિત્વમાં હતું. છઠ્ઠા સૈકાનો પહેલો દસકો એ એનો સૌથી વધુ જાહોજલાલીનો કાળ હતો. તે વખતે લગભગ આખું હૈદરાબાદનું રાજ્ય, મુંબઈનું મહારાષ્ટ્ર, વરાડ અને મધ્યહિંદનો ઘણોખરો ભાગ એમાં સમાઈ જતો હતો. વળી, ઉત્તર કોંકણ, ગુજરાત,

માળવા, છત્તીસગઢ અને આંધ્ર ઉપર પણ એની આણ વર્તતી હતી એ વખતે હિંદમાં બીજું કોઈ સામ્રાજ્ય એટલું વિશાળ કે બળવાન નહોતુ.

કલચુરી : વાકાટક સામ્રાજ્યના પતન પછી જે અનેક નાનાં નાનાં સ્વતંત્ર રાજ્યો ઊભાં થયાં તેમાં ઉત્તર મહારાષ્ટ્રના કલચુરીઓનું રાજ્ય પણ હતું. એની રાજધાની જ્યાં આપણી સન ૧૯૩૯ની મહાસભા મળી હતી તે ત્રિપુરીમાં હતી.

ચંદ્રગુપ્ત અને સમુદ્રગુપ્ત : ચંદ્રગુપ્તની પુત્રી પ્રભાવતી વાકાટક વંશમાં પરણી હતી અને તેણે ઘણાં વરસ સુધી પોતાના પુત્રને બદલે રાજ્યકારભાર સંભાળ્યો હતો. તે વખતે ચંદ્રગુપ્તે ખાસ માણસો મોકલ્યા હતા. સમુદ્રગુપ્તની વિજયયાત્રામાં આ પ્રદેશ પણ સમાઈ જતો હતો.

૩૫. શિવનાથ અને ઈબ

પૃ. ૧૩૨ કાલા પહાડ : બંગાળના નવાબ સુલેમાન કિરાણીનો અને પછી તેના પુત્ર દાઉદનો સેનાપતિ. પૂર્વમા આસામ, પશ્ચિમમાં કાશી અને દક્ષિણમાં ઓરિસ્સા એટલા પ્રદેશમા જેટલાં પ્રસિદ્ધ હિંદુ દેવાલયો હતાં તેમાથી કોઈ એના હાથમાથી બચવા પામ્યું નહોતુ. કોઈને ભાગી નાખ્યું, કોઈને તોડી નાખ્યું, તો કોઈને ધૂળભેગું કરી નાખ્યું જગન્નાથની મૂર્તિ એણે બાળીને સમુદ્રમાં ફેંકી દીધી હતી હિંદુઓ ઉપર એણે જાતજાતના અત્યાચારો ગુજાર્યા હતા કેટલાક કહે છે કે એ પહેલા બ્રાહ્મણ હતો અને કોઈ નવાબકન્યાના પ્રેમમાં પડીને મુસલમાન થયો હતો મુસલમાન ઇતિહાસોમાં એને પઠાણ જણાવેલો છે ૧૫૬૫માં એણે ઓરિસ્સા જીત્યું હતું. ૧૫૮૦માં એનું મરણ થયુ હતું

પૃ. ૧૩૫ નામરૂપનો ત્યાગ કરવાથી જ૦ : સરખાવો —

यथा नद्य. स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।
तथा विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥

मुण्डकोपनिषद्–३–२–८

[જેવી રીતે નિરંતર વહેતી નદીઓ પોતાનાં નામરૂપનો ત્યાગ કરીને સમુદ્રમાં અસ્ત પામી જાય છે તેવી રીતે વિદ્વાન નામરૂપથી મુક્ત થઈને પરાત્પર દિવ્ય પુરુષને પામે છે.]

પૃ. ૧૩૫ सर्वे महत्त्वं० જે કુળમાં બધા મોટાઈ ઇચ્છતા હોય છે તે કુળ નાશ પામે છે. જે રાષ્ટ્રમાં બધા જ નેતા થઈ બેસે છે તે રાષ્ટ્ર નાશ પામવાનું જ.

૩૬. દુર્દૈવી શિવનાથ

પૃ. ૧૩૬ રાક્ષસ-પદ્ધતિ : કન્યાનાં સગાને મારીને અથવા યુદ્ધમાં હરાવીને બળજબરીએ કન્યાને હરી જઈ લગ્ન કરવાં તે રાક્ષસ-પદ્ધતિનાં લગ્ન

કહેવાય લગ્ન આઠ પ્રકારનાં ગણાય છે: ૧. બ્રાહ્મ. ૨ દૈવ ૩. આર્ષ. ૪ પ્રાજાપત્ય ૫. ગાંધર્વ ૬. આસુર. ૭. રાક્ષસ ૮. પિશાચ

૩૭. અખરી ઈબ

પૃ. ૧૩૮ કવિઓને૦: ઓછું

૩૮. તેંદુલા અને સુખા

પૃ. ૧૪૦ વ્યંજન: શાક, ચટણી

પૃ. ૧૪૨ यद् भावि० જે થવાનું હોય તે થાઓ

૩૯. સુવર્ણદેશની માતા

પૃ. ૧૪૩ પણ ઐતિહાસિક૦ સર૦ 'મુસાફરો ઇતિહાસ અને દંતકથા સાંભળે છે, પણ તેની ચર્ચા કરવા બેસતા નથી. નવરાશ જ હોય તો કલ્પના તરંગ ચલાવે.' — 'હિ૦ પ્ર૦'

પૃ. ૧૪૪ સમથલ: સમતલ, સપાટ.

'વાફર': સ્ટીમ=વરાળને મરાઠીમાં વાફ કહે છે. તે ઉપરથી સ્ટીમ+અર=સ્ટીમર તેમ વાફ+અર=વાફર ફેર એટલો જ કે વાફર શબ્દ નાન્યતર જાતિનો છે.

જીવન: પાણીનું એક નામ જીવન પણ છે.

ગોમંતક: ગોવા

પૃ. ૧૪૫ આમંત્રણ ફૂંકે છે: સ્ટીમરને પોતાનું ભૂંગળું ફૂંકીને વગાડવું પડે છે તે ઉપરથી.

પૃ. ૧૪૬: કૃપાનો ઉત્પાત કરે: કૃપાને ઊંચી ઉછાળે એટલે કે જ્યારે એનાં પાણી ઊંચાં ચડે—એમાં પૂર આવે ઉત્પાતનો બીજો અર્થ પણ ખરો. નાઈલમાં પૂર આવે છે ત્યારે જે કાંપ પથરાઈ જાય છે અને તેથી જે ખેતી ખીલે છે તેને ઇજિપ્શિયન ભાષામાં 'નાઈલની કૃપા' કહે છે. એવી જ ઈરાવતીની કૃપા એમાં મહાપૂર આવે તો એ કૃપાનો ઉત્પાત થાય

સોનાની આંગળીઓ: મંદિરનાં સોનાનાં (સોનાના વર્ખથી મઢેલાં) શિખરો.

શેતરંજ રમતા કાલિદાસને: દંતકથા એવી છે કે, ભવભૂતિ 'ઉત્તર રામચરિત' લખી રહ્યા ત્યાર પછી તેમણે એ આખો ગ્રંથ કાલિદાસને વાંચી સંભળાવ્યો. કાલિદાસ શેતરંજના ભારે શોખીન હતા, એટલે તેઓ શેતરંજ રમતા જાય અને સાંભળતા જાય. કાલિદાસ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળતા નથી એમ માનીને ભવભૂતિને માઠું લાગ્યું. પણ આખરે કાલિદાસે જ્યારે એક સૂક્ષ્મ અને રસિક સુધારો સૂચવ્યો ત્યારે ભવભૂતિ છક થઈ ગયા આખું નાટક

સાંભળી રહ્યા પછી કાલિદાસે કહ્યુ, " નાટક સરસ છે, ફક્ત એક અનુસ્વાર વધુ પડી ગયું છે. " ભવભૂતિએ રામસીતાની ગોઠડીનું વર્ણન કરતાં લખ્યું હતું :

अविदित-गत-यामा रात्रिरेवं व्यरंसीत् ॥

એવી રીતે (એવં) (આડી તેડી વાતો કરતાં કરતાં) રાત્રિ વીતી ગઈ તેની ખબરે પડી નહી એમાંથી કાલિદાસે એક અનુસ્વાર કાઢવા સૂચવવું એટલે અર્થ બદલાઈ ગયો અને તેમાં ચમત્કાર આવ્યો.

अविदित-गत यामा रात्रिरेव व्यरंसीत् ॥

(આડી તેડી વાત કરતાં કરતાં) રાત્રિ જ પૂરી થઈ ગઈ (વાતો નહીં) તેની ખબરે ન પડી.

ખરી રીતે કાલિદાસ અને ભવભૂતિ સમકાલીન ન હતા. આ તો માત્ર દંતકથા છે.

શાન રાજ્યો : બ્રહ્મદેશમાં ચીનની સરહદને અડીને આવેલાં અર્ધ સ્વતંત્ર રાજ્યો ત્યાંની મુખ્ય વસ્તી શાન લોકોની છે. એ લોકો મોટે ભાગે બ્રહ્મદેશ, આસામ, સિયામ અને દક્ષિણ ચીનમા વસે છે. વર્ણે ગૌર, ધર્મે બૌદ્ધ, ઉદ્યોગી, ખેતીના, ખાણના અને ધાતુના કામમાં પાવરધા. છૂંદણાંના શોખીન. એમનામાં બહુપત્નીનો રિવાજ છે.

પૃ. ૧૪૭ સંકર : મિશ્રણ, ભેળસેળ. સર૦ વર્ણસંકર.

अनिच्चा वत० अनित्या वत सस्कारा. उत्पत्ति-व्यय-धर्मिणः ०

ઉત્પત્તિ અને નાશ એ જ જેમનો ધર્મ છે એવા સંસ્કારો (સૃષ્ટ પદાર્થો) અનિત્ય જ છે.

શ્રાંત : થાકેલો. હારેલા લોકોનું તત્ત્વજ્ઞાન.

ચિરંતન : ચિરકાળ ટકનારો. સંપૂર્ણ જ્ઞાન જેને થયું છે એવા લોકોનુ તત્ત્વજ્ઞાન

એ ખંડ તો૦ નવો વસેલો એટલે.

સુવર્ણદેશ : બ્રહ્મદેશનું બૌદ્ધકાલીન નામ સુવર્ણદેશ હતું.

૪૦. ઉંચકળીનો ધોધ

પૃ. ૧૪૮ નાગમોડી : નાગના જેવા વળાંકોવાળો, વાંકોચૂકો. શબ્દ મરાઠી છે. ગુજરાતીમા વંકવોળામણો, વાંકોચૂકો, સર્પાકાર વગેરે શબ્દો વપરાય છે.

પૃ. ૧૪૯ સ્વાગતા : આગતાસ્વાગતા, આતિથ્ય.

જવાપણું હતું : જવાનું હતું.

' જીપ ' યુદ્ધ દરમિયાન વપરાશમાં આવેલાં મોટરનાં ઓડાં.

ઘનદાટ : [સં ધન = ગાઢું + મ૦ दाट = ગાઢું] ગાઢું.

ઘનઘોર : [સં. घन = ગાઢું + સં. घोर = ભયંકર] ગાઢું અને ભયંકર.

પૃ. ૧૫૦ So steep૦ રસ્તો એવો છાતીસરસો ચઢાણવાળો હતો કે પગને હાથની મદદ લેવાનું મન થાય .

"જે થવાનું હશે . . . ૦" : 'જે થવાનું હોય' એ રૂઢ ગુજરાતી પ્રયોગ છે.

પૃ. ૧૫૨ આટલાં ધોળાં પાણીમાં૦ નદીના નામ ઉપરથી આ સૂઝયું છે.

અવતાર કર્યો : નીચે ઊતર્યું.

પદક્રમ : પગલાં મૂકવાં તે. સર૦

भयो त्रिविक्रम, कियो पदक्रम
अेक महीपर, बीजेको अवर, वैजुके प्रभु
त्रीजेको शिरपर ॥

ચૂર : ચકચૂર અર્થ કરવો. શબ્દ ખોટો છે.

જીવનાવતાર : પાણીનું નીચે ઊતરવું તે.

સૂર્યનારાયણના આશીર્વાદ ઝીલવા : તડકો સહન કરવો

A moving tapestry૦ કેમ જાણે સફેદ સાટીન અને રૂપેરી તાર-કસબ-વાળા ભાતીગર કાપડના તાકા નહીં ઊકલતા હોય

પૃ. ૧૫૩ કટક : સંસ્કૃતમાં कटक = કડું, કંકણ એ ઉપરથી આભૂષણ, ઘરેણું એવો અર્થ કરી શ્લેષ સાધ્યો છે.

સોનાના ઢાંકણથી૦ સર૦

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् । ओशावास्य० १५.

આ જગત૦ મૂળ મંત્ર — ओशावास्यमिद सर्वं यत्किञ्च जगत्या जगत् ।

લીલી નીલાશ : નીલનો અર્થ કાળું, વાદળી, લીલું એમ જુદા જુદા રંગો સૂચવે છે એટલે અહીં જે નીલાશ હતી તે લીલા રંગની હતી એમ સૂચવવા પુનરુક્તિના આભાસનું જોખમ વહોરીને પણ લીલી વિશેષણ વાપર્યું છે. અંજીરમાં કે મખમલમાં જેમ બે રંગની છટાની રમત દેખા દે છે તેમ પાણીમાં પણ અનેક વાર દેખાય છે એનું પણ સૂચન અહીં છે.